

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Випуск 5

Київ — 2010

УДК 94(477) «1917/1921»

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років.
Збірник наукових статей / Головний редактор Р. Я. Пиріг. — Вип. 5. — К.:
Інститут історії України НАН України, 2010. — 340 с.

Збірник присвячений висвітленню різних аспектів історії Української революції 1917–1921 рр. Автори висвітлюють питання національної пам'яті, історіографічні рефлексії, проблеми політичної й соціальної історії, міжнародних відносин й культурного життя в добу визвольних змагань 1917–1921 рр.

Для науковців, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться українською історією.

УДК 94(477) «1917/1921»

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ № 16394-4866 Р, видане 23.02.2010 р.)

Видання внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку
фахових видань України з історичних наук

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 520
E-mail: ukrtrev@ukr.net

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Руслан Пиріг, доктор історичних наук, *головний редактор* (Київ)

Олена Бойко, кандидат історичних наук (Київ)

Анатолій Буравченко, доктор історичних наук (Київ)

Владислав Верстюк, доктор історичних наук (Київ)

Степан Віднянський, доктор історичних наук (Київ)

Геннадій Корольов, кандидат історичних наук, *відповідальний редактор*
(Київ)

Олександра Кудлай, кандидат історичних наук (Київ)

Олександр Реснит, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Федір Турченко, доктор історичних наук (Запоріжжя)

ISBN 978-966-02-5502-9

© Інститут історії України НАНУ, 2010

© Автори статей, 2010

ЗМІСТ

Історична пам'ять

Верстюк Владислав, Скальський Віталій

Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. 5

Історіографія та джерелознавство

Тельвак Віталій

Наукова спадщина Михайла Грушевського в історіографічній рефлексії Миколи Василенка 23

Тимченко Роман

Проблема взаємовідносин УНР і ЗУНР в сучасній українській історіографії 41

Політична й соціальна історія

Басара-Тилищак Галина

Розвиток української національної ідентичності на Наддніпрянщині у 1917 — на початку 1919 рр.: галицький чинник 61

Кудлай Олександра

Організація, внутрішня структура та завдання Народного міністерства земельних справ УНР 83

Бойко Олена

Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика 115

Осташко Тетяна

Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського 145

Пиріг Руслан

Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень — грудень 1918 р.) 177

Устименко Володимир
Етнополітичний фактор в політиці Директорії УНР 207

Едка Ірина
Правосвідомість селянства Чернігівщини за доби Української революції 1917–1921 рр. 257

Міжнародні відносини і дипломатія

Корольов Геннадій
Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри в контексті геополітичного вибору 275

Лупандін Олексій
Питання реституції культурних цінностей в контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р. 287

Культурне життя

Буравченко Дмитро
Громадська ініціатива в культурно-мистецькому житті України доби Центральної Ради (образотворче мистецтво, музейна справа, охорона історичних пам'яток) 315

Відомості про авторів 338

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

*Владислав Верстюк,
Віталій Скальський*

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 рр. У ПОЛІТИЦІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В 2007–2010 рр.

На основі офіційних документів органів влади висвітлюється сучасна політика формування національної пам'яті в Україні щодо подій Української революції 1917–1921 рр.

На основе официальных документов органов власти реконструирована современная политика формирования национальной памяти в Украине относительно событий Украинской революции 1917–1921 гг.

In this article is analysed the policy of memory in Ukraine in 2007–2010 about Ukrainian revolution 1917–1921 and celebration in honour of its participants. Authors used the official records of organs of power.

За роки існування сучасної Української держави не лише у вітчизняній історіографії, але й колективній свідомості нації ствердилося і стало загальноживим поняття «Української революції», яке інтегрує в єдину цілісність величезний масив суспільно-політичних подій та явищ, що мали місце на території України протягом 1917–1921 рр. Сучасні вітчизняні історики розглядають революційні події в Україні переважно в національному дискурсі, тобто трактують Українську революцію як масштабну подію,

пов'язану, насамперед, з боротьбою української нації за відновлення та утвердження власної державності. Саме так це подається в дидактичній історіографії, у шкільних підручниках з історії України.

Період 1917–1921 рр. не великий за тривалістю, однак в умовах століть бездержавності надзвичайно промовистий і цілком необхідний для історичної легітимації сучасної держави. Не випадково на початку 1990-х рр. Президент Л. Кравчук, приймаючи клейноди від останнього Президента УНР в екзилі М. Плав'юка, підкреслював спадковість сучасної української державності з УНР. Синьо-жовтий прапор та герб — головні державні атрибути — сучасна українська держава перебрала в Української Народної Республіки. Процес імплантації в суспільну свідомість національних цінностей, які за радянського режиму подавались виключно як буржуазно-націоналістичні, іншими словами — цілком негативно, був складним і суперечливим. Навряд чи можна з абсолютною впевненістю твердити, що він завершився на всій території України, і що у всіх регіонах Українська революція сприймається однаково і позитивно. Напевно, таке твердження було б поспішним. Якщо у західних областях прослідковується тяглість сучасної влади від ЗУНР, то на інших територіях високий рівень вшанування пам'яті В. Винниченка межує із руйнуваннями пам'ятного знаку воякам Армії УНР у м. Лозова Харківської області та капітальною реконструкцією помпезного радянського Меморіалу пам'яті жертв революції у Харкові з відновленням позолочених написів імен більшовицьких діячів.

І все ж, Українська революція не викликає аж надто гострих суспільних дискусій, як, скажімо, проблеми Голодомору 1932–1933 рр. чи питання оцінки діяльності ОУН-УПА. Можливо, певну роль відіграє часовий фактор, адже в Україні практично не лишилося живих учасників та свідків тих подій.

Мета цієї статті показати, якими методами у 2007–2010 рр. державна влада формувала у суспільній свідомості образ Української революції.

Основою для підготовки статті стали звіти Українського інституту національної пам'яті, які оприлюднені на офіційному сайті¹ цього органу виконавчої влади. Хронологічні межі дослідження обумовлені терміном дії Указу Президента України № 297/2007 «Про заходи з відзначення 90-ї річниці подій Української революції та вшанування її учасників»² від 12 квітня 2007 р. У вересні 2010 р. виконання цього Указу Кабінетом Міністрів України було знято з контролю.

Цей указ став підґрунтям для підготовки Плану заходів з відзначення 90-ї річниці подій Української революції та вшанування її учасників³. Указ Президента зобов'язував уряд утворити спеціальний оргкомітет та розробити у місячний строк план заходів, яким передбачити відзначення найважливіших подій Української революції, їх публічний та науковий супровід. Однак, урядове розпорядження вийшло лише 21 травня 2008 р., тобто через рік після виходу Указу Президента.

Саме з цього часу органи влади мали усі формальні підстави для проведення заходів. Фактично через забюрократизованість апарату державної влади кілька ювілейних дат були позбавлені нормативно-правової бази, необхідної органам влади для системної організації заходів з їх відзначення. Проте, до річниці Всеукраїнського національного конгресу (6–8 (19–21) квітня 1917 р.) було встановлено меморіальну дошку на будинку, де відбувався цей надзвичайно вагомий для української нації форум⁴. У червні 2007 р. Кабінетом Міністрів було підготовлено виставку, CD-диск та інші матеріали до 90-річчя утворення першого у XX ст. українського уряду — Генерального Секретаріату,

а Національний банк України випустив в обіг відповідну монету. Зауважимо, що уряд ухвалив окрему постанову «Про підготовку та відзначення 90-річчя утворення першого Уряду України»⁵.

На відзначення 90-річчя проголошення Української Народної Республіки — однієї із найважливіших віх Української революції, у жовтні 2007 р. відбулись наукові читання «Українська Народна Республіка — 90 років з дня проголошення», організовані Українським інститутом національної пам'яті, Інститутом історії України НАН України та Сіверським інститутом регіональних досліджень. У листопаді 2007 р. зусиллями НАН України організовано міжнародну науково-теоретичну конференцію «Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття»⁶, а у грудні того ж року проведено Всеукраїнську наукову конференцію «Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.»⁷, підготовлену Кам'янець-Подільським університетом⁸.

У листопаді 2008 р. широко відзначалася 90-та річниця створення Західно-Української Народної Республіки. Центром урочистостей став Львів. Президент поклав квіти до Меморіалу Українських Січових Стрільців і могили Ольги Басараб на Янівському кладовищі та взяв участь в урочистій академії, що була організована у Львівському національному академічному театрі опери та балету імені С. Крушельницької.

Окрім того, церемонії вшанування пам'яті відбулися на Меморіалі Української Галицької Армії та могилі Президента Західно-Української Народної Республіки Є. Петрушевича на Личаківському кладовищі. У районних центрах, містах обласного значення Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, тобто тих територій, що істо-

рично ототожнюють себе із ЗУНР, відбулись урочисті академії, мітинги, віче, молебні, інші заходи меморіального характеру. На Волині були організовані покладання квітів до пам'ятників М. Грушевському у Луцьку та В. Липинському — у с. Затурці Локачинського району.

Також до цієї річниці була проведена Міжнародна наукова конференція «Західно–Українська Народна Республіка 1918–1923. До 90-річчя утворення». Пленарні засідання почергово проходили у Львові, Івано-Франківську та у Чернівцях, де в ході обговорення цікавих виступів науковців України, Польщі та США відбувся обмін думками щодо історії української державності. В рамках даної наукової конференції, відбулась презентація щойно виданого енциклопедичного збірника — «ЗУНР 1918–1923. Ілюстрована історія»⁹.

Найбільш знаковими святкуваннями стали щорічні заходи за участю перших осіб держави до Дня Соборності України (22 січня) та Дня Подвигу Героїв Крут (29 січня). 22 січня 2009 р. в м. Києві з нагоди 90-ї річниці проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки було проведено урочистості (покладання квітів до пам'ятників Т. Шевченку та М. Грушевському; урочисті зібрання в Київському міському будинку вчителя та Батуринському історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця», відкриття Музею Української Народної Республіки). Аналогічні заходи за участю народних депутатів України, представників органів місцевого самоврядування, міжнародних, громадських та релігійних організацій, політичних партій, діячів науки та культури проведені в усіх обласних та районних центрах, а також у дипломатичних представництвах України за кордоном та місцях компактного проживання української діаспори.

Щороку напередодні чергових річниць Акту Злуки та бою під Крутами у суспільстві виникають пропозиції про надання 22 січня статусу державного свята (а отже, і вихідного дня) та встановлення 29 січня Дня захисника України. Наразі ці думки не здобули значної підтримки у суспільстві та не знайшли практичного втілення. Мабуть, тут даються взнаки і тривалі різдвяні свята, у контексті яких встановлення ще одного вихідного дня в очах багатьох виглядає зайвим. Що ж до Дня захисників України, то прослідковується бажання створити українську версію пострадянського Дня захисника Вітчизни, успадкованого від Дня радянської армії та флоту.

Крути загалом займають у національній пам'яті значне місце. Історію бою під Крутами, як одного з багатьох у ході Української революції 1917–1921 рр., до певного часу була з'ясована лише в загальних рисах. Сьогодні ж, завдяки наполегливій праці істориків, вона набула конкретики: з'ясовано передісторію бою, його перебіг, наслідки¹⁰. Але найголовніше з точки зору пам'яті — це те, що вдалося спорудити Меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут», створити тимчасову виставку «Штабний вагон армії УНР Битва під Крутами». Лише за період з жовтня 2008 року по лютий 2009 року Меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут» відвідало 87 організованих екскурсій, близько 8000 відвідувачів.

Одним із проявів політики національної пам'яті є формування місць пам'яті, які стають факторами відтворення образів минулого, пов'язаних з добою революції, боротьбою за українську державність. Українська революція залишила по собі чимало таких місць. Український інститут національної пам'яті спробував зформувати Реєстр таких місць пам'яті, до якого мають бути включені:

1. Пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, присвячені учасникам Української революції 1917–1921 рр.;

2. Будинки, де народилися, проживали, навчалися, працювали або перебували учасники Української революції 1917–1921 рр.;

3. Будинки або місця (у тому числі місця боїв), пов'язані із подіями Української революції 1917–1921 рр.;

4. Військові поховання періоду Української революції 1917–1921 рр.;

5. Могили учасників Української революції 1917–1921 рр.;

6. Музеї з експозиціями про події Української революції 1917–1921 рр.

На даний час, цей Реєстр містить 225 позицій. Однак, вони потребують суттєвого уточнення та деталізації у назвах, місцях розташування, історичних обставин виникнення місця пам'яті, його сучасного стану та підпорядкування.

Цей реєстр може слугувати для визначення місць проведення урочистих та просвітницьких заходів, встановлення зв'язку між сучасністю та минулим, посилення відчуття приналежності людини до Українського народу, виконувати інформаційну функцію, стати фактором розвитку місцевого туризму.

Протягом кількох останніх років було зведено ряд нових пам'ятників чи меморіальних дощок, а саме:

— меморіальна дошка, присвячена полковнику армії УНР П. Болбочану на приміщенні бібліотеки Хмельницького університету управління і права;

— пам'ятник І. Огієнкові в смт Брусилів Житомирської області;

— біля залізничної станції Мотовилівка у Фастівському районі Київської області відкрито пам'ятник Січовим Стрільцям, полеглим у бою з військами гетьмана П. Скоропадського;

— меморіальні дошки Окружної старшинської школи та Повітової команди у м. Коломия;

— встановлено та освячено меморіальну дошку на честь голови уряду ЗУНР Сидора Голубовича у Тернополі;

— відкрито другу чергу Меморіального комплексу «Пам'яті Героїв Крут» (Чернігівська область).

— виготовлено та встановлено 28 таблиць з іменами полеглих Українських Січових Стрільців на міському кладовищі м. Коломия;

— відкрито меморіальну дошку на честь Володимира Винниченка на будівлі Гуманітарного навчального корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

— відкрито меморіальну таблицю на честь сотника Легіону Українських Січових Стрільців, полковника Української Галицької Армії, Державного секретаря Військових Справ Західно-Української Народної Республіки Дмитра Вітовського у с. Світанок Галицького району Івано-Франківської області;

— встановлено пам'ятний знак генерал-поручнику армії Української Народної Республіки Петрові Дяченку у с. Березова Лука Гадяцького району. На жаль, 7 листопада 2009 року цей пам'ятний знак був зруйнований.

— відкрито пам'ятник воякам Армії УНР у с. Літки Броварського району Київської області

— відкрито пам'ятний знак «Борцям за волю України, які загинули в Седневі у січні 1919 р.» (сmt Седнів, Чернігівський район, Чернігівська область)

— створено музей Української народної республіки¹¹.

В експозиціях обласних краєзнавчих музеїв події Української революції 1917–1921 років теж представлені, однак у більшості випадків вони не відповідають сучасній науковій концепції Української революції і потребують відповідної корекції.

Також Інститут створює базу даних про діячів Української революції 1917–1921 рр. До їх кола зараховуються:

- Голова Української Центральної Ради М. Грушевський,
- Гетьман П. Скоропадський,
- Голова Директорії С. Петлюра,
- Президент Української національної ради Західно-Української Народної Республіки Є. Петрушевич,
- генеральні секретарі та міністри урядів Української Народної Республіки, Української держави П. Скоропадського, Західно-Української Народної Республіки,
- члени Української Центральної Ради, делегати Всеукраїнського національного конгресу, депутати Всеросійських Установчих Зборів від українських губерній, Українських Установчих Зборів, Трудового Конгресу, члени Національної ради Західно-Української Народної Республіки,
- губернські та повітові комісари Української Народної Республіки, губернські та повітові старости Української Держави, повітові, громадські та міські комісари Західно-Української Народної Республіки,
- депутати губернських та повітових народних рад (земств),
- військовослужбовці збройних формувань Української Народної Республіки, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки,
- члени Всеукраїнської, губернських, повітових рад селянських депутатів, Всеукраїнської, губернських, повітових рад солдатських депутатів, Всеукраїнської, губернських, повітових рад робітничих депутатів,
- провідні члени та активісти українських політичних партій (Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української партії соціалістів-федералістів та інших) та громадських організацій (Селянська спілка, Просвіта),
- українські повстанські отамани.

Укладачі цього списку цілком усвідомлюють труднощі визначення критеріїв цього відбору.

Так, до даного списку за формальними ознаками увійшли депутати Всеросійських та Всеукраїнських Установчих Зборів, серед яких особи, котрі були ворогами українського руху. Тут постає питання щодо більшовиків та діячів єврейського й польського національного рухів, які народилися та проживали в Україні, були або не були членами законодавчих чи виконавчих органів влади УНР.

Для прикладу наведемо одну коротеньку біографію. Яків Ізраїлевич Маршак (23 липня 1898 року, Київ — 27 липня 1977 року, Лос-Анджелес), етнічний єврей, іудейського віровизнання, племінник відомого київського ювеліра, що мав власну фабрику в районі сучасного Майдану Незалежності у Києві, 1917 р. став членом Центральної Ради від РСДРП (меншовиків), але активної участі у її роботі не брав. У протоколах засідань Центральної Ради його прізвище не зустрічається. Восени 1917 р. виїжджає на Кавказ, де в одному із урядів обіймав посаду міністра праці, за часів гетьманату повернувся в Україну, 1919 р. емігрував до Німеччини, після встановлення нацистського режиму — до США. Захищає дисертацію з економіки і стає визнаним економістом. Кілька його учнів отримали Нобелівські премії¹². Тож чи можемо назвати його діячем Української революції? Вважаємо, що так.

Для цього необхідно визнати, що усі, хто народився, жив чи працював в межах сучасної України є українцем, незалежно від етнічної чи релігійної належності та політичних поглядів; їх здобутки стають здобутками України, український світ значно розширюється. Цим ми покажемо світові свою відкритість та толерантність.

Якщо все ж таки йти за запропонованим вище варіантом, то на сьогоднішній день в Інституті національної

пам'яті є список з 1020 осіб. Безперечно, він є далеко не повний, потребує уточнень та доповнень. Про багатьох відомі лише прізвище, а біографічні дані, фотографії — відсутні. Зауважимо, що до цього списку поки що не включені дані про військовослужбовців за виданням Я. Тинченка «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)»¹³ та О. Павлишина «Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки»¹⁴.

Можна стверджувати, що визначні діячі Української революції 1917–1921 років у більшій чи меншій мірі присутні у державній політиці пам'яті.

Голову УЦР М. Грушевського досить пошановано. В Україні існує 4 музеї, присвячених цій постаті (Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського у Києві, Музей Михайла Грушевського у с. Сестринівці Козятинського району Вінницької області, Музей Михайла Грушевського у с. Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області та Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові), чимало пам'ятників та меморіальних дощок, дві монети (1996 та 2006 рр.) та 50-гривнева купюра.

Пам'ятники Грушевському використовуються органами влади для проведення урочистих заходів, насамперед 22 січня — до Дня Соборності України — та 24 серпня — до Дня Незалежності України. В інші святкові дні також відбуваються покладання квітів до пам'ятників Грушевському. В окремих випадках ці пам'ятники стають також місцями-символами. Так, пам'ятник Грушевському у Києві став місцем регулярних заходів Всеукраїнської асоціації вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова доба». Фотографування їх учасників обов'язково відбувається саме біля нього.

М. Грушевський міцно увійшов у національну пам'ять українського народу, ідеологічних суперечок щодо його

постаті практично немає, лунають лише поодинокі політичні оцінки його діяльності. Подібна ситуація із В. Винниченком — головою Генерального Секретаріату Центральної Ради — фактично першого у ХХ ст. українського уряду. Пам'ять про В. Винниченка в Україні збережена, в основному у музейній експозиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, де експонуються його особисті речі, перевезені із французького містечка Мужен. У багатьох містах його імя носять вулиці. Іменем В. Винниченка названий Кіровоградський університет та ряд бібліотек.

Щодо С. Петлюри, — то його постать є більш контроверсійною у суспільному сприйнятті. В Україні є лише один пам'ятник йому — у Рівному, названо кілька вулиць, зокрема у Києві. До 130-річчя від дня народження було проведено урочисту академію за участю Президента України. 20–22 травня 2009 р. ряд заходів було проведено Українським інститутом національної пам'яті спільно з Полтавською обласною державною адміністрацією (покладання квітів та урочистий мітинг, презентації книжок, фільмів та виставки, наукова конференція, відеоконференція). 31 травня 2009 р. у Львові відбулась акція «Дні Петлюри у Львові» (покладання квітів та розміщення інформаційних матеріалів на будинках, де був С. Петлюра під час свого перебування у Львові). Досі не вирішено питання про встановлення пам'ятників у Києві, Кам'янці-Подільському та Полтаві. С. Петлюра поряд із І. Мазепою став символом українського національного руху. Згодом до них приєднався С. Бандера. Ця тріада категорично не сприймається частиною суспільства, яка міркує категоріями радянської доби та підігрівається певними політичними силами. А втім, вони, теж є рівноправними громадянами України, і їхня точка зору також має бути врахована при формуванні політики пам'яті.

Дещо складніше питання із П. Скоропадським. Фактично його вшанування на державному рівні зведене до однієї невеличкої вулиці, щоправда, у центрі Києва. Проблема полягає у тому, що постать Скоропадського залишається не до кінця зрозумілою не лише пересічним громадянам, але й багатьом інтелектуалам. Для національно орієнтованої частини суспільства Скоропадський є неприйнятним, бо виступив проти Української Народної Республіки, для зденаціоналізованого пролетаріату він є класовим ворогом, а верства українських землевласників, що потенційно могли би стати основними прихильниками Скоропадського, ще не сформована.

Провідні учасники революції (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський) вшановані. Можливо, це проходить не зовсім на належному рівні, вірніше не завжди так, як того хотіли би прихильники та послідовники цих діячів. Але це піддається коригуванню, головне у цьому активність громадськості. Зовсім інша справа із менш вагомими діячами, які логічно мали би бути вшановані на місцевому рівні. Однак, цього не відбувається, принаймні масово. Місцевим чиновникам катастрофічно не вистачає інформації, тому й з'являються офіційні звіти із висловами «на території сучасної області події Української революції 1917–1921 рр. не відбувалися» або ж «мість пам'яті немає».

Проблема цих вшанувань вбачається також у тому, що суспільство не відчуває тісного зв'язку із подіями Української революції 1917–1921 рр. Її провідні діячі не є частинкою історії кожного конкретного українця, відсутній прямий емоційний зв'язок сучасності із 1917 р. Революція виглядає чимось далеким, що не зачепило родину теперішнього українця.

Вихід вбачається у стимулюванні вивчення родинної історії. Якщо сучасна людина зацікавиться історією власного роду, то рано чи пізно вона вийде на події 1917–1921 р. Серед

її предків з великою долею ймовірності будуть діячі Української революції. Український інститут національної пам'яті вже має певний досвід такої роботи.

Так, наприкінці 2009 р., було організовано конкурс мультимедійних проектів, присвячених бою під Крутами та Акту Злуки. Усього у конкурсі взяло участь понад 250 конкурсних робіт з більшості регіонів України. Найактивнішими учасниками конкурсу стали учні та вчителі. Багато мультимедійних проектів надіслали студенти та викладачі середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. Не залишилися осторонь конкурсу і громадські організації.

Після активного обговорення, компетентне журі визначило найкращими такі роботи:

— фільм «Єдність нації» (автор — Олександр Мошенський, учень Каховської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 4, м. Каховка, Херсонська область);

— фільм «Пам'ятай про Крути» (автори — Світлана Кебкал, Володимир Плечистий, Лілія Єрмоєнкова, вчителі Носівської районної гімназії, м. Носівка, Носівський район, Чернігівська область);

— фільм «Крутянські спартанці або як нищили цвіт нації» (автор — Лідія Маврадіна, вчитель Гребениківської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів, с. Гребеники, Великомихайлівський район, Одеська область);

— презентація «Вільне козацтво Звенигородщини у боротьбі за незалежність України» (автор — Лариса Янворська, вчитель Єрківської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів, смт Єрки, Катеринопільський район, Черкаська область).

Окремо журі відзначило документальний фільм «Цілителі воленьки або рецепти мужності патріота» про учасника бою під Крутами та Другого Зимового походу Армії Української Народної Республіки Михайла Рожка. Фільм створила народна аматорська кіностудія «Волинь»

(м. Луцьк, Волинська область). 28 січня 2010 р. роботи переможців конкурсу були презентовані в Києві, у Музеї Української Народної Республіки.

Одна з робіт-учасниць містила інформацію про Юхима Демидовича Тригуба, який за родинним переказами, загинув під Крутами. Перевірити чи спростувати таку інформацію на даний час не вдалося. Але знаково, що про такий факт пам'ятають, про нього уже розповідають у місцевій школі.

На початку 2010 р. Український інститут національної пам'яті поширив звернення до нащадків діячів Української революції 1917–1921 рр. із проханням встановити конаткти і при можливості надати відповідні матеріали: фотографії, спогади, листи, документи тощо. Відгукнулося не так багато людей, надійшло близько десяти листів.

Однією із ознак тяглості сучасної української держави від періоду 1917–1921 рр. є використання напрацювань революційного часу, зокрема у сфері законодавства. Центральна Рада, Гетьман П. Скоропадський, Директорія, влада Західно-Української Народної Республіки провадили активну нормотворчу діяльність. На даний час революційне законодавство не включено до бази національного законодавства. Там наявні лише окремі, до певної міри випадково підібрані документи. Розділ «Законодавство» на сайті Верховної Ради України, що може трактуватися як збірка усіх нормативно-правових актів, які діють в Україні, містить такі документи періоду Української революції: Універсал Трудового Конгресу України 28 січня 1919 р., Декларація Української Директорії 26 грудня 1918 р., Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), яка помилково датована 9 січня 1918 р., Другий, Третій та Четвертий Універсали при відсутності Першого, а також документ під назвою «Основи Тимчасового управління на Україні», який збірник «Українська

Центральна Рада» називає Статутом Генерального Секретаріату. Звісно, нині юридичної сили закони, ухвалені у 1917–1921 рр., не мають. Але, у згаданій базі Верховної ради України є таке поняття як «історичні документи» і включення до них юридичних документів періоду Української революції 1917–1921 рр. є цілком виправданим.

У тісній співпраці Українського інституту національної пам'яті та Посольства Республіки Польща в Україні було відзначено 90-річчя Варшавської угоди, відомої як союз Петлюри-Пілсудського. Було проведено ряд наукових конференцій, презентацій та інших урочистих заходів¹⁵.

Таким чином, 90-річчя подій Української революції, яке припало на 2007–2010 рр., було відзначено не надто виразно. Боротьба українців за власну державність на початку ХХ ст. ще не стала пріоритетом державної гуманітарної політики. А втім, не залишилася і зовсім забутою. Так, День Соборності та День Подвигу Героїв Крут щороку відзначалися на високому державному рівні і стали своєрідними маркерами України серед інших держав.

Основними виконавцями заходів із відзначення 90-річчя Української революції були центральні та місцеві органи виконавчої влади. Громадські організації у своїй масі залишились байдужими. Хіба надзвичайна активність окремих громадських діячів може дещо покращити це враження.

¹ [Електронний ресурс]: www.memory.gov.ua/ua/publication/content/927.htm

² Указ Президента України № 297/2007 «Про заходи з відзначення 90-ї річниці подій Української революції та вшанування її учасників» від 12 квітня 2007 р. // [Електронний ресурс]: www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

³ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 729-р «Про заходи з відзначення 90-ї річниці подій Української революції та вшанування її учасників» від 21 травня 2008 р. // [Електронний ресурс]: www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴ Детальніше про Всеукраїнський національний конгрес див.: *Григоріїв Н.* Перший Всеукраїнський Національний Конгрес, 17–21 квітня 1917 // «Яка краса: Відродження країни!»: Альманах Укр. Брат. Союзу: У 60-річчя Укр. Нац. революції. — Скрентон, 1979. — С. 24–38.; *Хміль І. В.* На шляху відродження української державності: (Укр. нац. конгрес-з'їзд, 6–8 квітня 1917 р.). — К., 1994. — 62 с.; *Яковлів А.* Всеукраїнський Національний конгрес 1917 року // Тризуб. — Париж, 1937. — №17/18. — С. 3–10.; *Верстюк В. Ф.* Всеукраїнський національний конгрес в контексті періоду становлення Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — № 3. — С. 3–14.

⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 103-р «Про підготовку та відзначення 90-річчя утворення першого Уряду України» від 21 березня 2007 р. // [Електронний ресурс]: www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶ Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. — К.: ІПЕНД, 2007. — 581 с.

⁷ Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. / Ред. кол.: *Смолій В. А.* (співголова), *Завальнюк О. М.* (співголова) та ін. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. — 336 с.

⁸ Детальніше про конференції: *Кудлай О. Б., Бевз Т. А., Любовець О. М.* Міжнародні та всеукраїнські наукові конференції, присвячені 90-річчю Української революції 1917–1920 рр. // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 230–234.

⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. — Львів-Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. — 523 с.

¹⁰ Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд. *Я. Гаврилюк*. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. — 840 с.; *Пиріг Р. Я.* Фундамен-

тальне видання «Крути. Січень 1918 року» — данина шани лицарям Української революції // Архіви України. — 2010. — № 1. — С. 223–225.

¹¹ *Спицька О. В.* Музей Української Народної Республіки // Воєнна історія. — 2009. — № 1 (43). — С. 131–134.

¹² *Marschak J.* Recollections of Kiev and the Northern Caucasus, 1917–18. An Interview Conducted by Richard A. Pierce. — 1971. — 79 p.; Kennet J. Arrow Jacob Marschak. 1898 — 1977. — Washington: National academy of sciences, 1991. — 146 p.

¹³ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української народної Республіки. 1917–1921. — К.: Темпора, 2008. — 536 с.

¹⁴ *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). — Львів: Літопис, 2008. — 224 с.

¹⁵ *Гнатюк О.* Міжнародна конференція «Станція Незалежність» до 90-річчя союзу Пілсудський-Петлюра // Критика. — 2010. — Ч. 5–6 (151–152). — С. 26.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Віталій Тельвак

НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА

Стаття присвячена аналізу грушевськіани М. Василенка. Встановлено особливості історіографічного звернення вченого до творчості М. Грушевського. Виявлено провідні риси рецензійного стилю М. Василенка. Зроблено висновок про вагомість внеску дослідника в грушевськознавство ХХ ст.

Статья посвящена анализу грушевскианы Н. Василенко. Установлены особенности историографического обращения ученого к творчеству М. Грушевского. Выявлены главные черты рецензионного стиля Н. Василенко. Сделан вывод о весомости вклада исследователя в грушевсковедение ХХ в.

In the article the author analyzes the study of Hrushevskyj's intellectual heritage by M. Vasylenko, defines the characteristic features of Vasylenko's style of the reviews, and makes a conclusion on the importance of Vasylenko's contribution into the Hrushevskyj Studies in the 20th century.

Взаємини Миколи Василенка та Михайла Грушевського вже були предметом історіографічного аналізу як у спеціальних працях¹, так і на сторінках узагальнюючих студій². Дослідники з'ясували обставини їхнього знайомства, проаналізували перебіг довголітніх дружніх взаємин, відзначили факти творчої співпраці тощо. Втім, практично

поза увагою залишився цікавий факт активного рецензування М. Василенком праць його львівського колеги. Виявляється, що саме видатний правник був автором найбільшої кількості грушевськознавчих публікацій, що з'явилися на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. В них він з одного боку популяризував історіографічні ідеї автора «Історії України-Руси», з іншого — ініціював обговорення важливих для подальшого поступу української науки проблем. Це сприяло ускладненню дискусійного поля української гуманістики та торувало шлях українському погляду на східноєвропейське минуле в інтелектуальному просторі Російської імперії. Опрацювання зазначеної теми дозволить не лише глибше зануритися у світ творчості М. Василенка та реконструювати малознані сторінки його взаємин із М. Грушевським, але й ширше — поглибити наші знання про особливості міжособистісних відносин у середовищі української інтелігенції першої третини ХХ ст.

Проаналізоване листування М. Грушевського та М. Василенка дозволяє зробити висновок про активну роль самого львівського професора в організації рецензування його творів: він звертався сам або за допомогою своїх київських знайомих з проханнями про реферування, опосередковано контролював цей процес, іноді полагав з видавцями журналів та газет питання про публікацію рецензій. М. Грушевському йшлося, передусім, про популяризацію його праць та ідей в інтелектуальному просторі Російської імперії, адже заборона українського слова тривалий час залізною завісою відгороджувала творчі здобутки галицьких українців від більшості їх співвітчизників.

Перша згадка про М. Василенка як рецензента праць М. Грушевського припадає на 1904 р. і співпадає у часі з виходом в Росії «Очерков истории украинского народа». В листі С. Єфремова до М. Грушевського читаємо: «Статтю

про Вашу книжку обіцяв дати до «Киевской старины» Василенко; теж сам він писатиме і в «Киевских откликах»³. Втім, у згаданих виданнях рецензій М. Василенка ми не знаходимо. З'ясовуючи цю справу, М. Грушевський вдався за поясненнями до інших наддніпрянських українців. Очевидно відповідаючи на запитання львівського професора, В. Доманицький у своєму листі писав з цього приводу: «Рецензію Василенко дійсно взявся писати, але збреше — се цілком певно... Казав, що має написати в формі статті... Зрештою додав, що «як не напишу, то сповіщу про се вас» (себто мене). Я нагадаю йому незабаром»⁴. Втім, на «Очерки истории украинского народа» М. Василенко рецензії очевидно так і не написав; немає згадки про неї й у бібліографії творів ученого. Причиною того, що останній зволікав із виконанням своїх обіцянок були банальна невлаштованість побуту, відсутність стабільного джерела доходів і, як наслідок — необхідність заробляти на життя далекими від науки справами. В листах до львівського професора сам М. Василенко, неодноразово виправдовуючись, нарікав: «Мое матеріальне становище зараз дуже кепське. Це дуже шкодить моїй роботі. Так що Ви не лайте мене, коли не зовсім так роблю, як хочецця»⁵.

Перші спроби критичного аналізу праць М. Грушевського його колегою сягають пізнішого часу — початку 1910-х років, коли на Наддніпрянщині почали виходити російськомовні переклади поодиноких томів «Історії України-Руси». Так, коли в 1911 р. з'явився перший том «Киевской Руси», на замовлення знаного російського часопису «Вестник Европы» рецензію написав саме М. Василенко. Рецензент докладно, за розділами, аналізує зміст книги, при цьому цілком солідаризується з історичною схемою автора та його баченням генези українського етносу. Праця М. Грушевського, на його думку, є якісно новим етапом у дослі-

дженні давньоруської проблематики та «незамінним посібником при вивченні історії давньої Русі». Сильними сторонами рецензованої роботи М. Василенко вважає повноту узагальнення історіографічних опрацювань, обережність автора при реконструкції подій давньоруської історії, критичне та виважене ставлення до різноманітних джерел. «Його строго критичне ставлення до матеріалу, намагання уникнути висновків там, де для цього немає достатньо підстав, — зазначає він, — надає твору особливої наукової цінності». Критик також чи не вперше зауважує вплив наукових ідей М. Грушевського на російську науку, зокрема на праці О. Преснякова⁶. Відзначимо, що не тільки «Вестник Европы», але й багато інших російських наукових видань зацікавлено зустріли російськомовну версію першого тому «Історії України-Руси», про що свідчать численні рецензії у провідних історичних часописах⁷.

Відтоді практично жодна монографічна праця М. Грушевського, видана в Російській імперії, не залишалася без зацікавленого відгуку М. Василенка. Так, з великим ентузіазмом вчений сприйняв появу російськомовного перекладу «Ілюстрованої історії України». В своєму огляді на шпальтах «Киевской мысли» оглядач стисло ознайомив читача з історією появи популярних історичних праць про українське минуле, у першу чергу згадавши книгу М. Аркаса. Віддавши їй належне як праці деякою мірою піонерській, він натомість піддав критиці її слабкі моменти, фактично переповівши відомі критичні зауваження М. Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вісника». Праця ж останнього, переконує М. Василенко, суттєво відрізняється від твору М. Аркаса і в концептуальному, і в наративному, і в ілюстративному плані. Аналізуючи змістове наповнення книги, відзначаючи полемічність деяких висновків автора, рецензент у підсумку зазначив: «З поглядами

проф. М. С. Грушевського можна не погоджуватися, їх можна оспорювати. Але їм не можна відмовити в їх науковій вартості; їх можна завжди перевірити та оцінити з наукового погляду. Вони зазвичай засновані на глибокому та всебічному вивченні історичного матеріалу. В цьому велике просвітнє значення ілюстрованої історії проф. Грушевського та її перевага. Це популярна і водночас суворо-наукова книга⁸. Відзначимо, що своє захоплення популярною працею М. Грушевського київський правник висловив також у приватному листі: «Не по дружбі, а *sine ira et studio* скажу Вам, дорогий, що Вашу «Ілюстровану історію» читаю «с большим наслаждением». Через декілька днів напишу про неї»⁹.

Більш докладно до аналізу російськомовної «Ілюстрованої історії України» М. Василенко звернувся за два роки з нагоди її нового перевидання. Свій аналіз він знову побудував у компаративному ключі — порівнюючи книгу М. Грушевського з популярними працями О. Єфименко та М. Аркаса. У першу чергу рецензент звертається до зовнішнього вигляду та технічного виконання книги. «З боку внутрішнього змісту, «Ілюстрована історія України», при доступності викладу, представляє собою суворо науковий виклад української історії від найдавніших часів до нашої епохи — пише рецензент. — Українською книга проф. Грушевського написана живо та читається легко. Російський переклад, загалом, також добрий. В ньому збережені живість та легкість українського тексту. Зустрічаються окремі погрішності в російській мові, але вони не є настільки значними, щоби пошкодити загальному враженню. Малюнки в книзі відіграють не випадкову роль ілюстрацій. Вони підкорені науковій меті та виконані з оригінальних залишків старовини. Внаслідок цього малюнки є також історичним матеріалом для ознайомлення з минулим»¹⁰.

Аналізуючи змістове та концептуальне наповнення праці, М. Василенко наголошує, що розробка української історії знаходиться ще в такій стадії, коли узагальнення є надзвичайно важкими й іноді неможливими, внаслідок відсутності матеріалів та підготовчих досліджень. Більшою мірою, вказує він, розроблені давній та литовський періоди, а також вивчені питання, пов'язані з культурно-релігійним життям в Україні. Значно гірше опрацьовані, відзначає оглядач, проблеми економічного, правового та суспільного життя українського народу. Такий стан знань не міг, резюмує М. Василенко, не відбитися й на «Ілюстрованій історії України» М. Грушевського. Тому найдавніша історія України, литовський період та початки козацтва, в розробці яких самому автору належить помітна роль, й котрі мають вже значну літературу, домінують і в рецензованій книзі. Зате в тих частинах праці, що торкаються пізнішого часу, починаючи з повстання Богдана Хмельницького, переважає скоріше описовий характер. Причину такого стану речей М. Василенко бачить у бідності історичної літератури для цього часу та нестачі виданих та оброблених матеріалів. Також і амбітна мета автора книги — дати виклад історії України від початку людського життя на її території до кінця XIX ст., — на переконання рецензента, не могла не відобразитися, в свою чергу, на змісті книги. Тому в окремих частинах виклад її відрізняється деякою схематичністю, вважає оглядач, наприклад, при виясненні причин появи та розвитку козацтва чи при викладі історії Гетьманщини.

М. Василенко докладно аналізує зміст книги за періодами-главами, підкреслюючи ті моменти, що найбільшою мірою контрастують з поглядами російських учених. У підсумку, повторюючи висновки кількарічної давності, він зазначає: «Можна, безперечно, не погоджуватися з

окремими висновками проф. Грушевського, можна їх оспорювати, але не можна заперечувати того факту, що всі вони побудовані на науковому ґрунті, широкому знанні та вивченні історичного матеріалу. В цьому особлива цінність книги проф. Грушевського»¹¹.

Звертався М. Василенко також до аналізу україномовних томів «Історії України-Руси» М. Грушевського. На сторінках журналу «Україна» він прорецензував першу частину восьмого тому видання. Ставлячи за мету популяризацію ідей, викладених у новій частині праці, рецензент зупинився на реферуванні її змісту. Ввівши читача у подієвий контекст козакознавчих студій М. Грушевського, оглядач зауважив: «Новий том «Історії України-Руси» має такі ж самі наукові прикмети, як і томи попередні. Він свідчить про вичерпуюче обзнайомлення автора з літературою предмета й друкованими джерелами»¹². Аналізуючи архітектоніку тому, оглядач відзначає наративний характер оповіді М. Грушевського, при якому аналіз всіх спеціальних проблем зосереджено у виносках та післятекстових коментарях. Назвавши першу частину восьмого тому піонерською працею, М. Василенко на багатьох прикладах продемонстрував, як багато нового в джерельному та концептуальному плані вніс автор «Історії України-Руси» в осмислення передодня козацької революції. Загалом же, наголосив дослідник, новий том «являєть ся не тільки цінним вкладом в науку, але й тим фундаментом, на якому будуватимуть ся нові досліді з обсягу української історії взагалі і козаччини спеціально»¹³.

Не залишився поза увагою М. Василенка також російськомовний переклад першої частини козацького циклу «Історії України-Руси». В стислій, але місткій рецензії на сторінках газети «Киевская мысль» оглядач познайомив читача із внеском львівського вченого у розробку козакознавчої проблематики. М. Василенко підкреслив, що

найбільша заслуга автора полягає у детальній розробці проблеми генези козацтва та її ранньої історії, що значною мірою були романтизовані попередньою історіографічною традицією. Підносячи заслуги М. Грушевського як дослідника української козаччини, рецензент віднаходить також більш слабкі моменти його книги. Наприклад, М. Василенко вказує, що помітно ідеалізованим у рецензованій праці вийшов образ козацького ватажка Д. Байди-Вишневецького. В цьому плані, вважає оглядач, більш виваженими є характеристики польських істориків, зокрема О. Яблоновського. У підсумку оглядач, піднісши новаторський характер спостережень автора «Історії України-Руси» над минулим української козаччини, відзначив: «Праця проф. Грушевського з історії козацтва не потребує рекомендації. Вона є надзвичайно великим внеском в науку. З огляду на це неможливо не побажати якомога швидшої появи на світ й інших її частин у російському перекладі. Це полегшить вивчення козацтва тим, що не володіють українською»¹⁴.

Відзначимо, що вивчаючи та рецензуючи праці М. Грушевського, сам М. Василенко став послідовником історіографічних концепцій та історіософських ідей автора «Історії України-Руси». Коли в 1907 р. М. Грушевський спробував посісти кафедру російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті Петра Голубовського, саме М. Василенко гаряче агітував за нього на сторінках київської прогресивної преси. Опонуючи представникам правомонархічного середовища Києва, він переконував: «В особі М. С. Грушевського наука української історії знайшла собі невтомного дослідника, а українство — одного з найбільш відданих, переконаних, енергійних діячів, котрий завдяки своїй дивовижній енергії створив, можна без перебільшення сказати, епоху не тільки в українській історіографії, але й в українському суспільному русі загалом»¹⁵.

Втім М. Василенко не лише спирався на історіографічні ідеї М. Грушевського у своїх наукових пошуках, популяризував їх зі шпальт наукових видань та щоденної преси, але й пропагував у педагогічному середовищі, як це було, наприклад, під час полтавських учительських курсів у 1911 р. Останнє навіть коштувало йому посади приват-доцента у Київському університеті. Відповідаючи на закиди правомонархічної преси, в листі до попечителя Київського навчального округу М. Василенко так пояснював свої симпатії до ідей М. Грушевського: «При вивченні історії Західної Русі та України в наш час кроку неможна ступити без праць та видань проф. М. С. Грушевського. Настільки він багато вніс своїми працями в історичну науку. Як би хто не ставився до публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського та його суспільних поглядів, тільки упереджена та тенденційна людина може відкидати важливість його наукових праць»¹⁶.

Висока оцінка наукових здобутків М. Грушевського була також найбільш вагомим аргументом для М. Василенка у відомому конфлікті, котрий розгорівся між прихильниками та опонентами львівського професора в НТШ в 1913 р. Підтримуючи у важкій ситуації голову Товариства, він в одному з листів до нього зазначив: «Я допускаю, що в такому великому ділі, як Товариство, у Вас були помилки, але автори брошури торкаються і Вашої діяльності наукової, стараються кинути тінь на неї. З цього боку скажу ось що. [...] Не анонімним авторам критиковать Вашу наукову діяльність. Результати цієї діяльності у всіх на виду, і вона дає право Вам дивитись трохи звисока на анонімів»¹⁷.

Своєрідним підсумком звернення М. Василенка до творчості М. Грушевського напередодні війни стала укладена ним біографічна довідка про видатного вченого для енциклопедичного словника Брокгауза-Ефрона. В короткому біографічному ключі М. Василенко змалював головні віхи

життєвого та творчого шляху львівського професора. Реферуючи його видатні наукові та організаційні досягнення, автор гасла справедливо акцентував вагомість громадської та культурної праці М. Грушевського в Галичині. Незважаючи на формалізований характер енциклопедичної довідки, М. Василенко вважав за потрібне навести факти спротиву ідеям та діяльності М. Грушевського як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. В цьому контексті автор згадує про опір поляків у справі реалізації ідеї українського університету у Львові, недопущення рефератів галицьких учених на Київський археологічний з'їзд і справу із намаганням вченого посісти кафедру в Київському університеті. В основі історичної реконструкції автора «Історії України-Руси», твердить М. Василенко, лежить оригінальна ідея самобутності та тяглості буття українського народу від давнини до найновіших часів. Покладена в основу численних праць вченого, вона, натомість, була полемічно сприйнята в середовищі польських і російських інтелектуалів.

Переходячи до характеристики громадських ідей львівського колеги, М. Василенко справедливо пов'язав різні сфери реалізації його творчої особистості, відзначаючи, що «суспільна діяльність Г[рушевського] спиралася на його наукову діяльність»¹⁸. У цьому аспекті М. Василенко слушно змалював свого колегу як прихильника національно-територіальної автономії, що повинна зняти гостроту національних проблем у Російській імперії. Різнопланова культурно-громадська діяльність М. Грушевського, підсумовує свою статтю М. Василенко, вповні заслужено перетворила його на найбільш авторитетну постать українства по обидва боки Збруча.

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М. Грушевського, де він не мав можливості повноцінно займатися дослідницькою працею, загальмували його активну наукову

діяльність, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей. Утім, приводом для такого обговорення стали два ювілеї видатного діяча — тридцятиліття літературно-наукової діяльності, що припало на 1915 р. та — особливо — піввіковий життєвого шляху, що, попри військові події та роз'єднаність українських інтелектуальних сил воюючими таборами, були відзначені національною інтелігенцією і в Галичині, і на Наддніпрянщині¹⁹. Так, співробітники московської редакції «Української життя» присвятили ювіляру грудневу книгу часопису, згодом опублікувавши її матеріали окремою брошурою, зазначивши, що це «скромна данина тому, чие життя, повне невсипущої праці, було цілковито віддане на користь української національної справи». Акцентуючи різнобічність творчих зацікавлень та культурно-громадської діяльності М. Грушевського, представники редакції підкреслили вплив ученого на розвій усіх напрямків українського життя початку ХХ ст. «В особі М[ихайла] С[ергійовича], — зазначалося у редакційній передмові, — ми маємо не лише значного вченого з великим ім'ям, але й настільки ж видатного суспільного діяча і талановитого, невтомного журналіста. У всіх галузях служіння українству, де проявилася різнобічна діяльність М.С. Грушевського, йому належать цілком виняткові та незабутні заслуги»²⁰. Збірка містила статті трьох авторів, які розкривали провідні напрямки діяльності ювіляра: С. Єфремова «На сторожі національної гідності», О. Лотоцького (під псевдонімом О. Белоусенка) «На громадському посту» та М. Василенка «М. С. Грушевський як історик».

У контексті нашого дослідницького зацікавлення докладніше зупинимося на останній статті²¹. Тривалий час тримаючи в полі зору наукову працю М. Грушевського, відгукнувшись рецензіями на найбільш значущі його історичні праці, М. Василенко висвітлив віхи життєвого

шляху ювіляра, доводячи, що його зацікавлення українським минулим було свідомим та органічним життєвим вибором. Провідними рисами наукового пошуку історика М. Василенко назвав «обережність в узагальненнях», об'єктивність, критичність у ставленні до джерел та історіографічної літератури, схильність до деталізації історичних фактів. Він також писав, що, на відміну від своїх попередників, М. Грушевський особливу увагу звертає на соціальну та культурну історію народу, а це дозволяє йому вести мову про нерозривність історії українців від доби раннього середньовіччя до новітніх часів. Осібно дослідник зосереджується на аналізі історичної схеми ювіляра, називаючи її фундаментальною, а впровадження цієї схеми до історіографічної практики, на його переконання, робить роль М. Грушевського в українській науці «подібною до Соловйова в історіографії російській». Однак, на відміну від класика російської Клію, праці українського вченого є значним кроком вперед, передусім у плані високої культури організації наукового апарату його великої «Історії».

М. Василенко особливо підкреслив ідейний зв'язок історичних та суспільно-політичних праць вченого, наголошуючи, що останні своєю ґрунтовною історичною аргументацією та гарячим патріотизмом значною мірою спричинилися до зростання національної самосвідомості українського народу. «В особі проф. Грушевського, — зазначав він, — ми маємо видатного вченого історика, — видатного не лише обсягом поставлених питань, різноманітністю наукових завдань, науковою активністю й продуктивністю, а й глибиною дослідження та науковими методами, що ґрунтуються на нещадному застосуванні критики, поваленні історичних ідолів і обережному, але послідовному шуканні історичної істини, відновленні фактів і подій у їхній голій реальності й поясненні їх з нового наукового погляду». Зазначимо, що у

подібному ключі про роль М. Грушевського в розвитку української історичної науки писали й інші дописувачі ювілейних публікацій, які виходили на теренах Російської імперії²².

Політична боротьба 1917-1920 рр. розвела М. Грушевського та М. Василенка у різні табори, адже перший був есером, а другий — кадетом. М. Грушевський, як відомо, неприхильно поставився до гетьманського перевороту та відмовився брати участь в організації Української Академії наук. М. Василенко, натомість, був активно заангажований у політичне життя Гетьманату, займався створенням Академії. Не контактували вчені між собою і в наступне п'ятиліття, коли М. Грушевський перебував на еміграції, а М. Василенко залишився на Наддніпрянщині та був заарештований у справі «Київського обласного центру дій».

Рецензування М. Василенком праць М. Грушевського відновилося після повернення вченого з еміграції в 1924 р. Тепер, коли вже не було потреби у популяризації творчих ідей знаного історика, рецензування набуло рис глибокого наукового аналізу. Об'єктом свого критичного розгляду М. Василенко обрав об'ємний восьмий том «Історії України-Руси», прорецензувавши його на сторінках відновленої «України». В розлозі огляді рецензент у першу чергу підніс новаторський характер чергової книги вченого, охарактеризував її як етапну для вивчення широкого спектру наукових проблем: «Нова робота М. С. Грушевського зачіплює стільки питань, дає стільки провідних ідей і перших кроків для нових розшукувань, що вона безперечно мусить розбуркати історичну думку у інших дослідників. Треба сподіватись і бажати, щоб вона стала скоріш моментом для нових робіт по Хмельниччині»²³.

Як і в оглядах попередніх частин фундаментальної праці М. Грушевського, рецензент передовсім наголосив на залученні вченим значної кількості нових джерел, що уможливило

«свої оригінальні висновки». «... Книга М. С. Грушевського, — стверджує критик, — робить безперечно нову добу в історії дослідів Хмельниччини, як це робив і VII том його «Історії» для досліду походження перших часів козаччини, про що теж, як відомо, багато було написано до Грушевського»²⁴.

Докладно аналізуючи зміст всієї книги, М. Василенко наголосив на заслугах автора у розробці раніше незнаних чи малодосліджених сюжетів доби Хмельниччини, встановленні низки невідомих фактів, що значно збагатило картину тієї епохи. Неабиякого схвалення рецензента заслужило те, що у праці на перше місце поставлено висвітлення проблем соціальної історії. До того ж критик підносить теоретико-методологічну сторону рецензованого тому, приєднується до думки М. Грушевського, що дослідження Хмельниччини мусить бути колективним. «Сила ж Грушевського — стверджує він, — в його критичній методі. Можна не завжди погоджуватися з висновками М. С. Грушевського, але не можна заперечити тому, що критичне виучування історії стоїть у нього на великій науковій височині»²⁵.

Схвально відгукнувся критик й про літературний бік авторського викладу, підкреслюючи, що порівняно з попередніми томами, рецензована книга читається «легко, з великим неослабним інтересом». Докладно аналізуючи зміст тому, рецензент відзначає також науковий апарат праці, докладність приміток та повноту бібліографічних оглядів. Поряд з такими прихильними відгуками, М. Василенко вказує й на ті місця книги, з якими йому важко погодитися. Так, недостатньо обґрунтованими для нього є міркування М. Грушевського з приводу зародження в добу Хмельниччини ідеї української державності. Автор, як відомо, бачить це вже в перший період революції до Зборівської угоди. На думку ж М. Василенка, його колега вимагає від фактів більше, аніж вони можуть дати. У ті

часи, переконаний дослідник, народний рух був виключно соціальним і не виходив територіально, навіть у думках його вождів, поза межі Речі Посполитої. Не менш критично рецензент поставився до поглядів М. Грушевського на «державницькі ідеї» у самого Хмельницького та козацької старшини²⁶. Утім, загальне враження М. Василенка від рецензованої книги надзвичайно прихильне: «По своєму змісту, методу, багатству фактів і висновках, VIII том «Історії України-Руси», безперечно, зробить нову епоху в розробці Хмельниччини і в цьому відношенні він мусить зайняти окреме положення в українській історіографії»²⁷.

Востаннє публічно висловитися стосовно наукової творчості М. Грушевського М. Василенка підштовхнуло широке відзначення шістдесятиліття вченого. Під час ювілейних урочистостей у Київському університеті він виступив із вітальною промовою від імені Історичного товариства Несторалітописця. Як і більшість доповідачів, М. Василенко говорив про фундаментальність внеску ювіляра до скарбниці української духовності. При цьому він наголосив на вагомості для вітчизняної культури головного твору вченого, назвавши «Історію України-Руси» «великим монументом»²⁸.

Остання третина 20-х — початок 30-х років стали часом швидкого нищення української науки загалом та історичних установ М. Грушевського, зокрема. Після арешту М. Грушевського в 1931 р. в Україні розпочалася масова та тривала кампанія з викриття суспільно-політичних та наукових поглядів вченого, стало модним проводити численні дискусії погромного характеру, в яких всіляко заперечувалася вартість творчого доробку автора «Історії України-Руси». Звісно, що про ідейно незаангажовану наукову полеміку за таких умов не могло бути й мови. Як відомо, в 1934 р. у Кисловодську трагічно помер М. Грушевський, наступного року не стало М. Василенка.

Проаналізовані рецензійні відгуки М. Василенка дозволяють нам виокремити головні риси критичного стилю метра української науки — наразі не зауваженої дослідниками проблеми. Особливістю рецензійної праці вченого є короткий переказ змісту твору, що здебільшого йде за вступом. Цей переказ змісту є різновидом інформаційної критики і саме ця частина несе в собі високий інформаційний потенціал для читача. Після вступу і переказу критик послідовно аналізує основні тези твору, висловлює власні міркування з приводу тої чи іншої значущої для нього проблеми. Завершує рецензію загальний висновок. Критик може погоджуватись або не погоджуватися з автором, але тон статей завжди спокійний, виважений і доброзичливий.

Підсумовуючи грушевськіану М. Василенка, важко не помітити два відмінних періоди в його історіографічній рефлексії, цензурою між якими стала Перша світова війна та Українські визвольні змагання. У першому київський правник робив наголос на популяризацію в Російській імперії найновіших здобутків української історіографії, синтезованих у працях М. Грушевського. Наукова полеміка у цей час відігравала другорядну роль, нерідко акцентуючи увагу читача на найбільш новаторських історіографічних пропозиціях автора «Історії України-Руси». У другому періоді популяризаційна складова критичних оглядів фактично втрачається і набуває форму академічної полеміки між двома визнаними діячами вітчизняної науки. Втім, як у першому, так і в другому періодах йдеться про повноцінне наукове рецензування, що мало на меті прискіпливий критичний аналіз і всебічне обговорення найбільш контроверсійних тез. Історіографічне осмислення М. Василенком творчої спадщини свого іменитого колеги допомогло сучасникам краще пізнати складний світ творчості М. Грушевського та стало важливим внеском у грушевськознавство ХХ ст.

¹ Див. напр.: *Гирич І. Б.* М. Грушевський і М. Василенко. (До історії творчих взаємин) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1999. — Випуск 3/4. — С. 344–355.

² Див. напр.: *Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б.* Микола Прокопович Василенко. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 98–99 та ін.

³ Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. *Л. Винар*; упор.: *Г. Бурлака, Н. Лисенко*. — Київ — Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С. 215.

⁴ Там само. — С. 345.

⁵ М. С. Грушевському (23 октября 1912 г.) // *Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»; Видавничий дім «Академперіодика», 2008. — С. 397.

⁶ *Василенко Ник.* Новая книга по древней русской истории. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Том первый. Введение // Вестник Европы. — 1911. — № 3. — С. 296–303.

⁷ *Бороздин И.* Русская историческая литература в 1911 году. Отдельный оттиск. — С. 1–2.

⁸ *Василенко Ник.*: Иллюстрированная история Украины на русском языке (Библиографическая заметка) // Киевская мысль. — 1912. — № 353. — С. 3–4.

⁹ М. С. Грушевському (21 мая 1911 г.) // *Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. — С. 373.

¹⁰ *Василенко Ник.*: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. — С.-Петербург, б.г. // Голос минувшего. — 1914. — № 2. — С. 254.

¹¹ Там само. — С. 257.

¹² *Василенко Мик.*: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I. Київ–Львів, 1913 // Україна. — 1914. — Кн. III. — С. 82.

¹³ Там само. — С. 84.

¹⁴ *Василенко М.*: Проф. М. С. Грушевский. История украинского казачества, до соединения с московским государством. Том первый, до начала XVII века (Извлечено из VI тома «Історії

України-Руси». — Київ, 1913 г. — 348 с.) // Киевская мысль. — 1914. — № 25. — С. 3.

¹⁵ К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св.Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. — К., 1908. — С. 9.

¹⁶ Попечителю Київського навчального округу // *Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. — С. 403–404.

¹⁷ М. С. Грушевському (8 августа 1913 г.) // Там само. — С. 413.

¹⁸ *Василенко Н.* Грушевский Михаил Сергеевич // Новый энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — Спб, 1913. — Т. 15. — С. 155.

¹⁹ Див. огляд ювілейних публікацій: Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського // Вісник СВУ. — 1916. — Ч. 127. — С. 788–789.

²⁰ *Саликовский Ал.* Пять лет // Украинская жизнь. — 1916. — № 12. — С. 15.

²¹ *Василенко Н. П.* Проф. М. С. Грушевский как историк // *М. С. Грушевский* (1866–1916). Издание «Украинской жизни». — М., 1917. — С. 18–34.

²² Див. напр.: Ювілей проф. М. С. Грушевського // Український науковий збірник. — Москва, 1915. — Вып. 1. — С. 126.

²³ *Василенко М.*: М. Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I, II, III // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 158.

²⁴ Там само. — С. 151.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — С. 157.

²⁷ Там само. — С. 158.

²⁸ Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. — К.: Видання ювілейного комітету, 1927. — С. 27.

Роман Тимченко

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМВІДНОСИН УНР І ЗУНР В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Аналізується стан науковій розробки в історіографії проблеми історії взаємовідносин УНР і ЗУНР. Особлива увага приділяється розгляду сучасних наукових оцінок Акту соборності та його впливу на подальший розвиток боротьби українців за незалежність.

Анализируется состояние научной разработки в историографии проблемы истории взаимоотношений УНР и ЗУНР. Особенное внимание уделено рассмотрению современных научных оценок Акта соборности и его влияния на последующее развитие борьбы украинцев за независимость.

The state of development in historiography of problem of history of mutual relations of Ukrainian People's Republic and Western Ukrainian People's Republic have been analysed. Description of modern scientific estimations of Act of collegiality and its influence on subsequent development of fight for independence have got the special attention.

Революційним подіям 1917–1921 рр. в Україні присвячено величезний масив різножанрової історичної літератури. Головна увага в ній приділена національним державним утворенням, їх боротьбі за самостійність. Тривале функціонування ЗУНР і УНР доби Директорії, спроби й невдачі їх об'єднання складають унікальний історичний досвід, актуальний для модерного українського державотворення. Сучасні українські вчені по-новому підійшли до оцінки значення Акту соборності 22 січня 1919 р., визначили причини й передумови його підписання, проаналізували вплив цієї події на подальший хід Української революції.

Дана публікація ставить за мету узагальнити напрацювання вітчизняної історіографії в дослідженні цієї проблеми та визначити основні тенденції її вивчення.

Загалом, тематика взаємовідносин УНР і ЗУНР знайшла певне відображення в низці наукових праць, у тому числі й історіографічного характеру. О. Радченко належить одна з перших монографій цього жанру¹. Автор приділила недостатньо уваги висвітленню питання соборності українських земель, а спадщина істориків української діаспори й частково зарубіжних проаналізовані надто стисло. Через це її дослідження не проливає достатнього світла на історіографічну оцінку Акту злуки та його значення.

В. Капелюшний окремо зупинився на оцінці взаємовідносин УНР і ЗУНР у контексті підписання Акту злуки. Автор резюмує, що подальша розробка проблеми соборності в конкретно-історичному й історіографічному просторі залишається актуальною, а її вивчення має вагоме політико-практичне значення².

В. Великочий проаналізував наукову історичну літературу, присвячену суспільно-політичним процесам у Галичині періоду воєнно-революційної доби 1914–1919 рр. На його думку, українське соборництво як феномен національної історіографії потребує подальшої наукової розробки. Учений цілком слушно стверджує, що історики повинні відійти від високопафосного звеличування соборницького руху революційної доби, а оцінювати його, виходячи з тодішніх складних реалій. Тоді й стануть зрозумілими мотиви дій державних очільників, партійних лідерів та ставлення міжнародних чинників, які вирішували долю повоєнної Європи³.

Я. Калакура й А. Панчук, досліджуючи праці, присвячені Акту злуки, дійшли висновку, що це був історично обумовлений закономірний процес, який розпочав новий етап боротьби — боротьби за Соборну Україну⁴. М. Стоп-

чак на основі повоєнної та новітньої української історіографії спробував пояснити політичні суперечності між УНР і ЗУНР в 1919 р. Він відмічає, що неузгодженість між українськими урядами у веденні зовнішньої та внутрішньої політики загострили взаємини між їх лідерами⁵.

Д. Веденєєв у статті «Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту Злуки (зовнішньополітичний аспект)» стверджує, що розбіжності стосовно міжнародної політики, які досягли апогею навколо відносин УНР з Польщею, стали причиною анулювання Акту соборності в грудні 1919 р.⁶ Ю. Сливка проаналізував головні напрямки дослідження ЗУНР в українській радянській історіографії. Він прийшов до висновку, що проблема неупередженого вивчення історії галицької держави продовжує залишатися вельми актуальною через неправдиві трактування її й недооцінку значення листопадових подій для подальшого революційно-визвольного руху в Східній Галичині⁷.

П. Сергієнко розкриває сутність поняття соборності, її ідеї на різних етапах історичного розвитку, однак розгляду даного питання в роки Української революції приділено недостатню увагу⁸. Л. Шкляр визначив, що об'єднанню 1919 р. притаманні націонал-демократична модель соборності. Їй властиві ідеї національної свободи й незалежності, духовного відродження українського народу та його державності на своїх землях. Головними чинниками їх реалізації стала національна пам'ять про єдність народу, орієнтація на власні політичні й військові сили⁹.

В. Сергійчук на широкому архівному матеріалі обґрунтовує думку, що український народ, який довгий час був розділений, прагнув до об'єднання. Він високо оцінює Акт соборності й зазначає, що тоді «збулася мрія багатьох поколінь українського народу про відродження незалежної соборної державності»¹⁰.

І. Гошуляк у монографії «Тернистий шлях до соборності (Від ідеї до злуки)», залучивши чимало архівних документів, розглядає розвиток об'єднавчих ідей від зародження до укладання Акту соборності. Він вважає, що проголошенням об'єднання українських республік завершився тривалий етап боротьби за соборність і «розпочато практичну розбудову соборної України», але подальші умови завадили це зробити¹¹. Насамперед, це військові експансії більшовицької Росії, Польщі та білогвардійців. Заслуговує на увагу й праця М. Сеньківа «З історії соборності українських земель 1917–1945 рр.», де один розділ присвячений взаєминам УНР і ЗУНР у 1918–1919 рр.¹². Однак автор не проводить системного аналізу, а перелічує найбільш відомі події історії Української революції.

П. Гай-Нижник у дослідженні «УНР і ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.)» приділяє основну увагу питанню формування органів державної влади УНР періоду Директорії та ЗУНР, аналізує законопроекти й постанови обох республік. Окремий розділ праці присвячений ідеї соборності в контексті українського державотворення. Учений зазначив, що об'єднання УНР і ЗУНР було конфедеративним, оскільки обидві частини України залишалися незалежними до об'єднання Установчими Зборами. На думку автора, уже на початку листопада 1919 р. Є. Петрушевич відійшов від підтримки соборності¹³. Така оцінка нам видається дискусійною. Передумови об'єднання УНР і ЗУНР і короткий екскурс в історію взаємовідносин українських республік в 1919 р. знайшли своє відображення й у статті цього автора «Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу соборної України»¹⁴.

Ідея соборності, що закладена на генетичному рівні, притаманна українському народу, який, хоч і був розділений, прагнув до єдності. Типовий підхід до цього явища

ми зустрічаємо в двотомній праці «Соборність України». Втілюючи в життя цей науковий задум, автори підкреслюють, що незважаючи на несприятливі історичні умови, українство завжди прагнуло звільнитися від іноземного гніту та відновити свою національну й етнічну цілісність. Саме подіям Першої Світової війни й визвольним змаганням 1917–1920 рр. відводилася вирішальна роль у процесі боротьби за волю й соборність¹⁵.

Значний внесок в історіографію проблеми Української революції в цілому, а зокрема, й історії взаємовідносин ЗУНР і УНР зробив В. Солдатенко¹⁶. У праці «Українська революція: концепція та історіографія» він комплексно проаналізував концепції Української революції й дав власну оцінку тим подіям. У спільному з І. Курасом дослідженні «Соборництво чи регіоналізм в українському державотворенні» розкрита сутність доцентрових та відцентрових тенденцій, визначена логіка конфлікту між соборністю й регіоналізмом. Аналізуючи Акт 22 січня 1919 р., автори зазначали, що він був більше формальним, оскільки ні історичні умови, ні різниця в самій природі керівників обох українських республік не сприяли тіснішому єднанню двох гілок одного народу¹⁷. Вагоме місце в дослідженні відводиться проблемам, які постали перед молодими українськими республіками в боротьбі за власну незалежність, питанням взаємин між політичними лідерами. Автори беруть до уваги лише політичний і військовий аспекти взаємовідносин між ЗУНР і УНР, у той час питанню економічної взаємодопомоги приділяється менше уваги.

Зовнішньополітичне співробітництво УНР і ЗУНР також займає вагоме місце в дослідженнях українських учених. Зокрема, у публікаціях О. Павлюка розглядаються дипломатія ЗУНР, умови підписання Акту соборності й всебічно аналізуються міжнародні аспекти, які спричинили до його

нереалізованості¹⁸. Учений вважає, що злука відповідала прагненням галицького українства, а інші орієнтації уряду ЗУНР зумовлювалися вимушеною реакцією на міжнародну ситуацію. Однак підписання Акту соборності не розв'язало жодного завдання по об'єднанню¹⁹. І. Дацків значну увагу приділяє вивченню взаємин УНР і ЗУНР на міжнародній арені й приходять до висновку, що діяльність дипломатів УНР, спрямована на захист інтересів ЗУНР, виявилася безплідною. Головною причиною цього стало вороже ставлення Антанти до позитивного вирішення українського питання²⁰. В. Головченко, охарактеризувавши соборницьку боротьбу українців на міжнародній арені, підкреслює, що об'єднана УНР мала зовнішньо-демонстративний, пропагандистський, а не дійсно державний характер²¹.

П. Губа на основі джерелознавчого аналізу періодики 1917–1918 рр., з'ясовуючи поширення й популяризацію ідеї соборності, виокремив два етапи соборницького руху в Наддніпрянщині. Перший (1917 р.) полягав у включенні до української держави всіх етнічних територій, що перебували в складі Росії, а другий (1918 р.) — у приєднанні Східної Галичини²².

Частково питання військової взаємодії УНР і ЗУНР у 1919 р., боротьби УГА на теренах Наддніпрянської України досліджене Б. Савчуком, О. Левченком, О. Щусь, В. Бережинським та М. Ковальчуком²³. Вони майже одностайні в думці, що взаємна недовіра між керманичами УНР і ЗУНР стала важливою причиною військових поразок об'єднаної української армії в 1919 р. О. Павлишин, який вивчає політичне співробітництво УНР і ЗУНР через призму міжособистісних стосунків лідерів обох державних утворень, показав важливу роль окремих політичних діячів, їх особистих орієнтацій у вирішенні міждержавних справ та розвитку міжпартійних стосунків²⁴ [597]. Шляхом порівняння процесів державного

будівництва обох українських республік дослідник визначив, що закон про громадянство був єдиним консолідуючим актом їх об'єднання²⁵. Є. Хлюпін спробував виокремити етапи уніфікації політичних систем УНР і ЗУНР. Учений відмітив, що становлення державних структур ЗУНР хронологічно випереджало формування політичної системи УНР. На його думку, відсутність єдиного лідера й правління стало перешкодою на шляху до державного об'єднання²⁶.

Регіональну специфіку, соборницькі прагнення буковинців та угорських українців до об'єднання з Великою Україною вивчали О. Добржанський, І. Дробот, В. Яремчук²⁷. Проблемі соборності українських земель у добу гетьманату П. Скоропадського та його політики, спрямованої на приєднання етнографічних українських земель, присвячено праці Р. Пирога, Ф. Проданюка та І. Діденка²⁸. Значний внесок у дослідженні діяльності політичних партій, ідей соборності в їхніх програмах зробили Т. Бевз, В. Расевич та І. Райківський²⁹. О. Любовець наголошує, що принцип соборності, хоч і не був домінуючим у програмах політичних партій дореволюційної доби, проте став засадничим упродовж 1917–1919 рр.³⁰.

Варто відмітити й інші праці, присвячені цій темі. Зокрема, В. Ткаченко в публікації «Акт Злуки: уроки історії» застерігає сучасних політиків від повторення помилок, допущених керівництвом УНР і ЗУНР у 1918–1919 рр., що привели до завоювання її сусідами³¹. Питання взаємин українців Галичини й Наддніпрянщини в галузі освіти, науки, преси, книговидання дослідила І. Вівсяна. Вона зазначає, що характер відносин у культурній сфері повністю відрізнявся від політичного³².

На окрему увагу заслуговують фундаментальні праці. У другому томі «Політичної історії України ХХ століття» аналізуються події Української революції 1917–1920 рр.,

а відносини УНР і ЗУНР розглядаються в контексті військово-політичної діяльності Директорії. Автори зазначають, що Трудовий Конгрес, який схвалив усі документи соборності, не дав очікуваних результатів, оскільки об'єднання було лише задеклароване. Для досягнення поставлених цілей необхідно поступитися регіональними інтересами над соборницькими³³.

У іншій праці «Україна: політична історія ХХ — початку ХХІ ст.» у розділі, присвяченому ЗУНР, вміщено відомості про злуку. Основна причина нереалізації соборницького проекту, на думку авторів, полягає в різних ідеологічних та зовнішньополітичних орієнтаціях обох частин України. Політичні лідери, ставши на шлях об'єднання силою обставин, були не готові до конструктивного співробітництва. Ще однією перешкодою на шляху до об'єднання стала юридична недосконалість укладених 22 січня 1919 р. документів, що дало змогу по-різному трактувати Акт злуки. Проблема ж взаємовідносин УНР і ЗУНР розглядається в контексті боротьби України за незалежність і носить узагальнюючий характер³⁴.

Дослідники історії ЗУНР також значну увагу приділили взаємовідносинам із Наддніпрянською Україною. Насамперед слід відзначити праці М. Литвина й К. Науменка. Їхня «Історія ЗУНР» є фактично першою спробою комплексно показати історію демократичного державотворення українців Галичини. Чимало уваги автори приділили національній політиці уряду, аналізу ходу Паризької мирної конференції, воєнному й економічному співробітництву УНР і ЗУНР. Науковці визначили, що січнева злука 1919 р. відповідала життєвим інтересам українського суспільства, однак історичні реалії завадили консолідації та об'єднанню нації³⁵. Одними з перших вони намагалися показати обсяг допомоги УНР наданої Галичині. Монографія М. Литвина

«Українсько-польська війна у 1918–1919 рр.» цінна тим, що автор широко використовує документи іноземних архівів, які допомагають глибше розкрити питання війни України з Польщею, військового будівництва ЗУНР, організації Галицької армії й діяльності військово-дипломатичних представництв на території Східної Галичини³⁶.

Інший дослідник історії ЗУНР С. Макарчук вважає, що, не дивлячись на невтішне завершення соборницької боротьби, прагнення українського народу до соборності, втілене в Акт злуки, було значною історичною подією того часу й започаткувало новий етап історичного розвитку — боротьби за Соборну Україну³⁷. На основі маловідомих документів учений доводить, що напруженість у відносинах урядів УНР і ЗУНР зумовлена втечею до Галичини опозиційних до С. Петлюри політиків і військових, яких Державний Секретаріат не поспішав видавати на вимоги наддніпрянської влади³⁸.

Б. Тищик аналізує події Листопадової революції, діяльність державних органів ЗУНР, передумови та особливості підписання Акту злуки, спільний похід українських військ на Київ у 1919 р. Дослідник визначив, що задеклароване об'єднання не відбулося через низку суб'єктивних і об'єктивних причин³⁹.

У колективній монографії «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія» український національно-об'єднувчий процес розглядається в контексті зовнішньої політики ЗУНР, а проблема соборності з'ясовується через дипломатичну діяльність галицької держави. Зрозуміло, що УНР і ЗУНР були фактично незалежними, але, на нашу думку, не варто розглядати їх взаємовідносини в тій же площині, що й зв'язки з Західними державами⁴⁰.

В. Кондратюк і В. Регульський вважають, що об'єднання українських земель було провідною умовою Листопадової революції в Галичині та національно-державного будів-

ництва УНР⁴¹. Праці інших учених — І. Васюти, М. Кугутяка, І. Лісної, З. Городиського та інших, які присвячені різним аспектам історії ЗУНР, містять також важливі відомості, які дозволяють повніше з'ясувати взаємини між УНР і ЗУНР у 1918–1920 рр.⁴².

Значний внесок у дослідженні історії Української революції зробили О. Рубльов й О. Реєнт. Учені дійшли висновку, що 22 січня 1919 р. не було проголошено нової держави, а лише намітили шляхи до її створення. Дослідники відзначають, що коли б національна державність зміцнювалася, то зменшувалася б і кількість непорозумінь між урядами УНР і ЗУНР. Втрата території, цілковитий хаос тільки збільшували протистояння, що привело до цілковитого розриву⁴³.

На основі численних джерел у своїй окремій праці О. Рубльов деталізує розгляд «масових контактів» східних і західних українців і доводить, що весь народ плекав надію на соборну Україну⁴⁴. О. Реєнт визначив ступінь легітимності ЗУНР, проголошеної в Галичині. Він констатує, що швидке встановлення там української адміністрації свідчило, що вона була результатом суспільного розвитку. Процес легітимізації державотворення в Західній Україні мав усі формальні й неформальні атрибути. Політики використали всі наявні можливості парламентаризму поки існувала владна вертикаль Австро-Угорської імперії. Лише відсутність допомоги з боку держав Антанти змусила галичан об'єднатися з Наддніпрянською Україною. Однак і цей союз мав конфедеративний характер⁴⁵.

В. Верстюк вважає, що існування державності в Східній Україні та створення ЗУНР створили передумови неминучого об'єднання українців, яке закономірно увінчалось підписанням Акту злуки⁴⁶. Окрема праця історика присвячена постаті С. Петлюри. Він стверджує, що в 1919 р. Головний Отаман став об'єднуючим символом української

нації. Протистояння ж С. Петлюри і Є. Петрушевича було обумовлене різними політичними переконаннями. Причини поразки визвольного руху 1918–1920 рр. учений вбачає не в особистому характері Головного Отамана, а у внутрішньо- і зовнішньополітичних обставинах⁴⁷.

О. і М. Копиленки в праці «Держава і право України. 1917–1920» акцентують увагу на організації державної й місцевої влади доби Директорії УНР, виборі стратегічних орієнтирів державотворення. Автори доводять, що в 1917–1920 рр. Україна існувала як унітарна держава, яка весь час (за винятком гетьманства) тяжіла до федерації. ЗОУНР вони порівнюють з сучасним становищем АР Крим⁴⁸. Хоч, на наш погляд, ця історична аналогія не має достатньої повноти. В. Яблонський, досліджуючи історію доби Директорії, не приділяє належної уваги взаєминам українських республік, хоч і згадує про підписання Акту соборності, спільний похід Дієвої й Галицької армії на Київ, а також події осені 1919 р.⁴⁹.

Останнім часом значно збільшилася кількість праць, присвячених розвитку консолідаційних процесів у контексті зовнішньополітичної діяльності України. І. Дацків, П. Притуляк, досліджуючи історію Брестського мирного договору, розглядають його як вияв перших соборницьких прагнень у роки Української революції, оскільки представники УНР домагалися самовизначення Галичини й Буковини⁵⁰. Відносини між Галичиною й Наддніпряниною 1919–1920 рр. у контексті зовнішньої політики висвітлено в монографіях В. Соловйової, М. Держалюка, В. Матвієнка, О. Красівського, а також наукових статтях Я. Йосипишиної, Т. Єременко, Т. Галицької-Дідух, В. Бондарчука й Л. Чорнія, Б. Гончара й Н. Городні⁵¹. Ці дослідження дають змогу проаналізувати ставлення Антанти до УНР, діяльність української делегації на Мирній конференції в Парижі, характер взаємин з Польщею й Росією. Історики вважають

хибною орієнтацією на Антанту, яка не бажала відновлення єдиної України й посилювала розкол між УНР та ЗУНР.

С. Литвин, В. Сергійчук та Б. Дорошенко-Товмацький, аналізуючи деякі питання проблеми взаємин між УНР і ЗУНР через вивчення життя й державної діяльності С. Петлюри, визначили його ставлення до галицьких політиків. Вони відстоюють тезу, що Головний Отаман підтримував ідею об'єднання УНР і ЗУНР та сприяв її всебічній реалізації. Спільною рисою даних праць є наголос на провідній ролі С. Петлюри в боротьбі за українську державність при недооцінці зусиль галицьких діячів⁵². Зокрема, С. Литвин укладений Головним Отаманом Варшавський договір кваліфікує як початок шляху євроінтеграції України⁵³.

Окремі аспекти історії взаємовідносин ЗУНР і УНР містять й інші дослідження з історії Української революції О. Бойко, Ю. Павленка та Ю. Храмова, Т. Тороповської, В. Сідака, Т. Осташко та Т. Вронської, В. Кременя, Д. Табачника та В. Ткаченко й інших учених⁵⁴.

Слід відзначити, що не всі українські вчені позитивно оцінюють Акт злуки 22 січня 1919 р. Зокрема, Д. Яневський стверджує, що Акт злуки було укладено та проголошено групою з п'яти приватних осіб від імені неіснуючої Української Народної Республіки та уповноваженими представниками легітимної Західно-Української Народної Республіки⁵⁵. Негативне ставлення до цього акту висловив і кримський політолог А. Мальгін, кваліфікуючи його як свято «ефемерної єдності української держави»⁵⁶.

Значну історіографічну цінність для вивчення історії соборності українських земель мають дисертаційні праці. Грунтовною є робота В. Пилипіва «Джерела з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР», у якій визначені тенденції формування, структура та інформаційні можливості джерельного комплексу з історії відносин УНР і ЗУНР. Він констатує, що

головним недоліком у розкритті даної проблеми є обмежене використання джерельної бази та оригіналів документів⁵⁷.

Дисертаційне дослідження Л. Скорич присвячене військовому співробітництву УНР і ЗУНР. На жаль, автор не приділила належної уваги виявленню архівних джерел, а використовувала переважно спогади учасників тих подій та праці українських діаспорних істориків. Деякі сюжети занадто описові, а частина потребує уточнень. Загальним є її висновок про те, що «своїми успіхами та невдачами у визвольних змаганнях 1918–1920 рр. збройні сили УНР і ЗУНР породили невмирущі традиції та стимули боротьби за незалежність і соборність України»⁵⁸. Окремий розділ дисертації В. Лозового висвітлює відносини УНР і ЗУНР у Кам'янецьку добу. Автор вважає, що на об'єднавчий процес негативно вплинули не тільки зовнішні чинники, а й протиріччя в середині українського табору, які привели до трагічного фіналу соборницьких змагань⁵⁹.

Я. Попенко, В. Шамраєва, І. Дерев'янка, С. Варгатюк, М. Яцюк, досліджуючи окремі аспекти визвольної боротьби 1918–1920 рр., певну увагу приділяють питанню історії взаємовідносин українських республік⁶⁰.

Отже, в Україні проблема соборності набула особливої політичної і наукової актуальності. Відкриття доступу до архівних документів, спецфондів бібліотек суттєво збагатило джерельну базу теми, дозволило подолати усталені наукові стереотипи, під іншим кутом зору оцінити перебіг Української революції, зокрема, проблеми проголошення злуки УНР і ЗУНР у січні 1919 р., дати об'єктивну оцінку причин і наслідків цієї непересічної події.

Проаналізувавши значний масив праць, присвячених Українській революції 1917–1921 рр., слід відзначити, що незважаючи на наявність великої кількості джерел, мемуарної й наукової літератури, історія взаємовідносин ЗУНР і

УНР залишається недостатньо вивченою. На сучасному етапі більше уваги приділяється дослідженню функціонування основних державних утворень. У той час як проблеми міждержавних відносин УНР і ЗУНР, особистісних взаємин провідних політичних і військових діячів Галичини й Наддніпрянщини, економічної співпраці, діяльності української делегації на Паризькій мирній конференції, причини нереалізованості соборницьких устремлінь обох частин українства не знаходять конкретного висвітлення. Існують лише окремі статті та повідомлення, присвячені відносинам УНР і ЗУНР. А комплексного дослідження об'єднавчого процесу, політичного, військового, економічного співробітництва, причин нереалізованості Акту злуки й досі не проведено.

¹ Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. — Х., 1996. — 120 с.

² Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К., 2003. — 608 с.

³ Великочий В. С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 436–437.

⁴ Калакура Я., Панчук А. Новітня історіографія Злуки УНР і ЗУНР // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 241.

⁵ Стопчак М. Політичні суперечності УНР і ЗУНР (ЗОУНР) у повоєнній та новітній українській історіографії // Історичний журнал. — 2008. — № 4. — С. 55–65

⁶ Веденєєв Д. Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту злуки (зовнішньополітичний аспект) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 244.

⁷ *Сливка Ю.* Етапи та головні напрями дослідження ЗУНР в українській історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2000. — Вип. 6:. — С. 8–9

⁸ *Сергієнко П. П.* Соборна Україна: Від ідеї до життя. — К., 1993. — 64 с.

⁹ *Шкляр Л.* Моделі соборності (історичний досвід і сучасні аспекти) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 388–395.

¹⁰ *Сергійчук В.* Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 роках. — К., 1999. — С. 17.

¹¹ *Гошуляк І.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). — К., 2009. — С. 423.

¹² *Сеньків М.* З історії соборності українських земель 1917–1945 рр./ М. Сеньків. — Дрогобич: Відродження, 1999. — 163 с.

¹³ *Гай-Нижник П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). — К., 2010. — С. 269–271

¹⁴ *Його ж.* Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України // Історичний календар 2010. — Вип. 13. — К., 2009. — С. 17–27.

¹⁵ Соборність України: у 2 кн. / *І. Л. Гошуляк, І. І. Дробот, В. В. Кривошея, В. Ф. Солдатенко.* — К., 2000. — Кн.1. — 148 с.; *Там само.* — Кн. 2. — 264.

¹⁶ *Солдатенко В. Ф.* Винниченко і Петлюра політичні портрети революційної доби. — К., 2007. — 621 с.; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — К., 1999. — 508 с.; *Його ж.* Українська революція: Історичний нарис. — К., 1999. — 976 с.

¹⁷ *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — К., 2001. — С. 114–115.

¹⁸ *Павлюк О.* Від злуки до розриву (Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 році) // Наука і суспільство. — 1994. — № 7–8. — С. 6–10.; *Його ж.* Дипломатія злуки УНР і ЗУНР // Всесвіт. — 1992. — №. 1–2. — С. 176–178.

¹⁹ *Його ж.* Зовнішня політика ЗУНР у 1918–1919 рр. // Київська старовина. — 1997. — № 3. — С. 122.

²⁰ *Дацків І. Б.* Військово-політична й дипломатична підтримка Директорією УНР визвольних змагань ЗУНР // *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): Всеукраїнська наукова конференція.* Київ, 21 січня 2009 р. — К., 2009. — С. 170.

²¹ *Головченко В.* Соборна Україна на міжнародній арені 1919 р.: надії та втрачені шанси // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник.* — К., 1999. — С. 220.

²² *Губа П. І.* Відображення в пресі ідеї соборності України (1917–1918 рр.) // *Схід і Захід України: проблеми єднання (Наук. записки).* — К., 2001. — Вип. 13. — С. 129–136

²³ *Бережинський В. Г.* Червона Українська Галицька Армія. — К., 1997. — 18 с.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія — К., 2006. — 576 с.; *Левченко О.* Об'єднані українські армії у 1919 р.: чи можливою була перемога // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник.* — К., 1999 — С. 181–193; *Савчук Б.* Договір Галицької армії з А. Денікіним (листопад-грудень 1919 р.). — Галичина. — Івано-Франківськ, 2001. — № 5/6. — С. 214–220; *Щусь О.* Соборність українських земель і питання збройних сил УНР // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник.* — К., 1999. — С. 171–181.

²⁴ *Павлишин О.* Суспільно-політичний портрет українського проводу Галичини й Буковини в революції 1918–1919 років // *Україна модерна.* — Вип. 4/5. — Львів, 2000. — С. 187–245.

²⁵ *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 — перша половина 1919) // *Вісник Львівського університету.* — Серія історична. — Львів, 2002. — Вип.37, ч. 1. — С. 340–342.

²⁶ *Хлюпін Є.* Перші контакти урядів ЗУНР і УНР // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — Львів, 2000. — Вип. 6. — С. 237–239.

²⁷ *Добржанський О. В.* Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 року // *Український історичний журнал.* — 2009. — № 1. — С. 28–38; *Дробот І.* Закарпаття: з історії возз'єднання з Великою Україною // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми*

(до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 322–332; *Яремчук В.* На шляху до націонал-регіональної державності в Західній Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. — К., 2008. — С. 213–260.

²⁸ *Пиріг Р. Я.* Політика гетьманської держави щодо інших етнографічно-українських територій // Проблеми соборності України у ХХ столітті (І. Ф. Курас та ін.). — К., 1994. — С. 83–89; *Проданюк Ф.* Питання соборності українських земель в добу гетьманату П. Скоропадського // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999 — С. 119–129; *Діденко І.* Боротьба за приєднання Криму // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). — К., 2009. — С. 183–197.

²⁹ *Бевз Т.* Ідея соборності в програмних документах українських політичних партій // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999 — С. 94–106; *Райківський І.* Галицька соціал-демократія в Українській Революції 1917–1920 років // Галичина. — Івано-Франківськ, 1998. — № 1/2. — С. 42–56; *Расевич В.* Засади політичної незалежності України в програмі Української національно-демократичної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 7. — Львів, 2000. — С. 229–242

³⁰ *Любовець О.* Ідея соборності як програмний принцип політичних партій // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). — К., 2009. — С. 105–123.

³¹ *Ткаченко В. М.* Акт Злуки: уроки історії // Проблеми соборності України у ХХ столітті (І.Ф. Курас та ін.). — К., 1994. — С. 97.

³² *Вівсяна І. А.* Національно-культурна співпраця українців Галичини і Наддніпрянщини у 1917–1920 рр.: Автореферат дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2003. — 19 с.

³³ Політична історія України ХХ ст. : У 6 т. — Т. 2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / *В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко.* — К., 2003. — С. 319.

³⁴ Україна: політична історія ХХ — початку ХХІ ст. / Редрада *В. М. Литвин* (голова) та ін.; Ред. кол.: *В. А. Смолій, Ю. А. Левенець* (співголови) та ін. — К., 2007. — 1028 с.

³⁵ *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С.141.

³⁶ *Литвин М. Р.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998. — 488 с.

³⁷ *Макарчук С. А.* Українська республіка галичан: нариси про ЗУНР. — Львів, 1997. — С.69.

³⁸ Там само. — С. 155–158.

³⁹ *Тищик Б. Й.* Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права. — Львів, 2005. — С. 239.

⁴⁰ Західно-Українська Народна Республіка.(1918–1923): Історія (Колективна монографія. Керівник авторського колективу й відповідальний редактор *О. Карпенко*) // *Карпенко О.* З історії Західно-Української Народної Республіки (До 85 річчя з дня народження професора О. Ю. Карпенка) / Заг. ред. М. Кугутяка. — Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006 — С. 119–490.

⁴¹ *Кондратюк В. О., Регульський В. Л.* ЗУНР: становлення і захист. — Львів, 1998. — С. 65.

⁴² *Васюта І.* Політична історія Західної України (1918–1939 рр.). — Львів, 2006. — 336 с.; *Городиський З.* Українська Національна Рада: Історичний нарис. — К., 1993 — 144 с.; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспіл.-політ. руху (XIX ст. — 1939 р.) /. — Івано-Франківськ, 1993. — 200 с.; *Лісна І. С.* Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.). Монографія. — Тернопіль, 2001. — 92 с.;

⁴³ *Рубльов О. С., Ресніт О. П.* Українські визвольні змагання, 1917–1921 рр. — К., 1999. — 320 с.

⁴⁴ *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальних національних і культурних процесах (1914–1939 рр.). — К., 2004. — 648 с.

⁴⁵ *Ресніт О.* ЗУНР: проблема легітимації // Український історичний журнал. — 2009. — № 1. — С. 4–11

⁴⁶ *Верстюк В. Ф.* Соборність — наріжний камінь української національної ідеї // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). — К., 2009. — С. 17;

⁴⁷ *Верстюк В.* Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 112–126.

⁴⁸ *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України. 1917–1920: Навчальний посібник. — К., 1997. — 208 с.

⁴⁹ *Яблонський В.* Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. — К., 2001. — 160 с.

⁵⁰ *Дацків І. Б.* Брест 1918: європейський прорив України: Монографія. — Тернопіль, 2008. — 254 с.; *Притуляк П. П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.): монографія. — К., 2004. — 217 с.

⁵¹ *Бондарчук В., Чорній Л.* Проблема ЗУНР на Паризькій мирній конференції // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2000. — Вип. 6. — С. 252–255; *Галицька-Дідух Т.* Зовнішньополітична діяльність урядів УНР і ЗУНР у контексті державно-соборницької ідеї (1919–1920 рр.) // Україна соборна: Збірник наукових статей. — К., 2005. — Вип. 2, ч. 1. — С. 202–217; *Гончар Б. М., Городня Н. Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918–квітень 1919) // Український історичний журнал. — 2000. — № 3. — С. 44–52; *Держалюк М.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. — К., 1998. — 240 с.; *Єременко Т.* Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський // У 70-річчя трагедії 1926–1996. Зб. матеріалів про відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри. — К., 1997. — С. 212–218; *Йосипишина Я.* Симон Петлюра: Польща й Антанта // У 70-річчя трагедії 1926–1996. Зб. матеріалів про відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри. — К., 1997. — С. 71–82; *Красівський О. Я.* ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918–листопад 1919 рр.). — Львів, 1999. — 42 с.; *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — 373 с.; *Соловейова В. В.* Особливості української дипломатії після проголошення злуки УНР і ЗУНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2009. — Т. 19. — С. 328–339

⁵² *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. — К., 2005. — 608 с.; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — 640 с.; *Сергійчук В.* Симон Петлюра. — К., 2009. — 568 с.

⁵³ *Литвин С.* Назв. праця. — С. 400, 531.

⁵⁴ *Бойко О.* Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.). — К., 2007. — 62 с.; *Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996. — 793 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр.: (Іст.-генет. аналіз). — К., 1995. — 261 с. ; *Сідак В. Осташко Т., Вронська Т.* Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. — К., 2009. — 426 с.

⁵⁵ *Яневський Д.* 33 історичних факти про Злуку[Електронний ресурс]. — Українська правда. — 2004. — 22 січня. — Режим доступу :<http://www.pravda.com.ua/news/2004/01/22/2997622/>

⁵⁶ *Мальгин А.* Украина: Соборность и регионализм. — Симферополь: СОНАТ, 2005. — С. 8.

⁵⁷ *Пилипів В. І.* Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 . — К., 2002. — 198 арк.

⁵⁸ *Скорич Л. В.* УНР і ЗУНР: воєнно-політичне співробітництво у 1918–1919 рр.: Дис... канд. іст. наук. — Львів, 2007. — С. 156.

⁵⁹ *Лозовий В. С.* Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень — листопад 1919 року): Дис... канд. іст. наук. — К., 1998. — 188 с.

⁶⁰ *Варгатюк С.* Зовнішня політика доби Директорії: Дис... канд. іст. наук. — К., 1996. — 165 с.; *Дерев'янка І.* Українсько-польські відносини 1918–1921 рр.: політичний аспект. Дис... канд. іст. наук. — К., 2004. — 209 с.; *Попенко Я. В.* Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918–1921 рр.): Дис... канд. іст. наук. — К., 2006. — 292 с.; *Шамраєва В. М.* Міжнародні відносини УНР доби Директорії: Дис... канд. іст. наук. — К., 2003. — 201 с.; *Яцюк М. В.* Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Харків, 2000. — 227 с.

ПОЛІТИЧНА Й СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

Галина Басара-Тиліщак

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ У 1917 – НА ПОЧАТКУ 1919 РОКІВ: ГАЛИЦЬКИЙ ЧИННИК

Аналізуються особливості розвитку української національної ідентичності на Наддніпрянщині у період Української революції. Розглянуто участь галичан у поглибленні процесу національного саомусвідомлення та поширенні соборницьких настроїв у середовищі української провінційної громади.

Анализируются особенности развития украинской национальной идентичности во время Украинской революции. Рассмотрено участие галичан в углублении процесса национального самосознания и распространении соборнических настроений в украинской провинциальной среде.

The article gives an insight on the peculiarities of the development of the Ukrainian national identity. The role of the political and the sociocultural influences of the Halychyna's factor in the process of national identification is being revealed.

Українська революція 1917–1921 рр. стала переломним періодом у становленні української національної ідентичності. Процеси соціалізації та політизації етнічної ідентичності українців у революційному вирі надзвичайно прискорилися і засвідчили формування національної ідентичності, яка наприкінці 1917 р. була стрімко, проте, закономірно, спрямована у русло політичного націоналізму.

Один з видатних теоретиків націоналізму Ернест Ренан наголошував на визначальному місці окремої особи у творенні нації, під якою розумів моральну свідомість¹. Його влучне зауваження, що «існування нації — це щоденний плебісцит», є, певною мірою, методологічним ключем для розуміння процесів формування національної ідентичності українства протягом революційних років, які стали часом масового національного самоусвідомлення. Жоден попередній історичний період не вимагав від пересічного обивателя такого постійного вибору та засвідчення своєї ідентичності як 1917 р. Проблеми, які при цьому поставали, і так увиразнено проглядаються для сучасних дослідників, засвідчують надзвичайну складність та суперечливість процесів національного самоусвідомлення.

До п'яти об'єктивних факторів національної ідентифікації, а саме спільності території, держави (чи схожого політичного статусу), мови, культури та історії, дослідники додають суб'єктивний показник — національну свідомість, котра, у крайньому випадку відсутності зазначених вище підстав, виступає «остаточним та вирішальним чинником у питанні національної ідентичності»². Саме пробудження національної свідомості українців стало визначальною рисою та підставою розвитку національного руху навесні 1917 р., коли вони «вперше відчули й почали ідентифікувати себе українцями, а не якимись меншовартісними малоросами чи хохлами»³.

Для розвитку процесів національної самоідентифікації українства у революційний час важливого значення набув чинник розірваності «єдиного тіла» української нації. Розділені кордоном, політичним устроєм і законами пануючих над ними держав, етнічно єдині українці в Галичині й Наддніпрянщині за роки історичної розлуки набули культурних, мовних, конфесійних, психологічних відмінностей,

які ускладнювали формування національної ідентичності у спільному темпі та з однаковою потужністю. М. Грушевський у своїй статті «Галичина і Україна» ще у 1906 р. застерігав, що без наполегливої праці у напрямку зближення України і Галичини, стирання різниць, вироблених історичними обставинами, через 20–30 років витворяться «дві національності на одній етнографічній основі»⁴.

Особливого значення проблема зрілості національної ідентичності у представників обох частин розділеної нації набула під час практичної реалізації соборницьких прагнень українства. Підґрунтям успішного злиття в єдину державу, насамперед, мала стати спільність рис і рівня розвитку національної свідомості її громадян. Чи була можливість реалізувати цю вимогу і який вплив на процес національної ідентифікації наддніпрянських українців мав чинник спільної з галичанами, які внаслідок Першої світової війни опинилися в українських губерніях, участі у національно-визвольному русі? Ці запитання окреслюють проблемне поле статті та, на наш погляд, ще не одержали вичерпних відповідей у сучасній історіографії. Дослідники історії українського соборництва зосередили свою увагу на його політико-правових (М. Литвин, С. Макарчук, К. Науменко), дипломатичних аспектах (І. Гошуляк, М. Литвин), проблемах легітимності Акта Злуки, взаєминах між урядами (О. Реєнт, О. Павлюк), співпраці ЗУНР і УНР у торговій, господарській, фінансовій галузях (О. Павлишин), джерелознавчих студіях (В. Великочій, В. Пилипів) тощо. Співпраця українців Галичини та Наддніпрянщини у національно-культурній сфері була предметом дослідження І. Вівсяної⁵. Просвітницька діяльність Українських січових стрільців на Наддніпрянщині у 1918 р. вивчалася М. Лазаровичем⁶. Ґрунтовного розгляду означена нами проблема набула у науковому доробку О. Рубльова, який дослідив

участь західноукраїнської інтелігенції у визвольних змаганнях на Наддніпрянській Україні у 1917 — 1921 рр. та її вплив на формування модерної української нації⁷. На основі вивчення міжособистісних контактів уродженців Заходу і Сходу України протягом 1914–1919 р., учений прийшов до висновку, що саме такі зв'язки заклали найміцніші підвалини загальнонаціональної соборності⁸. Слід відзначити, що сучасні історики визнають незаперечний вплив соборницьких заходів і самого проголошення Акта Злуки на зростання національної свідомості та консолідацію українства⁹.

М. Грушевський у вже згаданій нами статті зазначав, що ще станом на початок минулого століття у підросійській Україні існувало два погляди на Галичину: «Ті, що від перших заборон українського слова дивились на Галичину як на український П'ємонт, як на ту всеукраїнську фабрику, де мусить вестися національна робота для цілої України. Поруч були елементи, яким це схиляння до Галичини дуже не подобалося. Вони були твердо переконані, що «малорусский вопрос может быть разрешен только на русской почве», в тісному зв'язку з російським ліберальним чи якимсь іншим рухом. З них одні боялися небажаних підозр в офіційних сферах; інші остерігалися занечищення, викривлення галицькими елементами українського руху, українського елементу в Росії. Все се — резюмував М. Грушевський — мусило людей, ближче ознайомих з українськими відносинами, настроювати скептичніше до тих галицько-українських перспектив»¹⁰. Побоювання підтвердилися під час революції 1905 року, коли у колах наддніпрянської української інтелігенції почали старанно уникати всього, що могло б маркувати культурно-національну спільність російської України з галицьким життям.

Заходи, які М. Грушевський пропонував для зміцнення слабкого відчуття національної спільності, зокрема і проживання галицької молоді протягом одного-двох років на Наддніпрянщині, з вибухом Першої світової війни були реалізовані, щоправда в інших формах і далеко не з метою освіти.

У концентрованій формі національну свідомість виражає актуалізоване мислення окремих людей, виражене через їх творчий доробок, який, зрештою, поступово стає об'єктивною формою суспільної свідомості мас¹¹. У цьому контексті у новітній українській історіографії досліджується розвиток самосвідомості національної еліти, лідерів українського руху як Галичини, так і Наддніпрянщини. Осередком їхньої найщільнішої концентрації у добу революції виявився Київ, в якому протягом першої половини 1917 р. утворилася численна колонія українців з Буковини та Галичини, члени якої брали найактивнішу участь у культурно-національному будівництві. За даними, які наводить О. Рубльов, на початку 1918 р. у місті перебувало 2 625 біженців з Галичини, не враховуючи інших категорій — адміністративно виселених, закладників, військовополонених¹². Причому, можна стверджувати про вироблення своєрідного міфу «золотоверхого Києва» серед галицької суспільності. «Постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр — Київ, всі інші могли бути тільки епізодами. Допомогти концентрації культурної роботи в тім центрі — се обов'язок всіх частин української землі, в тім і Галичини», — наголошував М. Грушевський і протягом 1917–1921 рр. цей заклик було реалізовано¹³. Проте, ніяк не менше, але й набагато більше потребувала національно свідомих кадрів провінція, де до революції можливості самовиявлення для українського руху були мінімальними.

Лише за кілька днів до лютневих подій 1917 р. у Петрограді подільський губернатор заборонив попечительству дитячих притулків у Брацлаві влаштувати два благодійні спектаклі, наклавши резолюцію: «Не вважаю можливим дозволити постановку спектаклей на малорусском языкѣ»¹⁴.

За роки Першої світової війни у містах і селах підросійської України опинилися військовополонені, закладники і біженці — галичани. На осінь 1917 р. допомогіві інституції Центральної Ради зареєстрували понад 10 тис. бранців-галичан¹⁵. Вже з початком Української революції вони активно включилися у національний рух, організовували як власні товариства, так і прилучалися до місцевих українських громад. 10 березня 1917 року на засіданні Центральної Ради розглядалося клопотання галичан про працю в її інституціях¹⁶. 8 березня 1917 р. у Полтаві на урочистому зібранні української громади до складу утвореної комісії «для освідомлювання української людності про сучасні події» було обрано і галичанина — адвоката д-ра І. Боцюрківа¹⁷. Під час першої української маніфестації у Києві 19 березня 1917 р. серед інших учасників святкового походу йшов цілий відділ полонених українців з австрійського війська, що символізувало єдність українських земель під соборницькими гаслами¹⁸.

Дослідники відзначають, що військовополонені галичани під час свого вимушеного перебування у російських губерніях відчували і випробування власної національної ідентичності, оскільки були для місцевого населення не лише підданими ворожій державі, а, отже, ворогами, але й до того ж «мазепинцями» та «австрійськими сепаратистами»¹⁹. Водночас, характерно, що питання про належність галичан до цілісної української нації для української інтелігенції на провінції було вирішено однозначно на користь визнання їх українцями. Так, подаючи інформацію

про збори галичан-військовополонених у Бахмуті місцева газета писала саме як про збори «полонених українців (галичан)»²⁰. У спогадах В. Петріва знаходимо прикметну ілюстрацію пробудження почуття національної єдності. Зустріч з галичанами — вояками австрійської армії навесні 1918 року радісно схвилювала українське військо, а на зауваження австрійського командування полковник В. Петрів пояснив: «...З земляками триста ж років не бачилися»²¹.

Провінційні українські громади перебирали на себе опіку над галицькими біженцями. Перше українське товариство в Маріуполі — «Просвіта» — взяло на себе обов'язок вести матеріальну справу біженців-українців з Волині, Поділля, Холмщини і Галичини (414 чол.), яка до цього була в руках польського товариства. Маріупольські просвітяни надавали їм допомогу грошима й одягом²². Загалом, наддніпрянські українці постійно виявляли значну увагу до проблем військовополонених-галичан. На Київському кооперативному з'їзді 14–15 березня 1917 р. була висунута вимога до влади, «щоб усім висланим і вивезеним з Галичини людям, між котрими є стільки заслужених діячів на полі просвіти і кооперації, дано було змогу зараз же виїхати за границю, або вибрати собі місце побуту»²³. Надалі жоден великий український з'їзд у своїх резолюціях не оминав питання про повернення усіх заарештованих і засланих за царату галичан²⁴.

Широкого резонансу в середовищі місцевої української інтелігенції набуло свавілля російської армії в Галичині. Обурення висловлювалося на зборах, мітингах, на сторінках провінційної преси. У статті «Здичавіння» Кость Широцький, який три місяці провів у Галичині, описував свої враження: «Через шовіністичні погляди під час останнього наступу російська армія вирізувала українських діячів та нищила українські інституції. Таким чином,

загальному здичавінню сприяє ще російський шовінізм та українофоби, що навіть в останній момент відступання по згоді з москвофілами заарештовували українських діячів»²⁵. На перших українських зборах у Чернігові, скликаних радою Чернігівського товариства українських поступовців 18 березня 1917 р., виступ відомого громадського діяча Іллі Шрага, який головував на цьому зібранні, було присвячено питанню про українську та іншу пресу й про знищення її, зокрема, в Галичині з початком війни²⁶.

У той же час, українець — солдат російської армії зустрів в Галичині невідомі йому досі форми і засоби організації національного життя. «Війна переродила Україну, — писав С. Єфремов, осмислюючи історичний шлях українства до соборницького єднання 22 січня 1919 р., — Галичина дала їй перші засіви свідомости навіть у масах. Вона — зруйнована, згвалтована, збезчещена й опльована окупаційним військом — помстилася за свою руїну й пониження тим, що нашим несвідомим «хахлам» з окупаційного війська прищепила зародки сумніву в силу офіційної Росії та зерна національної свідомости. Масовий рух у нас — од Галичини, бо тільки там побачив наш народ і рідну школу, і рідну книжку, і свою інтелегенцію, і своїх героїв. Там шукав і знаходив він «Кобзаря», викинутого з батьківщини, там чув запальне слово колись вільних, а тоді уяремлених земляків, там навчився цінити національну волю і рідне слово шанувати. Ідучи туди темним — назад вертався свідомим, наповняв юрбами вже тутешні книгарні і жагуче шукав відповіді на питання, що зродила Галичина»²⁷.

Відчуження провінційної інтелігенції від своїх національних коренів залишалося головною причиною перешкод та повільного темпу процесу національного самоусвідомлення наддніпрянських українців. Констатуючи відсутність активної роботи Вовчанської «Просвіти», інструктор Цент-

ральної Ради вказував, що причина цього у байдужості її членів, тобто тих, хто уже визнав свою національну належність і підтримав український рух, підкреслюючи, що місцеві українці «зайняті в різних російських інституціях, стоять на українофільській позиції і не поспішають за ходом подій у Києві, боячись чогось небезпечного»²⁸. «Помосковщені малороси» були найміцнішою підпорою російського панування на Україні,» — зазначав І. Мазепа, уточнивши, що не пригадує, щоб лави української інтелігенції у Катеринославі за два роки революційного життя поповнилися хоч би півдесятком «навернених» малоросів: «Як була нас жменька в два десятки людей на початку революції, такою і залишалася...»²⁹

Тривалий час у національному питанні, за влучною характеристикою М. Грушевського, «Галичина йшла, а Україна стояла, або йшла за Галичиною»³⁰. Тому нерідко галичани виявлялися єдиними представниками національно свідомої інтелігенції в середовищі денационалізованої місцевої еліти. Їх енергійна громадська праця сприяла усвідомленню провінційним обивателем єдності та соборності українського народу. Так, промова галичанина Олексія була схвально і радісно зустрита на святі відкриття «Просвіти» у Олександрівську на Катеринославщині³¹. Привітання від Галичини Українському вічу в Полтаві 23 березня 1917 р. висловив Іван Прийма, колишній директор української гімназії у Яворові, а з літа 1917 р. — управитель-директор Першої української гімназії ім. І. Котляревського у Полтаві³². Галичанин Дозорський був промовцем на першому Українському губернському з'їзді у Харкові. Зокрема, він говорив про потребу автономного устрою для України. На прикладі Галичини він ясно зазначив вагу автономії для народу: «В Австрії після революції 1848 р. кожному громадянину законом були забезпечені так звані «Свободи»,

але автономії Українському народові Галичини не довелося одержати і через це народ там наш злучений до купи з другими, опинився в дуже тяжкому становищу»³³.

Галицькі українці на Наддніпрянщині займали посади учителів українських гімназій, працювали як інженери, техніки, кооператори, газетярі, зміцнюючи своїми фаховими знаннями й національною свідомістю не надто численні лави української свідомої інтелігенції. Характерним прикладом можна вважати описану О. Рубльовим діяльність педагога з Перемишля Євгена Грицака, який був лектором на літніх учительських курсах у Ладижині й Миргороді³⁴.

Успішна діяльність галицьких «Просвіт» нерідко слугувала взірцем при відновленні праці цих товариств в Україні. Зокрема, на перших зборах відновленої «Просвіти» у Чернігові говорилося, що саме зорганізованість «Просвіт», сіткою яких покритися край, «з'єднала всю українську Галичину і утворила можливість досить вільно провадити культурне життя закордонної України»³⁵.

Прикметною рисою усвідомлення соборності українства вважаємо утворення у вже згаданому Вовчанську, повітовому місті Харківської губернії, молодіжного товариства семінаристів та гімназисток під назвою «Юнацька Спілка імені Олени Степанівни»³⁶.

На сторінках наддніпрянської провінційної преси публікувалися твори Івана Франка. Так періодичне видання товариства «Просвіта» у Павлограді надрукувало вірш «Не пора». Про вплив творчості Франка на процеси національного самоусвідомлення маємо цікаве свідчення з анкети однієї з слухачок курсів українознавства у Катеринославі, які відбулися навесні 1917 р. В анкеті, до речі, написаної російською мовою, йшлося: «9 апріля мені прочитали «Мойсей» Франка. Цей твір зробив революцію в моїй душі. Зрозуміла я і відчула всю силу пригнобленої, але живої

української нації. Заговорила совість. Я зрозуміла гріх проти свого народу (принцип права національного самовизначення визнавала завсідги, але національним вогнем не горіла)»³⁷.

Навесні 1918 р. Наддніпрянська Україна стала місцем інтенсивної культурно-просвітницької роботи Українських Січових Стрільців. Основні сили Легіону прибули сюди на запрошення Центральної Ради, щоб допомогти звільнити українські землі від більшовиків. Розпочавши свій шлях від Збруча, січові стрільці маршем через Кам'янець, Дунаївці, Ушицю, Жмеринку дійшли до Тульчина і Вапнярки, звідки 17 березня залізницею перебралися до Одеси, а через тиждень прибули в Херсон. Погостювавши кілька днів у Херсоні, УСС десь 8–10 квітня вирушили до Олександрівська, де перебували майже два місяці (по одній стрілецькій сотні в цей час знаходилися в Нікополі та Катеринославі). 10 червня легіон УСС був перекинутий в околиці Єлисаветграду. Сюди ж у середині червня 1918 р. з Галичини прибули Кіш і Вишкіл. Тут вони і залишалися до кінця свого побуту на Великій Україні³⁸.

Дослідники відзначають, що практично весь стрілецький легіон перетворився у формацію, яка діяла не як військова одиниця, а головним чином як політична група. Спілкуючись із наддніпрянцями, стрільці виступали передусім як українські державники, пояснюючи їм значення самостійності України, знайомили їх з політикою Центральної Ради, розповідали про становище Галичини та її прагнення, а також про свій легіон та його мету. Навіть свій транспорт стрільці використовували як наочну агітацію за українську самостійність, прикрашаючи його жовто-блакитними прапорами і цитатами з Шевченкового «Кобзаря», як: «Вставайте, кайдани порвіте», «Борітеся — поборете»³⁹.

Стрільці швидко налагоджували зв'язки з українською громадою місця перебування й активізували діяльність місцевих культурно-просвітницьких інституцій. Протягом

двомісячного побуту в Олександрівську знайомство з «Просвітою» переросло в тривалу та плідну співпрацю, наслідком якої стало тісніше зближення галичан і наддніпрянців, зовнішнє зукраїнізування міста і поповнення бібліотеки «Просвіти» низкою галицьких видань. Активну допомогу УСС також надавали редакціям українських газет. Зокрема, для підтримки новозаснованого одеського тижневика «Вільне життя», вони передали багато галицьких газет та журналів. В Олександрівську, при сприянні стрілецтва, засновано перший у місті український часопис «Січ»⁴⁰.

Після гетьманського перевороту до влади прийшли політичні сили, зорієнтовані на кадрове російське офіцерство та проросійських обивателів. Галичани в українських губерніях сприйняли це як виклик і мали за громадянський обов'язок протистояти русифікаторським елементам та наступу шовіністичних кіл на надбання українського визвольного руху. Дослідники та мемуаристи відзначають достатньо конфліктні, у тому числі на побутовому рівні, стосунки галичан з російським офіцерством, яке стало опорою Гетьманату⁴¹. Відголосом цього протистояння на початку літа 1918 р. стали чутки про те, що в урядових колах готується проект виселення всіх австрійських підданих, вихідців чи виселенців з Галичини, назад в Австрію. Такі повідомлення стривожили й викликали протести української інтелігенції. Так, головний комітет УПСФ ухвалив з цього приводу резолюцію, в якій, зокрема, заявлялося, що «галицька інтелігенція, яка вихована та віддана українській національній ідеї являється в теперішніх умовах одним із твердих ферментів української державності; що вона прийшла на Україну з метою культурної і національної праці і за всяких умов і політичних курсів проводила енергичну національно-державну роботу, не претендуючи однак на владу чи якусь керівничу роллю в

політиці. ...Виселення з України цього культурного елементу було б тяжким ударом не тільки для наших культурних справ, але й для самої держави і комітет с.-ф. вважає всякі заходи в цьому напрямі абсолютно неприпустимими»⁴².

Восени 1918 р. українська спільнота уважно стежила за подіями в Галичині, сподіваючись на позитивне вирішення прагнення населення українських земель в Австро-Угорщині до самостійного управління у своєму краї. У день скликання у Львові Установчої Ради на сторінках «Нової Ради» з Києва було висловлено моральну підтримку всієї України галицьким землякам⁴³. Чернігівська філія Національного Союзу, до якої увійшли місцеві партійні осередки українських соціалістів-федералістів, соціал-демократів, соціалістів-революціонерів (центральна течія), Товариство «Просвіта», учительська спілка, поштово-телеграфний союз і селянська спілка, надіслала телеграму до українських Установчих Зборів в Галичині: «Чернігівська філія національного союзу сердечно вітає перші установчі збори Галичини. Бажає дорогим братам щастя в боротьбі за волю, правду і право. Мріємо про об'єднане життя. Голова Коновал»⁴⁴. 24 жовтня 1918 р. за підписом голови Винниченка і секретаря Дідушка Український Національний Союз надіслав телеграму-привітання своїм австро-угорським братам з національним самовизначенням і заявив, що їх «спільним ідеалом є об'єднання всіх українських земель в одно державне тіло»⁴⁵.

Таким чином, одним із найперших завдань, що постало перед політичною елітою обох частин України, було державне об'єднання усіх українських земель. Особливо гостро цю вимогу висунула до свого керівництва галицька суспільність. Так, 25 жовтня 1918 р. на спільному засіданні політичних організацій сокальсько-белзького повіту було ухвалено вважати «найвищим національним ідеалом

українського народу, на всіх його етнографічних територіях, сполуку всіх українських земель в один державний організм» і закликано Українську Національну Раду «вжити всіх заходів для переведення цього ідеалу в життя»⁴⁶. Проте, демократичні політичні кола в Україні виступили проти негайного об'єднання, мотивуючи це тим, «що не може Галичина зв'язувати свою долю з Скоропадщиною, яка так взагалі непевно поводитися в національній, а тим більше в державній справі... Галичина може ще стати в пригоді цілій Україні, остаючись як-раз по за межами української держави, як база дальшій боротьбі за спільну волю і незалежність»⁴⁷. На думку О. Павлишина, галицькі лідери, які зовсім не були схильні до поспіху у цьому питанні, змушені були згодом прискорити заходи щодо об'єднання саме через масштаби соборницьких настроїв населення Галичини⁴⁸.

Звістка про утворення 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки в контексті глибокої політичної кризи, в якій перебувала Українська Держава П. Скоропадського, викликала прикметні рефлексії в українських діячів. Євген Чикаленко у «Щоденнику» за 5 листопада 1918 р. записав: «Австрія розпалась і Галичина об'явила себе самостійною українською державою... А що стосується України, то мені не віриться в довговічність Української держави; не доросли ми ще до неї: народ абсолютно несвідомий національно, а інтелігенції занадто у нас мало; це не те, що в поляків, або у галицьких українців. Нам треба ще довго повчитись в наших школах, гімназіях, університетах, щоб досягти тої свідомості»⁴⁹.

З початком польсько-української війни виконавчий комітет Головної Ради Галицьких, Буковинських і Угорських українців видав звернення «До синів України», в якому особливо наголошувалося, що «на галицьких полях має

рішитися одна із великих подій в життю цілого українського народу». Заклик зобов'язував галичан, які опинилися за межами свого краю записуватись у бойові частини для збройної допомоги Галичині. До цього ж закликалося українців з правобережного Збруча. Організація військових частин покладалася на Січових стрільців, що перебували в Києві. До наддніпрянців зверталось прохання про матеріальну допомогу тим, хто їде на фронт та поміч споживчими продуктами⁵⁰. 8 листопада 1918 р. Український Національний Союз звернувся до українського народу з закликом «допомогти братам Галичини у боротьбі з поляками й подоланні повосенної розрухи, записуватись до добровольного корпусу оборони Галичини, здавати туди гроші, продукти, одягу, організувати комітети допомоги»⁵¹. Допомогти галицькому українству закликали також українські громадські організації. Так, 9 листопада 1918 р. товариство «Батьківщина» у відозві «Браття й сестри!» закликала чоловіків записуватися в охочі полки, а жінок — в сестри «Червоного Хреста», щоб допомогти братам-галичанам у боротьбі за національну незалежність⁵².

Наприкінці листопада — на початку грудня 1918 р. у Галичину прибула тисяча стрільців і старшин козятинської стрілецької бригади та Окрема артилерійська бригада⁵³. Генерал-полковник М. Омелянович-Павленко у своїх спогадах згадує, що Начальна команда великого значення надавала бойовому й патріотичному духу прибулого у Галичину українського війська: «Досвід революції показав нам, які нестали були частини на Великій Україні й наскільки змінливою була їх моральна вартість... Помітно було, що й урядові кола Галичини розуміли роль морального стану козаків, бо зустріч на старому кордоні й транспортування були влаштовані надзвичайно урочисто. До цього треба ще додати прояви гарного відношення населення Галичини до

земляків «з того боку». Тому дух надісланих частин був найкращий, — козаки прагнули до бою, матеріальний бік теж виглядав добре»⁵⁴. Проте, підмога з Великої України, що надійшла наприкінці грудня 1918 р., вже не характеризувалася високими бойовими і моральними рисами. «З першими поважними втратами, — констатував генерал-полковник, — у лавах наддніпрянців почулася голосна критика всіх оперативних розпоряджень, а далі: «Чого ми будемо воювати за чужу землю, хіба у нас своєї мало?», «Поляки теж наші брати...» Коли всі «аргументи» були вичерпані, то наддніпрянські частини просто відмовилися продовжувати наступ»⁵⁵. Даний випадок лише проілюстрував характерний на той час рівень національної свідомості українського вояка, яку розкладали як більшовицькі гасла, так і реакційні заклики.

Підписання «передвступного міждержавного договору» про Злуку двох українських держав і підготовка до нотифікації та проголошення Акта Злуки викликали хвилю публікацій в українській пресі, з обговоренням та оцінкою перспектив майбутнього об'єднання відірваних частин нації. Особливо активно на сторінках газет з'ясовувалися переваги, які отримає кожна зі сторін внаслідок утворення єдиної держави. «З морального боку, — писала «Українська Ставка», — скористає багато У.Н.Р. тим, що разом із східньою Галичиною та Буковиною прибуде їй чотири мільйони національно свідомого і вихованого в національному дусі населення, прибудуть нові сили до праці над будовою держави, цілі кадри національно виробленої інтелігенції і готові національні установи. Але що найголовніше — прибудуть кадри національно свідомого війська, відданого національній справі і вірного народній владі»⁵⁶. «Народна воля» висловлювала впевненість у тому, що Велика Україна швидко переможе польське військо і

звільнить Галичину, натомість отримає свідому національну інтелігенцію та надзвичайно цінні нафту і газ⁵⁷. І. Мазепа, аналізуючи події навколо проголошення Акта соборності, стверджував, що в умовах, коли наддніпрянське військо розкладалося, очі всіх оберталися в Галичину, сподівалися допомоги від українського галицького уряду⁵⁸. Очевидно, найвлучніше охарактеризовано переваги об'єднання двох українських республік на сторінках «Нової Ради»: «Галичина несе нам перевагу державних методів над соціальними, еволюційних над революційними, культурних над емоціональними»⁵⁹.

Свято урочистого проголошення Акта Злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р. спричинило відчуття національного піднесення серед українського громадянства. Віддаючи данину цьому емоційному захопленню сучасні дослідники характеризують його як «найпрекрасніший момент нашої історії», «вершину досягнень» українства революційної доби⁶⁰. У спогадах М. Омеляновича-Павленка відзначено, що «як фронт, так і запілля надзвичайно радісно прийняли факт злуки»⁶¹. По всій території Галичини, у Дрогобичі, Жовкві, Золочеві, Калуші, Коломиї, Стрию відбулися святкові маніфестації з приводу об'єднання українських земель в єдину державу⁶².

З початком нового етапу у розвитку національно-державного будівництва — проголошенням соборної Української Народної Республіки — до суми впливів, які до того часу визначали характер процесів національної самоідентифікації, додався чинник утворення єдиної української держави. Проте, як точно зауважував М. Омелянович-Павленко, «було б неправильним рахувати, що сама ідея соборності була таким великим зняряддям, яке могло б навіть змусити Українську Галицьку Армію кинути Західний фронт й обернути вістря своїх багнетів проти другої

небезпеки, що нестримною лавиною котилась на Велику Україну... На перешкоді цьому був той самий «Збруч»⁶³. Під метафорою «Збруча» генерал-полковник розумів ті політичні, культурні та психологічні різниці, що зумовили відмінні ціннісні установки галичан та наддніпрянців, витворені протягом тривалого часу відокремленого бездержавного життя за різних історичних умов. Особливо гостро чинник «Збруча» позначався на співпраці керівництва УНР та ЗУНР-ЗОУНР, переважно унеможливаючи вироблення і досягнення ними спільних політичних цілей. «Наддніпрянщина й Галичина, — підсумовував І. Лисяк-Рудницький, — існували далі: до самого кінця визвольних змагань як два окремі державні тіла, з двома урядами та арміями, а також з двома різними політичними лініями, що не були позбавлені розбіжних тенденцій»⁶⁴.

Таким чином, громадсько-культурна праця та свідомісний приклад галичан у переважно національно індиферентному середовищі української провінційної громади Наддніпрянщини, для більшості діячів якої була властива «подвійна лояльність», стали своєрідним каталізатором для переведення стихійної етнічної ідентифікації в усвідомлену національну. Українські міста і села виявилися тим простором, де ідеї соборності набували практичного вияву, втілюючись у спільну працю в українських інституціях, турботу про долю галицьких військовополонених та біженців, спільне переживання і відчуття національного піднесення та національної єдності. Проголошення Акта Злуки створило нові умови для розвитку української національної ідентичності, визначальним серед яких став політико-правовий чинник існування самостійної соборної української держави.

¹ Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2000. — С. 119.

² Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2000. — С. 24.

³ Піскун В. Роль Центральної Ради у самовизначенні та самоідентифікації української нації / Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. у 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 51.

⁴ Грушевський М. Галичина і Україна // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2000. — С. 184.

⁵ Вівсяна І. А. Національно-культурна співпраця українців Галичини і Наддніпрянщини у 1917–1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2000, — 19 с.

⁶ Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Тернопіль, 2005. — 592 с.

⁷ Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — 648 с.

⁸ Рубльов О. С. Акт Злуки: галицький внесок // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту Злуки). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 21 січня 2009 р.) — К., 2009. — С. 211.

⁹ Див. напр. Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту Злуки). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 21 січня 2009 р.) — К., 2009. — 230 с.; Гошуляк І. Деякі аспекти проблеми соборності українських земель в 1917–1920 рр. // Проблеми соборності України у ХХ столітті. — К., 1994. — С. 42–51.

¹⁰ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 180–187.

¹¹ Сарбей В. Г. Розвиток української національної самосвідомості / Нариси з історії українського національного руху / За ред. В. Г. Сарбея. — К., 1994. — С. 32

¹² Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914–1921) рр./ Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.

Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Т. 1. — С. 167.

¹³ *Грушевський М.* Вказ. праця. — С. 184.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1792. — Оп.1 — Спр. 97. — Арк. 35.

¹⁵ *Рубльов О. С.* Акт Злуки: галицький внесок // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту Злуки). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 21 січня 2009 р.) — К., 2009. — С. 216.

¹⁶ Українська Центральна рада. Документи і матеріали: у 2-х т. — Т. 1. — Київ: Наукова думка, 1996. — С. 40.

¹⁷ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд. *В. Верстюк* (кер.) та ін. — К., 2003. — С.46.

¹⁸ Нова рада. — 1917. — 25 березня.

¹⁹ *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914–1921 рр.)... — С. 171–172.

²⁰ Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі. — 1917. — 7 травня.

²¹ *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921). — Львів: Червона калина, 1930. — Ч. 3. — С. 67.

²² Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі. — 1917. — 4 липня.

²³ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року... — С. 55.

²⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — Ч. 1. — С. 79.

²⁵ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року... — С. 588.

²⁶ Там само. — С. 63.

²⁷ *Єфремов С.* Дух віків // Нова Рада. — 1919. — 25 січня.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 56.

²⁹ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — С. 35.

³⁰ *Грушевський М.* Вказ. праця. — С.184.

- ³¹ Вістник т-ва «Просвіта» у Катеринославі. — 1917. — 15 квітня.
- ³² Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року... — С. 79.
- ³³ Там само. — С. 210.
- ³⁴ *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914–1921 рр.)... — С. 171–172.
- ³⁵ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року... — С. 243.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 40.
- ³⁷ Вістник т-ва «Просвіта» у Катеринославі. — 1917. — 17 травня.
- ³⁸ *Лазарович М. В.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Тернопіль, 2005. — С. 309–310.
- ³⁹ *Лазарович М. В.* Вказ.праця. — С. 313.
- ⁴⁰ *Лазарович М. В.* Вказ.праця. — С. 314.
- ⁴¹ *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914–1921 рр.)... — С. 176.
- ⁴² Роля галичан на Україні (резолуція головного комітету партії соціалістів-федералістів) // Нова Рада. — 1918. — 9 червня (27 травня).
- ⁴³ Київ, 19 (6) жовтня 1918 року. В своїй хаті // Нова Рада. — 1918. — 19 (6) жовтня.
- ⁴⁴ По Україні // Нова Рада. — 1918. — 2 листопада (20 жовтня).
- ⁴⁵ Діло. — 1918. — 27 (14) жовтня.
- ⁴⁶ Діло. — 1918. — 31 (18) жовтня.
- ⁴⁷ *Єфремов С.* Київ, 18 січня 1919 року. Сон справдився // Нова Рада. — 1919. — 18 січня.
- ⁴⁸ *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. — перша половина 1919 р.) // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія історична. — Л., 2002. — Вип. 37. — Ч. 1. — С. 348–349.
- ⁴⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник (1918–1919). У 2-х т. — К., 2004. — Т. 2. — С. 157.

- ⁵⁰ До синів України//Нова Рада. — 1918. — 6 листопада (24 жовтня).
- ⁵¹ Діло. — 1918. — 13 листопада (31 жовтня).
- ⁵² Діло. — 1918. — 15 (2) листопада.
- ⁵³ *Рубльов О. С., Реснт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.: Україна крізь віки. — Т. 10. — Київ, 1999. — С. 289.
- ⁵⁴ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920) / Упорядн. *М. Ковальчук.* — К., 2007. — С. 121.
- ⁵⁵ Там само — С. 123.
- ⁵⁶ Стр. До з'єднання українських республік//Українська Ставка. — 1919. — 2 січня.
- ⁵⁷ О. С. Прилучення Галичини // Народна воля. — 1919. — 14 січня.
- ⁵⁸ *Мазепа І.* Вказ. праця. — С.82.
- ⁵⁹ Єдина Україна // Нова Рада. — 1918. — 31 грудня.
- ⁶⁰ *Гошуляк І.* Деякі аспекти проблеми соборності українських земель в 1917–1920 рр. // Проблеми соборності України у ХХ столітті. — К., 1994. — С. 42–51; *Гошуляк І.* Універсал Соборності та його історичне значення // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. (До 80-річчя Акта злуки 22 січня 1919 р.). — К., 1999. — С. 22–43.
- ⁶¹ *Омелянович-Павленко М.* Вказ. праця. — С. 132.
- ⁶² Життя Поділля. — 1919. — 28 січня; *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 127.
- ⁶³ *Омелянович-Павленко М.* Вказ. праця. — С. 132.
- ⁶⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Українська Національна Рада й ідея соборності // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. — Т. 2. — К., 1994. — С. 272.

Олександра Кудлай

ОРГАНІЗАЦІЯ, ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ТА ЗАВДАННЯ НАРОДНОГО МІНІСТЕРСТВА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ УНР

Розглядаються питання створення, організації внутрішньої структури та головні завдання діяльності народного міністерства земельних справ УНР.

Рассматриваются вопросы создания, внутренней организации и основные задачи деятельности народного министерства земледелия УНР.

Article deals with the problems of the creation, internal structure and the main task of the activities of the Ukrainian Popular Ministry of Agriculture.

Як відомо, з виданням 1-го Універсалу Українською Центральною Радою (УЦР) 10 червня 1917 р. розпочалося творення автономного устрою України. Наступним кроком у цьому процесі стало рішення Комітету УЦР від 15 червня утворити виконавчий орган управління — Генеральний секретаріат у складі 8 генеральних секретарств. Одним з них стало секретарство земельних справ. Очолив його член УСДРП Б. Мартос (йому на той час виповнилося 38 років), який мав досвід роботи у кооперативних організаціях Волині, Полтавщини, Кубані. До 1917 р. він працював інспектором кооперації Полтавського губернського земства¹. У новому кабінеті В. Винниченка 21 серпня був затверджений товаришем генерального секретаря. Працюючи на цій посаді Б. Мартос став одним з авторів земельного законопроекту. Очолював земельне секретарство в цей час український есер М. Савченко-Більський, який до революції працював повітовим агрономом. 8 листопада він попросив про відставку у зв'язку з особистим несприй-

няттям головних положень земельної реформи, викладених у Ш Універсалі УЦР. Деякий час секретарство працювало без керівника, а наприкінці грудня 1917 р. генеральним секретарем було призначено українського есера О. Зарудного, якому було лише 26 років. В лютому 1918 р. у складі вже Ради Народних Міністрів* міністром земельних справ став український соціал-демократ М. Ковалевський, молодший за свого попередника на один рік. Останній мав незакінчену вищу освіту, напередодні революції займався кооперативною діяльністю.

Отже, посаду керівника секретарства земельних справ, згодом міністерства, займали члени двох найвпливовіших українських партій — УСДРП та УПСР, що по-різному бачили шляхи розв'язання земельного питання в краї і це, безумовно, суттєво впливало на роботу земельного відомства і, як буде викладено далі, призводило не тільки до складностей у внутрішній роботі міністерства, а й до перманентної загрози міністерської кризи в цілому. До того ж, більшість міністрів були надто молодими (про М. Савченко-Більського нема достовірних біографічних відомостей), та мали небагато досвіду як професійного, так і життєвого, зважаючи на їхній вік.

Відомості про склад та внутрішню структуру міністерства земельних справ в архівних матеріалах подаються з грудня 1917 р. Однак, початковий етап організації секретарства, коли на роботу для завідування різними галузями сільського господарства запрошувалися фахівці відповідних спеціальностей, закінчився у вересні 1917 р. Приблизно наприкінці літа — на початку осені 1917 р. було визначено

* 1У Універсалом УЦР (11 січня 1918 р.) Генеральний секретаріат перетворювався на Раду Народних Міністрів (РНМ), генеральні секретарі ставали народними міністрами.

структуру генерального секретарства земельних справ у наступному вигляді: генеральний секретар, його товариш, Крайовий Український земельний комітет, Рада сільського господарства, Лісовий комітет та установи самого секретарства у вигляді відділів, що завідували окремими галузями управління — земельного, лісового, сільського господарства і економічного. Планувалося також у майбутньому утворити колективні органи по конярству і межовій справі².

Права, склад, завдання Українського Крайового земельного комітету, Ради сільського господарства, Лісового комітету мали визначатися окремими статутами, підготовленими секретарством земельних справ і затвердженими Тимчасовим урядом.

Відповідно до проектів штатів окремих департаментів міністерства, ухвалених Радою секретарства (міністерства) земельних справ у другій половині грудня, на цей час працював *земельний департамент* у складі трьох відділів — кількість працівників складалася з 57 осіб³. *Лісовий департамент* також мав три відділи (12 співробітників). *Сільськогосподарський департамент* включав 7 відділів і 82 співробітника⁴. *Загальна канцелярія* складалася з генерального секретаря, його товаришів, директора канцелярії та ще 12 службовців — всього 17 осіб⁵.

30 грудня обговорювався план створення у складі секретарства департаменту кооперації, сільськогосподарської економіки і статистики. Оскільки питання виявилось складним, вирішили залишити окремими самостійні відділи економіки, кооперації і статистики. *Відділ статистики* поділявся на підвідділи: біжучої сільськогосподарської статистики (збір та публікація статистичних даних); аграрної статистики (підготовча робота по проведенню земельної реформи); розробки сільськогосподарського перепису (обробка даних перепису 1917 р); адміністративного (вида-

ча довідок та видання періодичних довідкових збірників). Статистичний відділ на той час ще не працював — йшов процес комплектації штатів (передбачалося 22 штатні одиниці)⁶. Планувалося запросити до співробітництва фахівців-статистиків для виконання окремих видів робіт.

Відділ кооперації передбачалось поділити на підрозділи: хліборобської спілки, сільськогосподарських товариств, спеціальних сільськогосподарських кооперативів, технічний, культурно-просвітній та видавничий. Штат працівників складався з 8 осіб.

Відділ сільськогосподарської економіки внутрішніх підрозділів не мав⁷.

Ще наприкінці листопада планувалося створення відділу зерносховищ при секретарстві земельних справ, для чого одному зі співробітників було доручено зібрати необхідні матеріали⁸. У середині грудня був затверджений персональний склад відділу садівництва у кількості 40 осіб⁹.

На початку січня 1918 р. земельний департамент було вирішено поділити на 4 відділи — адміністративний, підготовки земельної реформи, управління державним майном та проведення земельної реформи. А при загальній канцелярії — утворити інформаційний відділ. Одночасно сільськогосподарські школи та лісові школи залишалися під юрисдикцією міністерства земельних справ¹⁰.

На середину січня 1918 р. внутрішня структура міністерства виглядала вже цілком визначеною — існували загальна канцелярія та 4 департаменти.

Загальна канцелярія поділялася на відділи:

загальний — з компетенцією ведення внутрішнього діловодства та діловодства Ради міністерства;

рахунково-бюджетний — займався складанням прибутково-видаткових кошторисів та виконував скарбові функції по міністерству;

інформаційний відділ — відав зв'язками з пресою, систематизацією оголошень та відозв міністерства.

Земельний департамент складався з відділів:

адміністративного — відповідав за упорядкування біжучих земельних відносин, персональний склад земельних комітетів на місцях, контроль за їх роботою;

відділ підготовки земельної реформи, в свою чергу, поділявся на підвідділи:

економічний, що опікувався об'єднанням робіт в межах міністерства по підготовці земельної реформи; збором даних наукової розробки з питання земельної реформи та їх систематизацією;

юридичний відав кодифікацією законодавчих положень, підготовкою пояснень та інструкцій до земельних законів; збором матеріалів щодо земельного законодавства; юридичною консультацією в його межах.

відділ державного майна з підвідділами організаційним та виконавчим;

відділ аграрної політики або проведення земельної реформи у складі двох підвідділів: землеустрою і переселення.

На чолі земельного департаменту стояв директор, відділи очолювали віце-директори, а підвідділи — завідувачі. У цьому підрозділі міністерства впроваджувався інститут інструкторів (9 осіб) для відрядження на місця з метою врегулювання земельних відносин, виконання доручень відділів та для роз'яснювальної роботи у земельних комітетах¹¹. Згідно штатного розкладу за січень 1918 р. у департаменті мало працювати 39 співробітників¹².

Лісовий департамент поділявся на 8 відділів.

Адміністративний займався особистим складом департаменту, а також службовцями лісової справи на місцях; управлінням лісництв; справами прийому і передачі дер-

жавного лісового майна; а також завідував лісовими школами.

Науково-педагогічний відділ опікувався освітою у сфері лісівництва, виданням книжок, журналів. Він мав засновувати нові фахові заклади та займатися розробкою спеціальної термінології.

Лісоохоронний відділ доглядав за належною охороною лісів і ревізував діяльність лісових відділів земельних комітетів у справах керування лісовими фондами та догляду за ними.

Організацією та проведенням посадок нового лісу, заходами по поліпшенню якості лісу, захисту від пошкоджень займався *лісокультурний відділ*.

Справа засадження лісами пісків, ярів і т. ін. була у компетенції *відділу лісової меліорації*.

Відділ лісоустрою виробляв нові плани лісового господарства на основі результатів попередньої роботи — ревізії лісових господарств з метою з'ясування змін, що сталися з ними за роки війни.

Технічно-економічний та *торгівельно-промисловий відділи* відали промисловою розробкою лісу, забезпеченням потреб лісових ринків, вивозом та завозом лісу.

В цілому перед лісовим департаментом стояло кілька головних завдань. Серед них: підготовка проекту основного лісового законопроекту; організація Крайового українського лісового комітету; розробка інструкції щодо діяльності лісових відділів земельних комітетів¹³. У січні 1918 р. штат департаменту налічував 46 осіб¹⁴.

Департамент сільського господарства поділявся на 7 великих відділів.

1. Відділ агрономічної допомоги з 8 підвідділами — агрономічним, польових культур, лукознавства, насіння, сільськогосподарських машин та знаряддя, добрив, «інтенсив-

них» культур, ентомології. 2. Відділ сільськогосподарської освіти та видавничий. 3. Відділ досвідної справи з підвідділами досвідних станцій, метеорології та дослідження природних умов краю. 4. Відділ скотарства мав 3 підвідділи; 5. ветеринарії — 3; 6. державного конярства — 2; 7. меліоративний — 3 (водного господарства, культурно-технічний та меліорації)¹⁵. В січні штат цього департаменту складався з 96 осіб¹⁶.

Три окремі відділи кооперації, сільськогосподарської статистики та сільськогосподарської економіки вже весною 1918 р. були об'єднані в один **департамент сільськогосподарської економіки, статистики і кооперації**.

Головним завданням *відділу кооперації* стала організація хліборобських спілок та різноманітних сільськогосподарських кооперативів. Для розвитку цієї справи потрібна була велика кількість підготовлених інструкторів. Планувалося, що їх буде не менше як 30. Постійний штат відділу також налічував 30 осіб¹⁷. Його внутрішня структура на початку квітня визначалася підвідділами хліборобської спілки, сільськогосподарських товариств, спеціальної сільськогосподарської кооперації, технічним, культурно-просвітним та видавничим¹⁸. Відділ сільськогосподарської економіки розробляв питання торгівельної, транспортної і економічної політики у сфері сільського господарства¹⁹. У складі відділу було 12 штатних одиниць. У квітні 1918 р. він складався з підвідділів сільськогосподарської економіки, торгівельної політики і шляхів²⁰. Відділ сільськогосподарської статистики налічував 30 співробітників і мав 4 внутрішні підрозділи: аграрної статистики, сільськогосподарської статистики, біжучої сільськогосподарської статистики та довідково-видавничий²¹.

Додамо також, що 22 грудня 1917 р. О. Зарудний вніс пропозицію організації окремої колегії для розгляду планів

роботи секретарства для узгодження роботи окремих підрозділів. Такою колегією мала стати нарада директорів відділів як адміністративний орган. Для організації за професійною ознакою планувалося заснувати комітет співробітників. О. Зарудний окремо вказав на потребу самостійної роботи кожного відділу, незалежно від політичного становища адміністрації. Рада секретарства ухвалила утворити таку нараду у складі генерального секретаря, його товаришів, директорів відділів та проводити її засідання кожної суботи²².

Весною 1918 р. було порушено питання про видання «Вістника Народного Міністерства Земельних Справ». Рада міністерства прийняла рішення скласти редакційну комісію з представників департаментів і відділів²³. Однак часопис почав виходити лише у вересні 1918 р. за часів Гетьманату.

Отже, у середині січня 1918 р. внутрішня структура, завдання та обов'язки підрозділів міністерства земельних справ були визначені. Не всі штати укомплектовані і, на жаль, нема документальних відомостей чи була ця ситуація виправлена весною 1918 р. Коло справ відомства було дуже великим. Не тільки вирішення, а й просто взяття під контроль і оволодіння ситуацією на місцях, потребувало великої кількості посадовців. І вони мали бути не тільки технічними виконавцями певних доручень, а, перш за все, спеціалістами, фахівцями різних галузей сільського господарства, маючи відповідну кваліфікацію, досвід роботи та бути свідомими своєї справи.

Звертаючись до викладення найважливіших завдань земельного міністерства (секретарства), вкажемо на той факт, що вже при обговоренні на У сесії УЦР змісту майбутньої декларації Генерального секретаріату 26 червня М. Ковалевський слушно зауважив: «Важне місце в

діяльності Генерального секретаріату повинна зайняти земельна справа»²⁴.

Наступного дня декларацію ухвалили і його завдання у документі були сформульовані таким чином. Секретарство, перш за все, мало подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських земельних комітетів та рад селянських депутатів в Україні, здійснювати керівництво їх діяльністю у напрямку «громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем». Для об'єднання діяльності земельних комітетів секретарству доручалося утворити Український крайовий земельний комітет. Важливим напрямком роботи було «утворення українських кооперативних центрів»²⁵.

Одним з перших кроків у діяльності новоствореного відомства стало заснування курсів для підготовки організаторів і діячів земельних комітетів і селянської спілки. Програма курсів, що розпочинали роботу 1 серпня 1917 р, передбачала розгляд таких загальних тем: земельний фонд України; розвиток сільського господарства, сільськогосподарська промисловість, земельні і продовольчі комітети, аграрна реформа та селянська спілка²⁶.

Звітуючи про роботу Секретарства протягом 1,5 місяців на У1 сесії УЦР 6 серпня, Б. Мартос вказував, що секретарству доводиться працювати у складних умовах, адже земельне питання є дуже гострим в Україні, його треба негайно вирішувати, а фахових сил в земельному питанні мало, а ті що є або на фронті, або працюють на оборону. Секретарство приклало зусиль, щоб вивільнити для себе спеціалістів, але зустріло перешкоди з боку Тимчасового уряду, тому ці зусилля виявилися марними. Далі Б. Мартос відзначив, що на місцях робота поволі налагоджується, земельні комітети працюють. Заважають

цій роботі суперечливі телеграфні розпорядження центрального уряду. На думку дослідника О. Воронського концепція роботи секретарства Б. Мартоса полягала, перш за все, у «перенесенні всієї оперативної роботи по проведенню аграрної реформи на місця, в земельні комітети»²⁷. На завершення свого виступу секретар земельних справ висловив думку, що тільки Український сейм зможе вирішити земельне питання і звернувся до Центральної Ради, аби вона доклала всіх зусиль для організації сильної крайової влади²⁸.

Після ухвалення Тимчасовим урядом відомої «Тимчасової Інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» (4 серпня 1917 р.), що обмежувала компетенцію Секретаріату та територію автономного управління, у розвиток 5-го пункту документа про визначення прав відомств місцевого управління, було підготовлено спеціальний додаток з переліком справ, що підлягали компетенції генерального секретарства земельних справ. У його юрисдикції знаходилося сільське господарство в цілому, пов'язані із ним різні виробничі галузі та державні маєтності. Головною метою інституції стала підготовка земельної реформи та проведення негайних тимчасових заходів по регулюванню земельних відносин. Серед низки завдань секретарства було — прийняття заходів щодо поліпшення і піднесення продуктивності сільськогосподарських та сільських промислів, допомога їх розвитку; завідування справою переселення і розселення сільського населення; опікування лісами та прийняття заходів до їх охорони і відновлення; охорона водних ресурсів, забезпечення їх раціонального використання; меліоративна справа; рибні та звірові промисли.

Для цього у відання генерального секретарства передавалися інституції російського міністерства хліборобства,

конярські заводи, ветеринарна справа, установи по межуванню землі та контроль над банківськими операціями в справі сільськогосподарських позичок²⁹.

На секретарство покладался також обв'язок допомагати діяльності земельних інституцій, кооперативних і громадських сільськогосподарських організацій, з'ясування місцевих потреб людності у сфері сільського господарства та їх задоволення³⁰.

Для погодження дій секретарства з діяльністю центральних російських установ представники міністерства хліборобства мали взяти участь у роботі головних органів секретарства з правом вирішального голосу.

Під юрисдикцію генерального секретарства земельних справ передавалися інституції Києво-Подільського і Волинсько-Холмського управлінь державними маєтностями; Полтавської губернії з Харківсько-Полтавського управління і Чернігівської з Чернігівсько-Могильовського управління та Київського управління в межах губерній, що були підвідомчі Генеральному секретаріату³¹.

Секретарство планувало провести реорганізацію та ліквідацію низки управлінь. Так, завідування всіма державними земельними маєтностями в межах кожної губернії планувалося передати губернським земельним комітетам. Для завідування лісовими маєтками при земельних комітетах утворювалися спеціальні лісові відділи за участю організацій лісоводів. Під опіку земств переходили також нижчі сільськогосподарські школи та інституції із загальним контролем з боку генерального секретарства земельних справ. Завідування ж більш великими підприємствами (заводами, фабриками і т.п.), а також середніми сільськогосподарськими школами мало здійснюватися земельним секретарством. За останнім закріплювалося право призначення та увільнення персонального складу підві-

домчих йому інституцій, включаючи тих осіб, що згідно закону призначалися Тимчасовим урядом за рекомендацією Генерального секретаріату³².

З офіційного листа секретарства земельних справ до управляючого Київською удільною округою з проханням залишити достатню кількість приміщень в будівлі управління для потреб секретарства, випливає, що офіційна передача російським міністерством землеробства всіх його місцевих установ у відання земельного секретарства мало відбутися у другій половині вересня 1917 р.³³

На засіданні Малої Ради 5 жовтня генеральний секретар М. Савченко-Більський доповів про стосунки секретарства з установами, які були передані під його юрисдикцію. Він вказував, що більшість установ взагалі не зносяться з секретарством, посилаючись на відсутність розпоряджень Тимчасового уряду. Маєтки «удільного відомства», які вже мали перейти під його управління, до цього часу залишаються у віданні російського міністерства. На думку голови земельного відомства це було пов'язано із затягуванням видання Тимчасовим урядом необхідних циркулярів³⁴.

Наступним документом, що окреслював сферу роботи земельного відомства стала декларація Генерального секретаріату України від 29 вересня 1917 р. Нею оголошувалося, що трудящим України належить право на землю, яку вони обробляють. Тому перед генеральним секретарством земельних справ постає завдання розробити план земельної реформи в Україні для внесення його на затвердження Українських і Всеросійських Установчих зборів. А до найближчих планів секретарства входить упорядкування земельними відносинами у взаємодії з земельними комітетами, які мають «широку компетенцію щодо розпорядження земельними фондами та з широкими засобами їх

діяльності». До завдань земельного секретарства, як заявлялося у декларації, входило також об'єднання справи агрономічної допомоги, поширення шкільної і позашкільної сільськогосподарської освіти, розвиток кооперації та хліборобських артілей³⁵.

Окремо у документі наголошувалося, що секретарство буде готувати «перехід всіх лісів у національну власність», виробивши план організації лісівництва, меліорації, охорони лісів та природних багатств України³⁶.

Заявлена у першій декларації Генерального секретаріату (27 червня) справа організації Крайового українського земельного комітету була розпочата ухваленням 5 жовтня Малою Радою його статуту, підготовленого земельним секретарством³⁷.

Статут передбачав, що діяльність Українського комітету поширюється на всю територію, підвідомчу Генеральному секретаріату, а прилучення до нього земельних комітетів інших губерній залежить від постанов відповідних губернських і повітових земельних комітетів. Згідно документа завдання Комітету були наступними:

— об'єднання діяльності місцевих земельних комітетів, загальне керування їх роботою та контроль;

— вирішення скарг, поданих до повітових та губернських комітетів, скасування їх рішень;

— збір матеріалів до підготовки земельної реформи та розробка її проекту;

— підготовка документів стосовно управління державними маєтностями для Генерального секретаріату та врегулювання земельних відносин;

— вирішення спірних питань земельних відносин, що не відносяться до компетенції губернських земельних комітетів та «об'єднання діяльності місцевих камер примирення»;

— посилка представників Крайового комітету для ревізії, подання необхідних роз'яснень та запровадження негайних заходів до врегулювання земельних відносин³⁸.

Документом обумовлювалося погодження діяльності Головного земельного комітету (загальноросійського) та Крайового шляхом створення представництва обох комітетів. До Головного комітету подавалися всі проекти рішень Українського комітету, а саме: видання нових законів, скасування попередньо виданих законів, погодження чинності і розпоряджень Тимчасового уряду у сфері земельних відносин.

За статутом Крайовий український комітет складався з представників: по 5 — від губернських земельних комітетів (один з них мав бути членом губернської земельної управи); 2 — від генерального секретарства земельних справ; по 1 — від секретарств фінансів, торгу і промисловості, праці і внутрішніх справ; по 1 — від Головного земельного комітету, міністерства хліборобства і Центрального бюро по закупці цукру; по 2 — від Українського народного банку, Українського кооперативного комітету і по 1 — від кооперативів на кожну губернію. А також від наступних організацій: губернської ради селянських депутатів, обласної ради солдатських і робітничих депутатів, Всеукраїнської ради робітничих і солдатських депутатів, губернських земств та спеціалістів ряду вищих навчальних закладів, сільськогосподарських товариств³⁹.

Роботу Комітету планувалося організувати у вигляді сесій, які скликатиме Генеральний секретаріат один раз на місяць. У період між сесіями робота проводилася у комісіях, кількість яких визначав сам Комітет. Головою Крайового комітету був товариш секретаря земельних справ, його заступник обирався на загальних зборах Комітету. Вся виконавча робота і діловодство покладалися на секретарство земельних справ⁴⁰.

Після невдалої поїздки товариша генерального секретаря К. Мацієвича до Петрограда з метою узгодити підготовлені земельним секретарством законопроекти Мала Рада 24 жовтня доручила останньому підготувати проект закону про передачу землі у розпорядження земельних комітетів для внесення його на розгляд Центральної Ради⁴¹.

І вже наприкінці жовтня (30 числа) він був представлений на УІ сесії УЦР. Цей тимчасовий документ не порушував основ землеволодіння та не скасовував приватну власність на землю. Документ більшістю голосів був ухвалений. Комітету Центральної Ради у зв'язку з цим було доручено після детального доопрацювання документу через Генеральний секретаріат провести його у життя, «ідуци невпинно до соціалізації землі»⁴².

Через кілька днів (3 листопада) Генеральний секретаріат у відозві до урядових і громадських установ України повідомив, що розробка закону про регулювання земельних відносин і про передачу «нетрудових земель» у розпорядження земельних комітетів на стадії завершення. «Закон буде видано незабаром. До того часу всі захватні своєвільні вчинки радиться припинити»⁴³.

Ситуація кардинальним чином змінилася після жовтневого перевороту у Петрограді та видання Центральною Радою Ш Універсалу 7 листопада 1917 р., який проголосив утворення Української Народної Республіки (УНР). У сфері земельних відносин Універсал задекларував, що «віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі» та інші нетрудові землі сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, скасовується. Оскільки вони є власністю всього трудового народу, вказувалося в Універсалі, вони мають до нього перейти без

викупу. У цьому зв'язку генеральному секретарству земельних справ доручалося негайно підготувати закон про управління земельними комітетами, виборними органами, землею до скликання Українських Установчих зборів⁴⁴.

Зрозуміло, що секретарство земельних справ у таких обставинах у доволі короткий час видало низку документів. Першим з них стало повідомлення, розіслане 15 листопада, до всіх земельних установ України про те, що зв'язки урядових і громадських інституцій в межах України з відповідними російськими установами припиняються, тому всі органи міністерства хліборобства підпорядковуються генеральному секретарству земельних справ⁴⁵.

Одночасно УП загальна сесія УЦР заслухала М. Савченко-Більського про діяльність земельного секретарства. Останній зауважив, що принципи земельної реформи, проголошені III Універсалом, не були узгоджені із його секретарством. Прийняття цього документу не підготовлене відповідною роз'яснювальною роботою серед населення. І це, впевнено доводив голова земельного секретарства, може призвести до стихійного захоплення поміщицьких земель селянством⁴⁶.

Тому 16 листопада Генеральним секретаріатом було видано спеціальне роз'яснення по земельному питанню. В ньому підкреслювалося, що скасування приватної власності на вказані у III Універсалі землі та перехід їх до трудового народу проводиться без викупу. Колишнім власникам було заборонено продавати, дарувати, чи передавати землю у власність. До Українських Установчих зборів ці землі передавалися земельним комітетам, однак самочинне захоплення земель, реманенту, лісів і ін. заборонялися. Одночасно Секретаріат брав на себе обов'язок подбати про службовців сільськогосподарських підприємств.

У документі ще раз наголошувалося, що приватна власність скасовувалася лише на «нетрудові землі» сільсько-господарського значення, не зачіпляючи земель трудових господарств. Право власності на землі міст, сіл і ін. населених пунктів, дач, городів, станцій і т. д. залишалося в силі. У справі лісів Генеральний секретаріат визнав їх особливе значення і до Українських Установчих зборів планував видати окремі закони⁴⁷.

Однак, звернення та заяви практично не мали ніякого впливу. Так, на початку грудня 1917 р. комісар Тимчасового уряду Таращанського повіту Шевченко повідомляв Київському губернському комісару, що новообрані волосні народні управи, не дивлячись на свій авторитет, не мають змоги відновити нормальне життя. Почастішали випадки правопорушень, коли переділ приватновласницьких земель, живого та мертвого реманенту здійснюється самим населенням, відбуваються погроми єврейських лавок, масова порубка лісу, грабування, самовільний захват млинів і т. ін. Місцева міліція безсила у боротьбі із самоуправством. Тому повітовий комісар вважав необхідним негайно збільшити склад народних управ та передати усі приватні володіння під захист земельних комітетів. А також заборонити селянам самовільно розпоряджатися майном приватних маєтків, доручивши цю справу земельним комітетам, та ввести певні покарання за самочинні дії⁴⁸.

Ще одним документом, підготовленим земельним секретарством одразу після видання III Універсалу, стала відозва від 14 листопада, в якій вказувалося, що незабаром на затвердження Центральної Ради буде внесено законопроект з детальною розробкою наступних положень:

- передача земель, на які розповсюджується скасування приватної власності, земельним комітетам;
- порядок передачі цих земель;

— категорії населення, яким буде передано землю у користування, і на яких умовах.

Відозва містила також ряд застережень щодо самочинного захоплення землі та сільськогосподарського знаряддя, руйнування тепер вже народного добра. Безземельним та малоземельним селянам пропонувалося звертатися до земельних комітетів та зберігати спокій. А останнім негайно взяти під охорону маєтки та провести їх інвентаризацію.

Окремо секретарство звернулося до службовців маєтків, обіцяючи оберігати їх інтереси, із проханням не покидати своєї праці та сумлінно виконувати свої обов'язки. Під юрисдикцію секретарства переходили господарства особливого значення — селекційні станції, конярські заводи, хазяйства по розведенню племінної худоби та ін.⁴⁹

У розвиток вищевикладеної відозви в середині листопада секретарство підготувало чергову постанову «Про служачих бувших економій». У документі вказувалося, що у зв'язку із проведенням земельної реформи і переходом у розпорядження земельних комітетів колишніх приватних економій, першим знадобиться велика кількість робітників — спеціалістів з усіх галузей сільського господарства. Тому земельним комітетам пропонувалося залишити, по можливості, служачих маєтків на своїх посадах, вважати їх службовцями земельних комітетів і виплачувати їм заробітну плату⁵⁰.

Відповідно до рішень і розпоряджень секретарства земельних справ губернські земельні комітети також видавали і розсилали свої постанови. Так, Київський губернський земельний комітет звернувся до повітових земельних комітетів з тим, щоб вони за допомогою волосних земельних комітетів на підставі III Універсалу та пояснень Генерального секретаріату 8–15 листопада негайно взяли

під свою охорону і контроль вказані в документах землі, маєтки і ліси, провели повну їх інвентаризацію. Управління маєтками залишалося при цьому в руках адміністрації маєтків. Відповідно службовці і працівники господарств залишалися на своїх місцях. У тих випадках, коли адміністрація відмовлялася від виконання своїх обов'язків завідування маєтками переходило до рук повітових земельних комітетів. Окремо наголошувалося, що рубка і заготовка лісу мали здійснюватися з дозволу земельних комітетів. Постанова набувала сили з 20 листопада 1917 р.⁵¹

На VIII сесії УЦР 14 грудня товариш генерального секретаря земельних справ Б. Мартос доповів про той безлад і розруху, що виникли внаслідок хибного тлумачення положень Ш Універсалу про перехід землі до рук народу. Він зауважив, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму, ... селяни розуміють соціалізм як перенесення майна із панського двору до свого власного»⁵². Нищення панських маєтків, садиб заможних селян, розподіл одібраного добра і реманенту, племінної худоби, порубка лісів стали звичною нормою життя у селі. У зв'язку з таким тяжким станом сільського господарства в цілому, Б. Мартос запропонував як найскоріше обговорити земельну справу та негайно призначити генерального секретаря земельних справ, бо попередній подав у відставку. На думку промовця треба було якнайскоріше ухвалити закон, який передбачав би покарання за нищення сільськогосподарського добра, і це, можливо, дозволить навести хоча б елементарний лад на місцях.

Далі сесія заслухала план земельної реформи, викладений Б. Мартосом. Він передбачав: збереження великих зразкових маєтків, де вирощується породиста худоба, селекційні господарства; допомогу з боку секретарства земельних справ господарствам — надання необхідних

машин, реманенту, насіння. Окремо товариш секретаря відзначив, що знищено багато плантацій цукрових буряків, які селяни засіяли хлібом. Завершуючи свій виступ, Б. Мартос заявив про свою відставку і висловив думку, що на посаді секретаря земельних справ повинен бути член партії соціалістів-революціонерів⁵³.

Того ж дня, на вечірньому засіданні, був зачитаний, підготовлений секретарством спільно із Земельним комітетом, «Тимчасовий земельний закон», головні тези якого були накреслені Ш Універсалом. Б. Мартос дав пояснення тих положень, з якими він особисто був незгодний. По-перше, це відсутність чіткого переліку земель, на які скасовується приватна власність; і по-друге — невизначеність процедури передачі землі. На його думку, розібратися зі всіма суперечностями зможуть лише Українські Установчі збори на підставі тих матеріалів, що збере секретарство земельних справ.

З приводу позиції українських есерів по земельному питанню Б. Мартос висловився цілком ясно: «Гасло «Земля народу», балачки, що земля як сонце, як повітря повинна належати всім, не витримує критики». Однак, не зважаючи на особистий скепсис, він запропонував прийняти тимчасовий закон, «який pomoже в першу чергу забрать землю у панів та інвентар і заспокоїть хліборобів»⁵⁴.

Після виступу Б. Мартоса розпочалися тривалі дебати. М. Зарудний (у. с.-р.) відзначив половинчастість цього законопроекту та його невідповідність принципу соціалізації (українські есери наполягали на цілковитому скасуванні приватної власності на землю). Він заперечував також положення закону про можливість викупу землі і виступив проти прийняття законопроекту. Російський соціаліст-революціонер Й. Скловський критикував документ через часткове залишення власності на землю, його шкідливість

для робітництва та збереження орендної плати за землю. К. Лукашевич (п.п.с.) також оцінив закон негативно, аргументуючи свою позицію тим, що він занадто «еластичний», а мав би бути прямим і остаточним. Михайловський (польський дем. централ) назвав документ узурпацією прав Установчих зборів і невідповідним положенням III Універсалу. Соціаліст-федераліст С. Шелухін доводив двозначність законопроекту з юридичної точки зору і неможливість ухвалення його у представленій редакції.

Далі виступив російський меншовик Д. Чижевський. Він вважав, що розглядуваний документ не може бути законом про земельну реформу, а є лише актом передачі землі земельним комітетам. Остаточний же земельний закон мають виробити Установчі збори. Він також висловився проти соціалізації землі, яка, на його думку, призведе до анархії. Тому Д. Чижевський виступив за ухвалення документу з деякими поправками.

Доповідач від фракції соціалістів-федералістів М. Кушнір вважав, що прийняття закону поспіхом дуже шкідливе і його необхідно передати у спеціальну комісію на доопрацювання. М. Порш (як представник фракції укр. с.-д.) відзначив, що земельний закон виходить за рамки тимчасового: «В аграрній програмі зацікавлені всі селяни: й ті, що працюють на селі, і ті що в місті. І коли треба говорити про соціалізацію, то не забувають того селянства, що зайнято по різних підприємствах»⁵⁵. Він також нагадав постанову Всеукраїнського селянського з'їзду про утворення Національного фонду, на яку і треба, за його переконанням, опиратися⁵⁶.

Наступного дня дебати з приводу прийняття земельного закону продовжилися. Усі доповідачі, головним чином селяни, висловилися проти законопроекту. Одним з пунктів документу, що викликав загальні нарікання, було поло-

ження про збереження недоторканості господарств у розмірі 40 десятин, що обумовлювало, на думку більшості, так звану «трудоу норму». Головним лейтмотивом виступів стало визначення, зроблене селянином Г. Тернюком: «Ви усі тут через принципи сперечаєтеся. А краще ви переробіть ваш закон, щоб всім селянам було добре»⁵⁷.

Після дебатів слово знов взяв М. Порш. Він зазначив, що земельний закон готувався Крайовим земельним комітетом та спеціальною комісією, де більшість склали соціалісти-революціонери. Тому незрозумілими виглядають тепер закиди з боку представників цієї партії. Він ще раз запропонував серйозно замислитися над вимогою соціалізації землі і відмовитися від демагогії. М. Порш, як голова комісії по розробці земельного закону, назвав зроблені зауваження несерйозними і знов запропонував прийняти закон з тим, щоб у спільній комісії були внесені всі додатки та поправки до закону.

На голосування було висунуто дві резолюції: від українських соціалістів-революціонерів про те, що закон не відповідає інтересам трудового селянства; передати його на доопрацювання до фракційної комісії та переробити на основі двох принципів — повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі. Резолюція містила також вимогу негайного призначення генерального секретаря земельних справ — члена партії українських есерів.

Друга резолюція — від фракції українських соціал-демократів — пропонувала наступну формулу переходу: основою закону мають бути постанови III Універсалу по земельному питанню, тому тимчасовий законопроект взяти за основу і одночасно передати його у парламентську комісію для доробки і подання на розгляд Центральної Ради.

Після оголошення резолюцій М. Порш зробив заяву, що у тому випадку, коли буде прийнята резолюція соціалістів-революціонерів, українські соціал-демократи відкличуть своїх представників зі складу Генерального секретаріату. До цієї заяви прилучився і представник соціалістів-федералістів М. Кушнір. Таким чином, виникла загроза кризи українського уряду. У цей день справа із земельним законопроектом так і не була вирішена⁵⁸.

Наступного дня, 16 грудня, робота розпочалася із звіту Генерального секретаріату. Після прийняття постанови з висловлюванням довіри Центральної Ради до свого виконавчого органу, напруга, викликана суперечностями з приводу земельного закону, дещо спала. Нарешті, 17 грудня, більшістю голосів була прийнята формула переходу, подана українськими есерами, наступного змісту. Законопроект не приймати, доручивши новоствореній комісії з пропорційним представництвом від усіх фракцій Ради підготувати новий законопроект, який мав бути поданий на розгляд Малої Ради. Основою майбутнього документу повинні були стати принципи повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі⁵⁹. Отже, перемогла точка зору есерів.

Того ж дня Центральна Рада обрала парламентську комісію для вироблення земельного законопроекту. До неї увійшли: 10 українських есдеків, 2 російські есери, 1 представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по 1 представнику від меншовиків, Бунду, російських есерів та самостійників⁶⁰.

Комісія працювала кожного дня і за 2 дні (до 19 грудня) були обговорені основні положення майбутнього закону: скасування приватної власності на землю; право кожного громадянина на землю; про органи порядкування землею;

форми користування землею; правила користування землею; та обов'язки держави щодо забезпечення права на землю⁶¹.

20 грудня на засіданні Генерального секретаріату Б. Мартос знов прохав про відставку, посилаючись на зміст резолюції Центральної Ради по земельному питанню, і неможливість відповідати за роботу земельного секретарства. Відставка була прийнята і його обов'язки тимчасово доручили виконувати генеральному секретарю продовольчих справ М. Ковалевському⁶². Наступного дня секретарем земельних справ Мала Рада затвердила українського есера О. Зарудного.

22 грудня 1917 р. він вперше взяв участь у засіданні Ради секретарства земельних справ, як голова відомства, і виступив з вітальним словом. У своїй промові він відзначив, що ним будуть проводитися в життя попередні загальні принципи у земельній справі. Особливо важливою, на думку нового генерального секретаря, була праця лісового департаменту⁶³.

Справа із підготовкою і ухваленням земельного закону продовжилася у наступному році. IV Універсал УЦР (11 січня 1918 р) повідомляв, що розроблений закон про землю буде найближчим часом розглянутий Центральною Радою, а Рада Народних Міністрів, зі свого боку, вживе усіх необхідних заходів, аби до весни 1918 р. передача землі через земельні комітети до рук трудового народу відбулася. Ліси, водні ресурси, природні багатства переходили у порядкування українського уряду⁶⁴. І вже 16 січня на IX сесії УЦР за пропозицією М. Грушевського був одноголосно прийнятий, поданий напередодні, проект земельного закону в цілому⁶⁵. Закон мав тимчасовий характер, на період до скликання Українських Установчих зборів.

Законом оголошувалося скасування приватної власності на землю, яка з її «водами, надземними і підземними природними багатствами» стає «добром Української Народної Республіки». Право користування природними ресурсами належало всім громадянам УНР, а порядкування ними до скликання Українських Установчих зборів — Українській Центральній Раді. Право управління в межах цього закону мали органи міського самоврядування — землями міського користування; та сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети — всією іншою землею. На центральний та місцеві органи порядкування землею покладалися обов'язки забезпечення права користування та охорони природних багатств. Закон містив також положення про засади користування землею та перелік перехідних заходів по запровадженню земельної реформи⁶⁶.

Вже після закриття 1X сесії УЦР міністерство земельних справ 16 січня звернулося до українського селянства з повідомленням, що спеціальна парламентська комісія працює над підготовкою тимчасового земельного закону для подання його на розгляд Українських Установчих зборів, які остаточно вирішать питання державного устрою УНР. Заявлялося також, що незабаром земельне міністерство опублікує інструкцію щодо правил діяльності земельних комітетів та порядку передачі і користування землею, реманентом, лісами, культурними угіддями та забезпечення хліборобів насінням, машинами і т.д. У зверненні підкреслювалося, що селяни повинні показати своє свідоме ставлення «до сучасних змін у земельній справі і рішуче не допускати руїни у господарстві»⁶⁷.

Наступного дня, 17 січня, відозву до селянства видала РНМ, в якій вказувалося, що тепер вся земля перейшла до рук трудового народу. Тому тепер перед останнім, земельними комітетами, народними управами, кооперативами,

комітетами селянських спілок стоїть нагальне завдання подбати, щоб вся земля була засіяна і зібрати врожай не менший, ніж у минулих роках⁶⁸.

Отже, перший етап у розв'язанні земельного питання в краї був пройдений. Центральна Рада ухвалила, нарешті, закон про землю, визначивши головні положення земельної реформи. За основу були взяті есерівські принципи вирішення цієї гострої, давно назрілої проблеми. Однак, реалізації закону завадила війна із більшовицькою Росією.

Укладення Брест-Литовського мирного договору, військова допомога Німеччини і Австро-Угорщини та пов'язані із нею зобов'язання взяті на себе УНР, кардинальним чином вплинули на діяльність Центральної Ради та її виконавчого органу Ради Міністрів. На початку весни 1918 р. головним завданням і турботою міністерства земельних справ стало забезпечення проведення посівної кампанії. Для цього Рада Міністрів асигнувала 10000 карб. І це був тільки перший грошовий внесок уряду у земельну справу. На засіданні РНМ 12 березня говорилося про необхідність вжити всіх заходів, щоб земля попередніх власників була засіяна, для чого допускалася участь у цій справі колишніх господарів. Планувалося також видати відозву до населення із закликом сумлінно провести посівну кампанію та розробити план конкретних дій щодо засіву земель без допомоги колишніх хазяїв⁶⁹.

Тоді ж була створена комісія по засіву земель, яка регулярно звітувала Раді Народних Міністрів. Діяв також Крайовий «насінньовий» комітет, у розпорядження якого перейшли усі надлишки посівного матеріалу та із дозволу якого він мав передаватися земельним комітетам за необхідністю⁷⁰.

19 березня земельне міністерство надіслало губернським, повітовим та волосним земельним комітетам телеграму з вимогою негайно вжити заходів для організації посівної

площі зернових культур та буряків, для чого необхідно було скликати наради за участю агрономів. Вказувалося також на потребу повідомити міністерство про кількість насіння, яке знаходилося у розпорядженні комітетів⁷¹.

Для з'ясування кількості селян, що за тимчасовим земельним законом мали отримати землю з українського земельного фонду, міністерство 21 березня на місця розіслало телеграму з проханням скласти відповідні списки та інструкцію щодо порядку складання таких списків⁷².

Наприкінці березня (24 числа) В. Голубович, як голова нового кабінету виступив у Малій Раді з програмою діяльності уряду. Стосовно роботи земельного міністерства він наголосив, що воно керуватиметься універсалами і попередніми законами Центральної Ради. Земельна реформа буде проведена за допомогою земельних комітетів. Останні ж мають бути реформовані за рахунок залучення до їх складу фахівців сільського господарства. Найголовнішою справою міністерства В. Голубович визначив весняну посівну кампанію, для успіху якої на місця відряджатимуться урядові інструктори⁷³.

Вірність обраному курсу земельної політики підтвердив і новий міністр земельних справ М. Ковалевський. У своєму вітальному слові до співробітників відомства 21 березня 1918 р. останній відзначив, що приймає посаду у складний момент, коли поміщики «знов підняли голову і вимагають повернути їм землю». Однак, міністерство залишиться на позиціях III і IV Універсалів УЦР з аграрного питання, додав міністр⁷⁴.

Питання про засів земельних площ заслухувалося в засіданнях РНМ неодноразово. 25 березня, після доповіді профільного міністра та виходячи із важливості справи йому пропонувалося двічі на тиждень звітувати перед кабінетом міністрів про хід кампанії⁷⁵.

У зв'язку з тим, що на місцях виникали суперечності між земельними комітетами та міським самоврядуванням, 9 квітня адміністративний відділ земельного департаменту видав циркуляр про розмежування сфер компетенції цих органів. Документом визначалося, що міське самоврядування порядкувало лише землями міського користування, де б вони не знаходилися. Те ж стосувалося і колишньої приватної власності міських садиб⁷⁶.

Але цей та ряд інших розпорядження не могли налагодити справу. Так, на III сесії Головного українського земельного комітету 17 квітня вказувалося, що найбільшою перешкодою на шляху впровадження в життя земельного закону і посівної кампанії було втручання в роботу земельних комітетів місцевих адміністраторів, військової влади як української, так і іноземної; відсутність коштів на утримання земельних комітетів; неузгодженість дій департаментів міністерства земельних справ. Тому було визнано необхідним негайно видати наказ про невтручання військової влади у роботу земельних комітетів, вжити заходів по врегулюванню фінансового питання, а також сповістити населення, що теперішні земельні норми є тимчасовими до видання земельного закону Українськими Установчими зборами, а весь врожай залишається в руках трудового населення⁷⁷.

За весь період роботи міністерства так і не був ухвалений статут земельних комітетів, що утворювалися ще з літа 1917 р. 15 квітня його розглянула Рада Міністрів, але в документі виявилось багато суперечностей у принципі представництва, юридичні неточності і його повернули на доопрацювання спільно із міністерством судових справ⁷⁸. Затверджені були лише штати земельних комітетів (20 квітня 1918 р.).

Наприкінці своєї діяльності Рада Міністрів ухвалила статут Державного хлібного бюро для внесення його на розгляд Центральної Ради.

Таким чином, задекларовані Універсалами Центральної Ради положення земельної реформи не завжди поділялися керівництвом міністерства (секретарства) земельних справ. До середини січня 1918 р. йшла боротьба між двома течіями Ради з приводу шляхів розв'язання земельного питання — повне скасування приватної власності на землю та передача її у власність держави (цієї позиції дотримувалися, головним чином, українські есери); та збереження великих прибуткових, зразкових хазяйств і маєтків для забезпечення продуктивності сільського господарства під контролем держави (таку позицію відстоювала більш поміркована і прагматична частина членів Центральної Ради). Ця боротьба стала причиною виходу частини генеральних секретарів зі складу Секретаріату після прийняття III Універсалу та загрози кризи кабінету в середині грудня 1917 р.

В результаті УЦР у січні 1918 р. ухвалила тимчасовий земельний закон, що скасував приватну власність на землю та передав право її порядкуванням до скликання Українських Установчих зборів Центральній Раді. Опорою земельного міністерства у проведенні земельної реформи на місцях мали стати земельні комітети усіх рівнів.

¹ *Верстюк В. Ф., Осташко Т. С.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 122.

² ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 60 зв.

³ Там само. — Ф. 1434. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 12.

⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Спр. 57. — Арк. 1.

⁶ Там само. — Спр. 35. — Арк. 3–4.

⁷ Там само. — Ф. 1434. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 3–4.

⁸ Там само. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 245.

- ⁹ Там само. — Ф. 1434. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19.
- ¹⁰ Там само. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 9–10.
- ¹¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 12–13.
- ¹² Там само. — Арк. 17.
- ¹³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 13 зв.–14.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 17 зв.
- ¹⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 14 зв.–15.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 18.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 18 зв.
- ¹⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 15 зв.–16.
- ²⁰ Там само. — Арк. 19 зв.; Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.
- ²¹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 19; Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 12.
- ²² Там само. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 7–8.
- ²³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 20.
- ²⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1996. — С. 131.
- ²⁵ Там само. — Т. 1. — С. 159.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 14.
- ²⁷ *Воронянський О. В.* Економічна політика Центральної Ради: Дис. ... к.і.н. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 126.
- ²⁸ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 225.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 60–60 зв.
- ³⁰ Там само. — Арк. 60 зв.
- ³¹ Там само. — Арк. 61.
- ³² Там само. — Арк. 61 зв.
- ³³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 126.
- ³⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 332.

- ³⁵ Там само. — С. 324.
- ³⁶ Там само. — С. 324.
- ³⁷ Там само. — С. 333.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 62.
- ³⁹ Там само. — Арк. 62 зв.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 63.
- ⁴¹ Українська Центральна Рада... — С. 358.
- ⁴² Там само. — Т. 1. — С. 377.
- ⁴³ Там само. — С. 391.
- ⁴⁴ Там само. — 400.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 17.
- ⁴⁶ *Верстюк В. Ф., Осташко Т. С.* Згад. праця. — С. 155.
- ⁴⁷ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 449–450.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 20.
- ⁴⁹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 445.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 5.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 26. — Арк. 46 зв.–47.
- ⁵² *Верстюк В. Ф., Осташко Т. С.* Згад. праця. — С. 123.
- ⁵³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — К., 1997. — С. 23.
- ⁵⁴ Там само. — С. 24.
- ⁵⁵ Там само. — С. 26.
- ⁵⁶ Там само. — С. 25–26.
- ⁵⁷ Там само. — С. 27.
- ⁵⁸ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 28–29.
- ⁵⁹ Там само. — С. 35.
- ⁶⁰ Там само. — С. 35.
- ⁶¹ Там само. — С. 50.
- ⁶² Там само. — С. 52.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 7–8.

- ⁶⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 103.
- ⁶⁵ Там само. — С. 113.
- ⁶⁶ Там само. — С. 128–130.
- ⁶⁷ Там само. — С. 126.
- ⁶⁸ Там само. — С. 127.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 16–16 зв.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 17.
- ⁷¹ Там само. — Спр. 34. — Арк. 27.
- ⁷² Там само. — Арк. 28.
- ⁷³ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 228.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 21.
- ⁷⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 229.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 2 а. — Арк. 44–44 зв.
- ⁷⁷ Там само. — Спр. 25. — Арк. 94.
- ⁷⁸ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 279.

Олена Бойко

ДЕНІКІНСЬКИЙ РЕЖИМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА І НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

Розглянуто питання державного устрою, соціально-економічної і національної політики денікінського режиму, показано особливості його впровадження та наслідки діяльності в Україні.

Рассмотрены вопросы государственного устройства, социально-экономической и национальной политики денкинского режима, показаны особенности его установления и последствия деятельности в Украине.

The article is dedicated to the question of the political system, socio-economic and national policy of the Denikin's regime; it also shows the features of it's introduction and consequences of activity in Ukraine.

Доба Української революції (1917–1921) була позначена співіснуванням та боротьбою за владу в Україні різних політичних режимів. Найбільш напруженим періодом війни за незалежність для молоді української державності був 1919 рік, коли їй довелося виступати супротивником обох антагоністів, які вели запеклу боротьбу за владу в колишній Російській імперії — радянського режиму на чолі з більшовиками та ліберально-консервативного Білого руху.

В результаті військових поразок УНР в першій половині 1919 р. радянський режим поступово витіснив українську владу з її територій. Починаючи з травня влада почала переходити до білих. Значна частина України досить три-

валий час перебувала під владою білогвардійців: Харків, Катеринослав, Полтава — близько півроку, Київ — три з половиною місяці. Оскільки УНР (Центральної Ради) проіснувала менше півроку, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського — сім з половиною місяців, панування денікінського режиму (політичного утворення на чолі з генералом А. Денікіним) також справило помітний вплив на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні, позначилося на ході національної революції.

З розпадом СРСР в російській історіографії розпочався справжній ренесанс тематики Білого руху, яка й до сьогодні домінує у дослідженнях з історії революції та громадянської війни в Росії. В результаті кількість досліджень, безумовно, перейшла в якість. За час, що минув, російські вчені пройшли шлях від відвертої апологетики Білого руху у перших розвідках до ґрунтовних об'єктивних досліджень з різних аспектів цієї багатогранної проблеми¹. Щоправда, російські дослідники не виділяють українські землі в окремий регіон з певною специфікою, а традиційно відносять їх до «півдня Росії».

В дослідженнях сучасних українських істориків домінують соціально-класові оцінки денікінського режиму, запозичені з радянської та діаспорної історіографії, які на сьогоднішній день не можуть дати відповіді, чому два режими, які боролися проти спільного ворога, не змогли узгодити своїх дій і в результаті обидва зазнали поразки. Останнім часом з'явилися перші серйозні дослідження, автори яких, на основі ретельного вивчення джерел і літератури, дають більш ґрунтовну і об'єктивну оцінку політиці білих в Україні².

Метою даної статті є на основі досягнень сучасної історіографії охарактеризувати державний устрій, соціально-економічну і національну політику денікінського

режиму, показати особливості його впровадження та наслідки функціонування в Україні, наблизитись до розуміння, чому антибільшовицькі сили не змогли об'єднати зусилля в боротьбі проти червоної Росії.

Білий рух являв собою найважливішу, найбільш активну і послідовну військово-політичну силу, що протистояла більшовикам у 1917–1920 рр. Сучасна російська історіографія трактує його як військово-політичний рух різнохідних в політичному відношенні сил, сформований в ході громадянської війни в Росії з метою повалення радянської влади. Засновниками Білого руху були офіцери старої російської армії. До нього входили представники від поміркованих соціалістів і республіканців до монархістів, об'єднаних проти більшовизму на основі загального принципу «єдиної і неподільної Росії»³. Один з найвідоміших білих генералів А. Слащов характеризував Білий рух як поєднання кадетствуючих и октябриствуючих верхів и меншовицько-есерствуючих низів⁴. На противагу розповсюдженій думці, монархісти склали лише невелику частку білого табору і вирішальної ролі в ньому не відігравали. Ідеологія білих була близькою до кадетських громадсько-політичних цінностей і саме вони визначили як стратегічні, так і тактичні установки Білого руху.

У протиборстві з більшовиками домінуючу роль відіграла армія, вождями були її вищі командири, пріоритет віддавався збройній боротьбі над методами політичного протистояння. «Політичної програми у армії не може бути. Ми повинні завоювати порядок, при якому народ, звільнений від гніту і сваволі, вільно вискаже свою волю»⁵, — так висловив загальну позицію проводу Білого руху генерал П. Врангель. Виходячи з цього, стратегічна лінія білих базувалася на основі т. зв. принципу «невирішеності наперед», їхня програма не була остаточно визначена в

політичній і соціальній площині. На час громадянської війни білими ставилося завдання повалення радянської влади і встановлення на захоплених територіях режиму військової диктатури. На перспективу після остаточної перемоги над більшовиками передбачалося визначити майбутній політичний устрій і форми правління в Росії через скликання Національних установчих зборів.

В плані повернення законності і порядку Білий рух спирався на законодавство Російської імперії з урахуванням деяких правових норм Тимчасового уряду. Закони, видані білими урядами, вважалися тимчасовими законодавчими актами. У зовнішній політиці визнавалися чинними усі зобов'язання Росії по договорах з союзними державами. Протягом всього існування Білий рух був розрізнений територіально, загального (єдиного) «білого» фронту створити не вдалося. На початку 1919 р. існували окремі Південний та Східний фронти, Північна та Північно-Західна армії, на відповідну територію розповсюджувалася влада білих урядів.

Ставлення Білого руху до української державності завжди було відверто негативним, не зважаючи на те, були українські уряди соціалістичними чи консервативними, виступали за федерацію чи незалежність. Його керівництво докладало енергійних зусиль, щоб дискредитувати українців в очах дипломатів і військових Антанти. За часів Центральної Ради воно представляло українських лідерів як австро-німецьких агентів, які разом з більшовиками були найняті, щоб сприяти розпаду Російської імперії. Гетьмана П. Скоропадського разом з його урядом зображували сепаратистом, який зрадив Росію задля задоволення власних амбіцій. Директорія на початку свого існування представлялася союзником більшовиків. Коли ж розпочалася війна з більшовиками і уряд УНР недвозначно прого-

лосив орієнтацію на Антанту, білі стали переконувати союзників у непевності і безсиллі українського політичного керівництва і армії.

Закінчення Світової війни змінило розстановку військових і політичних сил в Європі, що позначилося на долі Росії і України. Після того, як німецько-австрійські війська залишили територію колишньої Російської імперії, біле командування розраховувало на військову допомогу Антанти. Проте, з прибуттям в Одесу в кінці січня 1919 р. командувача французьких військ в Одеському регіоні генерала д'Ансельма ставлення до білих змінилося. Відсутність реальних здобутків у боротьбі з більшовиками похитнула віру союзників в те, що білі здатні оволодіти ситуацією в Росії. Антантівські емісари спробували залучити до антибільшовицької боротьби українську армію і розпочали переговори з представниками Директорії УНР. Хоча домовленостей досягнуто не було, сам факт переговорів негативно сприймався білогвардійцями, які вважали будь-які контакти з українськими «сепаратистами» зрадою інтересів Росії. Дії союзників розвіяли ілюзії білого керівництва, яке усвідомило, що слід розраховувати лише на власні сили.

На початку 1919 р. відбулася консолідація усіх російських антибільшовицьких сил, що діяли на півдні Росії. 8 січня 1919 р. генерал А. Денікін створив об'єднану армію, яка отримала офіційну назву Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). До її складу увійшли Добровольча армія, Донська армія, Кавказька армія та інші формування, загалом 85 тис. багнетів і шабель, 204 гармати, 682 кулемети, 6 бронепоездів⁶. На той момент під зверхністю ЗСПР перебувала південно-східна частина європейської території Росії від Каспію до Криму — Дон, Кубань, Північний Кавказ, Південне Поволжя, невеликий плацдарм в Криму.

Відмовившись від участі власних збройних сил в боротьбі з більшовиками, Антанта зробила головну ставку на Білий рух, якому надавала міжнародну підтримку, а також значну матеріальну допомогу. На кінець квітня ЗСПР отримали через Новоросійськ 100 тис. гвинтівок, 2 тис. кулеметів, 315 гармат, 200 літаків, 12 танків, багато різного військового майна. До кінця 1919 р. Велика Британія і США здійснювали безперервне постачання денікінської армії зброєю, боєприпасами та спорядженням.

Протягом квітня 1919 р. війська Денікіна вели запеклі бої в Донбасі, в результаті яких 3 травня оволоділи Луганськом. 19 травня Добровольча армія під командою генерала В. Май-Маєвського прорвала оборону червоних і розгорнула наступ на широкому фронті. Почалося швидке просування білих з Дону і Кубані в Україну⁷. 5 червня за підтримки англійської ескадри білі перейшли в наступ з Акманайських позицій на Керченському півострові, а 29 червня під їх контроль перейшов весь Крим. 14 червня був захоплений Куп'янськ, 17 червня — Лозова, 25 червня після п'ятиденних боїв — Харків, 29 червня після триденних боїв — Катеринослав⁸. Водночас Кавказька армія під командою генерала П. Врангеля, розвивала наступ у східному напрямі і 3 липня захопила Царицин.

Це спонукало командування ЗСПР визначитися з подальшими планами загального наступу проти більшовиків. 3 липня у Катеринодарі генерал Денікін видав т. зв. «Московську директиву», за якою білі армії розпочинали загальний наступ на Москву. Кавказька армія генерала П. Врангеля наступала вздовж Волги на Саратов–Пензу–Нижній Новгород–Володимир–Москву. Донська армія генерала В. Сидоріна наступала у двох напрямках: Вороніж–Козлов–Рязань та Новий Оскол–Слець–Кашира. У межах України здійснювала наступ Добровольча армія генерала

В. Май-Маєвського, якій належало вийти на лінію річок Дніпра і Десни, захопити Київ та забезпечити напрямом Курськ–Орел–Тула. Окремий 3-й (Кримський) корпус генерала М. Шиллінга мав взяти під контроль Чорноморське узбережжя, Чорноморський флот — блокувати район Одеси⁹. Таким чином, стратегічний план Денікіна передбачав окупацію Лівобережжя, Наддніпрянщини та Півдня України.

Добровольча армія розвивала наступ. Створена в кінці липня група генерала Я. Юзефовича чисельністю близько 6 тис. вояків просувалася в напрямі на Київ. 29 липня добровольці захопили Полтаву, 15 серпня — Суми, 20 серпня — Лубни, пізніше Цвітково, Пирятин і Гребінку. В середині серпня війська генерала М. Шиллінга були в Херсоні і Миколаєві, 23–25 серпня зайняли Одесу. 31 серпня білогвардійці вступили у Київ, вже зайнятий українською армією, і змусили її залишити місто.

Успіхам білогвардійців поряд з суто військовими перевагами над Червоною армією сприяв ряд об'єктивних факторів. Денікінці багато в чому мали завдячувати своїм перемогам українській армії, яка на той час вела наступ на Київ і Одесу, відтягнувши на себе значні сили червоних на Правобережній Україні. Другим фактором був провал внутрішньої політики більшовиків. Українське селянство масово повставало проти радянської земельної і продовольчої політики, сваволі більшовицьких комісарів і продзагонів. Якщо у квітні урядові органи УСРР зафіксували 93 окремих селянських виступи по Україні, то в середині липня вже 207. Повстанським командирам вдалося зібрати під своїм началом величезні збройні формування. На Лівобережжі оперувало не менше 57 повстанських загонів, у яких нараховувалося приблизно 22 тис. повстанців при 95 кулеметах і 7 гарматах¹⁰. Антибільшовицькі виступи

охопили влітку 1919 р. практично всю підконтрольну радянському урядові територію, а його влада далі повітових міст не поширювалася. Розмах повстанського руху об'єктивно сприяв перемогам денікінців.

Маючи диктаторську владу і будучи прихильником єдиної і неподільної Росії, Денікін намагався згуртувати якомога ширші верстви прихильників Білого руху під гаслами: «боротьба з більшовизмом до кінця», «політичні свободи», «закон і порядок», але головним був — «велика, єдина і неподільна Росія». Таку позицію критикували у білому таборі як праві монархісти, так і ліві ліберали і соціалісти. Заклик до відновлення єдиної і неподільної Росії, тобто збереження територіальної цілісності колишньої Російської імперії і російського політичного і культурного панування зустрічав спротив з боку козачих державних утворень Дону й Кубані, які прагнули автономії і федеративного устрою майбутньої Росії. Також його не могли підтримати національні політичні режими України, Прибалтики, Фінляндії.

Причини поразки Білого руху деякі російські дослідники прямо пов'язують з хибністю національного проекту білих¹¹. Однобоко трактуючи геополітичні зміни, що відбулися за попередні роки революції, Білий рух вперто відкидав можливість співпраці з національними антибільшовицькими силами. З точки зору білих лідери національних рухів на окраїнах імперії були такими ж зрадниками і німецькими запроданцями, як і більшовики¹². У 1919 р. Фінляндія і Естонія були готові підтримати наступ білих на Петроград силами 100 тис. армії, але відмовилися, через те, що керівництво Білого руху не визнало незалежності цих країн. Чергова невдала спроба в жовтні 1919 р. власними силами взяти Петроград стала початком загальної поразки Білої справи у Північно-Західній області Росії.

Прагнення козачих регіонів Дону і Кубані до самостійності зустрічало шалений спротив білогвардійського командування. 27 липня невідомими особами був вбитий голова Кубанської Крайової Ради, відомий політичний діяч М. Рябовол. В найкритичніший момент боротьби з більшовиками в грудні 1919 р. за наказом Денікіна у Катеринодарі були заарештовані 10 членів Кубанської ради, страчений прихильник самостійності О. Калабухов. Це масово відвернуло від білих кубанське козацтво.

Жодні аргументи, які наводило керівництво Антанти та адмірал О. Колчак на користь нейтралітету та розмежування сфер впливу на спільному з українською армією протибільшовицькому фронті, не вплинули на Денікіна. Він відмовився від контактів з С. Петлюрою, який уособлював самостійну незалежну Україну. Замість можливого союзника, білі отримали ще одного противника, з 21 вересня 1919 р. ЗСПР перебували у стані війни з УНР. В результаті під час вирішальних боїв на московському напрямку білим довелося ще більше розтягувати фронт і воювати проти української армії.

Із захопленням Києва під денікінською владою опинилася більша частина території України. Населення Лівобережжя, проживши півроку під владою більшовиків, вбачало в денікінцях визволителів, ставилося до них прихильно, або принаймні, нейтрально. Із приходом білих у Харкові почався запис добровольців до армії. Вже в перший день зголосилися 1500 осіб, згодом їх кількість зросла до 10 тис. Записувалися юнкери, студенти, робітники, представники буржуазії і інтелігенції¹³. Навіть робітництво Донбасу і Харкова, розчароване політикою більшовиків і сваволею ЧК, вітало денікінців, сподіваючись на поліпшення соціальних і політичних умов. У Києві, де за часів радянської влади чекістами було закатовано

більше 3 тис. мешканців, люди раділи не тільки від приходу Добровольчої армії, а радше від закінчення панування більшовиків. Антибільшовицькі настрої єднали населення, створювали ілюзію загальної єдності, як за часів Лютневої революції.

На територіях, контрольованих ЗСПР, верховна влада належала генералу А. Денікіну, як головнокомандувачу. 6 червня 1919 р. він визнав владу Верховного правителя Росії адмірала О. Колчака, проте військові і політичні рішення приймав цілком самостійно. При ньому діяв створений у листопаді 1918 р. урядовий орган «Особлива нарада» («Особое совещание»), що виконував функції законодавчої та виконавчої влади. У складі уряду існував спеціальний підрозділ Осваг («Осведомительное агентство»), що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням денікінської внутрішньої політики. Урядовим центром ЗСПР спочатку був Катеринодар, в липні ставка Денікіна була переведена до Ростова, з 1 серпня — до Таганрога.

А. Денікін вважав Україну дуже важливою складовою великодержавної Росії, без якої остання втратила б значну частину імперського потенціалу і стверджував, що «ніяка Росія — реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна, не допустить відторгнення України»¹⁴. Ще в січні 1919 р. при Особливій нараді була створена «Підготовча з національних справ комісія», яка від початку своєї діяльності дотримувалася принципів непорушності передвоєнних кордонів Росії (за винятком Польщі) і реконструкції її унітарного стану. Комісія відкинула федеративний устрій, як такий, що порушував принцип національної єдності Росії. З метою узгодження жорсткої позиції у національному питанні з загальною ліберальною спрямованістю денікінської внутрішньої політики, комісія запро-

понувала замінити національну автономію регіональним самоуправлінням.

Малоросійська секція комісії у складі професорів Новоросійського університету (Одеса) І. Линниченка та М. Ляпунова, спеціаліста з аграрних справ А. Білімовича, російського націоналіста з Києва О. Савенка розробила проект адміністративної реформи, який передбачав замість етнічних кордонів, встановлених Центральною Радою та Гетьманом П. Скоропадського, утворити на українських землях три окремі автономні області зі своїми органами самоуправління: Київську (Київська та Чернігівська губ.), Харківську (Харківська, Катеринославська та Полтавська губ., а також Бердянській повіт Таврійської губернії і Криворізький гірничо–промисловий район Херсонської губ.) та Новоросійську (Таврійська та Херсонська губ. з центром в Одесі). Така не пов'язана з національним змістом регіональна автономія мала на меті послабити «культивований Києвом український сепаратизм»¹⁵. 16 серпня реформа була ухвалена відповідною постановою Особливої наради, 25 серпня затверджена Денікіним¹⁶. Її остаточна реалізація передбачалася після закінчення бойових дій і встановлення миру.

В ході окупації українських земель на них починала діяти тимчасова адміністрація. 25 червня була утворена Харківська область, згодом — Київська і Новоросійська. На чолі областей стояли найвищі військові начальники («головноначальствующі») відповідного регіону: генерали В. Май-Маєвський, А. Драгомиров та М. Шиллінг. Вони здійснювали всю військову та цивільну владу, призначали губернаторів, градоначальників, інших урядовців. Дія законів попередньої влади з моменту підпорядкування тієї чи іншої місцевості ЗСПР припинялася за постановою Особливої наради¹⁷.

Політика командування ЗСПР щодо України була ідеологічно обґрунтована у зверненні Денікіна «До населення Малоросії», оприлюдненого 25 серпня, коли білі війська наближалися до Києва. На той момент Київ перебував під владою більшовиків, але вони у зверненні згадуються лише мимохідь. Весь пафос відозви спрямований проти Директорії і особисто її лідера С. Петлюри. У документі зазначалося, що головною метою боротьби Добровольчої армії є відновлення єдиної Росії — «прагнення повернути російському народу втрачену ним єдність, без якої великий російський народ неспроможний був би відстояти свою незалежність». В розумінні білих ідеологів не було ніякого українського народу, а лише «малоруська гілка руського народу». Денікінський режим принципово уникав вживання назви «Україна», замінивши її «Малоросією».

Український рух трактувався у зверненні як результат підступних дій німців з метою послабити Російську державу, перш ніж оголосити їй війну. Саме вони роздмухували й підтримували його, маючи на меті відокремити дев'ять південних губерній Росії і об'єднати їх під назвою «Української держави». Далі стверджувалося, що цю руйнівну справу продовжують колишні ставленики німців — Петлюра та його соратники, коли ведуть боротьбу проти відновлення єдиної Росії. Денікін не розумів і не брав до уваги тих великих змін, які спричинили революційні події 1917–1918 рр. Доброзичливість українців до Білої армії він помилково розцінював як їх бажання відновити єдину неділиму Росію.

Два роки Української революції не минуло марно, тому повністю проігнорувати українську проблему денікінські ідеологи, серед яких переважали діячі кадетської партії, не могли. Відмовляючи «малоросам» у будь-яких проявах політичної автономії, білий режим обіцяв поважати «особ-

ливості місцевого побуту» українців. Державною мовою у єдиній Російській державі мала залишатися російська, вживання «малоруської мови» допускалося у місцевих урядових установах, земстві і суді. Щодо освіти, то у приватних школах викладання могло вестися будь-якою мовою, у державних — українська могла бути допущена лише у початковій школі. У середній, за бажанням учнів, дозволялися «уроки малоросійської народної мови у її класичних зразках». Також обіцялося не вводити обмежень щодо українського друкованого слова¹⁸. Фактично, це було задоволення вимог «культурної автономії». Саме таку позицію з українського питання займав Тимчасовий уряд на початку революції.

Положення денікінського «Звернення» Осваг поклав в основу агітації проти українського самостійництва. Не випадково, газети повідомляли, що головною метою Київського відділення Осваг була визначена боротьба з «українством»¹⁹. Через пресу, видання листівок, брошур, на лекціях, в наочній агітації «Звернення» адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вважали білі ідеологи, були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували українській незалежності. Тому вважалося, що обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоби вони підтримали денікінську владу²⁰.

На протипагу беззаконню і сваволі більшовизму Білий режим пообіцяв встановити «закон і порядок». Там, де дозволяла обстановка, влада намагалася налагодити нормальне життя: була поновлена робота промислових підприємств і установ, залізничного і водного транспорту. Вже 3 липня відкрилося залізничне сполучення між Харковом і Севастополем, у перших числах вересня почали

курсувати поїзди між Харковом і Києвом. Було відновлено повсякденне життя міст: діяльність міського і земського самоврядування, навчальних закладів, банків, торгівлі. Були встановлені тверді ціни на сільськогосподарські продукти, ухвалений закон про кримінальну відповідальність за спекуляцію. У дореволюційному вигляді відновлювалося правосуддя — суди, прокуратура і адвокатура. Вільно діяли численні політичні партії, майже без обмежень виходила преса.

Але навести лад на величезній території України, розбурханій попередніми роками революції, білим не вдалося. Це важко було зробити перш за все тому, що їхні сили були малочисельними. В період найвищих бойових успіхів чисельність ЗСПР не перевищувала 160 тис., тримати такими силами тисячокілометровий фронт було вкрай складно, так само, як і опанувати тил.

Великим прорахунком соціально-економічної політики білогвардійців стала недооцінка факторів регіональної та національної специфіки. Під владою білого режиму опинилося політично активне й соціально чутливе українське село і місто, які з початком революційних подій пережили владу кількох режимів. Центристська політика Тимчасового уряду змінилася соціалістичною політикою Центральної ради, пізніше консервативною політикою Гетьмана П. Скоропадського та лівим радикалізмом більшовиків. Поворот білих до правоцентристської внутрішньої політики змусив українське населення порівнювати його з гетьманщиною, що відіграло негативну роль у його подальшому ставленні до режиму Денікіна.

Успіхи чи невдачі білої влади на пряму залежали від сприйняття населенням її внутрішньої політики. Як і за інших політичних режимів, визначальним серед питань внутрішньої політики був селянський. Сучасні українські

дослідники вважають, що аграрна політика денікінського уряду, викладена у підписаній 23 березня 1919 р. Денікіним декларації, була спрямована на підтримку дрібних та середніх власників-селян і закріплення соціального миру на селі²¹. Реагуючи на незадоволення селянства продрозверсткою, 26 липня 1919 р. Денікін відмінив хлібну монополію. Відновлені принципи вільної торгівлі і ринку незабаром стабілізували ціни на продовольчі товари і усунули загрозу голоду. Однак пожвавлення господарської діяльності було тимчасовим. Необхідність забезпечення продовольством армії за відсутності надійної економічної бази призвела до застосування адміністративних методів. Селянин повинен був внести до 1 вересня одноразовий податок на користь білогвардійців у розмірі 5 пудів зерна цьогорічного врожаю, починаючи з кожної після 4-ї десятини землі. Це відчутним тягарем лягало на селянські господарства.

Аграрна реформа, над якою працювала спеціальна комісія Особливої наради на чолі з колишнім міністром землеробства гетьманського уряду В. Колокольцевим (згодом В. Челіщевим), мала в основі задоволення інтересів середніх і дрібних господарств за рахунок викупу казенних і поміщицьких земель. Тимчасово, до проведення реформи, був введений в дію земельний закон уряду О. Колчака, за яким земля залишалася у тих власників, в чийх руках вона фактично перебувала. Під тиском поміщиків, що масово підтримували Білий рух, були ухвалені Правила про збирання врожаю 1919 р., за якими 1/3 хліба, 1/2 трав і 1/6 овочів, зібраних селянами на колишніх поміщицьких землях, відбиралися в якості орендної плати. І хоч такі норми вважалися цілком придатними для більшості селянських господарств, це одразу різко протиставило селянство денікінському режиму. Маючи за української

влади землю безкоштовно, вони всіляко саботували аграрне законодавство білогвардійців, відмовляючись сплачувати податки. Восени 1919 р. недоїмки стали повсюдним явищем.

Денікінське законодавство не дозволяло насильницького повернення землі і майна попередніми власниками, але поміщики масово поверталися до своїх маєтків, змушували селянство безкоштовно на себе працювати, обкладали контрибуціями. Велику роль у ставленні поміщиків до селян відіграла помста, тому часто-густо вдаючись до антиселянських акцій, вони не рахувалися з думкою місцевих властей. Водночас непокоря селян владі, затримка поставок сільськогосподарських продуктів нещадно владою каралися. Широкого розповсюдження набули карні експедиції, які забирали в селян продовольство, худобу, майно, реманент, вдавалися до екзекуцій.

Армія, не отримуючи продовольства, перейшла до самочинних реквізицій. Спочатку військові платили за хліб гроші, згодом, все частіше стали розраховуватися квитанціями. Поступово реквізиції ставали безплатними, а межа між ними і грабінництвом майже зникла. В результаті ставлення селянства України до добровольців почало змінюватись: доброзичливість, заснована на очікуванні, що замість більшовицької продрозверстки буде встановлена справжня свобода торгівлі, перетворювалася на ворожість. «Нас грабували більшовики, прийшла Добрармія, якої ми так чекали, і теж нас грабує», — говорили селяни²². У відповідь розпочалися масові виступи селян, які значною мірою спричинилися до розвалу тилу Збройних сил Півдня Росії.

Декларація з робітничого питання, видана у квітні 1919 р., в цілому також носила прогресивний характер і була спрямована на досягнення взаєморозуміння між

капіталом і трудом. Вона передбачала «відновлення законних прав власників фабрично-заводських підприємств» і водночас — 8-годинний робочий день, державний контроль над виробництвом, заходи по охороні праці. Для розробки робітничого законодавства була утворена комісія Особливої наради на чолі з М. Федоровим, але до його впровадження справа не дійшла. Реалії були іншими: промислові підприємства поверталися власникам, незалежність профспілок режим не визнавав. Робітничу політику фактично визначала влада на місцях. Коли депутація заводського комітету Кам'янського металургійного заводу відвідала керівництво білих в особі генерала А. Шкуро та губернатора Катеринославської губернії генерала С. Щетиніна, то отримала таку інформацію щодо робітничої політики: завод буде пущено за волею власника, заводський комітет може діяти як допоміжна організація при власнику, профспілки займаються лише економічними питаннями, політична діяльність буде каратись²³.

Біла влада виявилася безсилою вирішити соціально-економічні проблеми краю. В умовах фінансової кризи, браку готівкових грошей, непевної політичної ситуації промисловці не збиралися налагоджувати виробництво, а навпаки згортали його, намагаючись розпродати все, що можливо, і перевести капітали в іноземні банки. Це підсилювало розруху в промисловості, вело до зростання безробіття.

Погіршення матеріального становища робітників, посилення спекуляції і дорожнечі стало причиною масових страйків навіть на тих підприємствах, де робітники від початку не підтримували радянську владу. Страйки носили здебільшого економічний, а не політичний характер, але підприємці не бажали задовольняти вимоги робітників. Власті ж відповідали не непокору репресіями. Провалилася

й спроба створити лояльні до білої влади профспілки (т. зв. «кірстовщина»). Головний ідеолог нового профспілкового руху інженер К. Кірста вбачав вихід із складного становища в єднанні робітників і інтелігенції навколо Добровольчої армії. Але діяльність кірстовців не знайшла підтримки серед робітників²⁴. Самими лише популістськими гаслами, без серйозних економічних реформ врятувати ситуацію було неможливо.

Неспроможність білих створити дієвий апарат адміністративного управління, реалізувати свою внутрішню політику частково пояснюється їх кадровою політикою в Україні. Українофобство А. Денікіна підштовхнуло його до заборони прийому на роботу осіб, які працювали в установах Української Держави та УНР. З 6 вересня 1919 р. заборонялося приймати на роботу й тих чиновників, які підозрювалися у симпатіях до П. Скоропадського та С. Петлюри²⁵. Із захопленням нових територій проблема пошуку досвідчених, знайомих з місцевими особливостями та авторитетних осіб вимагала негайного вирішення. Якщо зважити на те, що в Україні зміни політичних режимів супроводжувалася кадровою «чисткою», то невдачі у впровадженні білого законодавства в життя стають цілком зрозумілими. Коло претендентів на відповідальні посади було зведено до мінімуму. Через це в Україні факти некомпетентності, зловживань, хабарництва та бездіяльності місцевої адміністрації і правосуддя стали логічним наслідком такої політики.

Зростання окупованої території і розширення лінії фронту вимагало більшої кількості особового складу ЗСПР. Як і скрізь на зайнятих територіях, в Україні білогвардійці вдавались до мобілізацій. Селяни, головний постачальник рядового складу до армій всіх без винятку політичних режимів, що змагалися на владу в Україні, не бажали йти в

денікінську армію. Мобілізації не давали потрібної кількості вояків, і їх доводилося проводити по кілька разів: в Донбасі — чотири рази, а Одесі — тричі, в Харкові — двічі²⁶. Мала ефективність призову змушувала військову владу вдаватись до примусових заходів. Провал мобілізацій яскраво свідчив про слабкість влади, яка не змогла знайти дієвих, не репресивних засобів впливу на селян. Незгодні з політикою білої влади селяни дедалі більше виявляли їй спротив, поповнюючи ряди повстанців і «зелених».

Специфікою проведення мобілізацій в Україні була ненадійність як мобілізованих солдат, так і офіцерів. Особливо це стало помітним після захоплення білогвардійцями Києва і початку війни проти УНР. Давалася взнаки енергійна агітація петлюрівців. Тому надійність і боєздатність новобранців у білих формуваннях була вкрай низькою. 10 жовтня 1919 р. командир 2-го армійського корпусу генерал М. Промптов доповідав командувачу військ Київської області генералу А. Драгомирову, що мобілізовані солдати і офіцери з Київської, Полтавської, Катеринославської та Херсонської губерній, призначені для поповнення його корпусу, який воював проти частин Армії УНР, «є елементом ненадійним і непридатним для боротьби з противником, який перед ним знаходиться». В силу широкого розповсюдження самостійницької агітації в цьому регіоні, він просив надсилати йому поповнення з уродженців великоруських губерній, «яким чужі і незрозумілі самостійні прагнення, уродженців же малоросійських губерній направляти на Царицинський і Каспійський fronti»²⁷. Отже, білогвардійські теоретики недооцінювали значення самостійницької агітації й не змогли протиставити їй серйозні контраргументи. Антиукраїнська риторика білого режиму не була підтримана

українським населення, навпаки, вона підсилювала спротив єдинонеділимській владі. Політичні уподобання переважної маси українства залишилися на боці українського самостійництва.

Формально задекларувавши повагу до «проявів національного життя», командування ЗСПР та його найближче оточення демонструвало відверто українофобську поведінку. Коли міська управа Катеринослава 7 липня влаштувала прийом на честь генерала А. Денікіна, представник українських організацій нагадав йому, що Україна проголосила самостійність. У відповідь Денікін зухвало заявив: «Ваша ставка на самостійну Україну бита... Хай живе єдина неподільна Росія!»²⁸ Добровольче командування під загрозою суворої кари заборонило виконання гімну «Ще не вмерла Україна»²⁹. Воєнний губернатор Києва генерал М. Бредов, всупереч здоровому глузду, повернув датування за старим стилем, а годинники наказав перевести за петроградським часом. Він також віддав наказ поновити знищені за часів Української революції написи на пам'ятнику Богдану Хмельницькому: «Волим под царя восточного, православноного» та «Богдану Хмельницькому — Единая неделимая Россия»³⁰.

Обіцяне денікінським «Зверненням до населення Малоросії» вживання «малоросійської» мови в місцевих установах і суді на місцях здебільшого ігнорувалося. Відверто антиукраїнською була політика білогвардійців щодо української культури. 23 серпня 1919 р. «головноначальствующий» Харківської області генерал В. Май-Маєвський видав наказ «Про малоросійську мову» (згодом дія цього наказу була поширена на всі окуповані території), яким ввів суттєві обмеження для української освіти: школи, переведені за української влади на українську мову викладання, знову поверталися до російської мови; українськими могли

бути лише приватні школи, засновані приватними особами та товариствами; фінансування з казни не розповсюджувалося на виклади українською мовою; вивчення «українознавства» (історії та географії України) припинялося; українська мова та література ставали необов'язковими предметами³¹.

Делегації від чотирьох київських українських гімназій, яка 17 вересня звернулася по фінансову допомогу, попечитель Київського учбового округу проф. Є. Спекторський відверто заявив: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту». Без державної допомоги був залишений Київський державний український університет, в якому на той час навчалося 2000 студентів, працювало 100 викладачів³². Боротьба влади з українством призводила до вилучення книжок, закриття українських видань, заборони національного театрального репертуару.

З початком бойових дій армії УНР проти Добровольчої армії, влада посилила репресії проти свідомих українців, яких вважали «мазепинцями», зрадниками Росії. У Катеринославі було заарештовано 300 українських діячів — співробітників «Союзбанку», «Просвіти», «Спілки споживчих товариств»; конфісковано гроші, опечатано каси цих організацій³³. Відбувалися арешти українських діячів у Києві та інших містах.

І все ж українське життя не припинялося. У відповідь на відмову влади підтримувати національну освіту, відбулися численні збори українських учителів, які висловлювали протести, створювали громадські організації, щоби допомогти школі. Зокрема, губернська учительська спілка Полтавщини проголосила про утворення Фонду національної освіти і закликала населення виконати свій громадсь-

кий обов'язок³⁴. У Полтаві 18 вересня відбулося святкування 150-річного ювілею І. Котляревського, яке зібрало 20 тис. учасників і перетворилось на справжнє українське свято³⁵. У Києві виставою «Запорожець за Дунаєм» за участю П. Саксаганського та М. Литвиненко-Вольгемут розпочало гастролі Товариство українських драматичних артистів. Не зважаючи на постійні утиски, у Києві, Полтаві, Катеринославі продовжували виходити українські газети. В листопаді як приватний навчальний заклад поновила роботу Українська академія мистецтв, у якій нараховувалося 253 слухачі³⁶.

Нелегкі часи переживала Українська Академія наук (УАН). «Біла» адміністрація розуміла значну суспільну вагу української наукової установи, тому закрити її не наважувалася. «Шукають виходу: і хочеться, і колеться. Не хочуть затверджувати, але й не хочуть знищувати», — записав у щоденнику перший президент УАН В. Вернадський³⁷. Влада хиталася у визначенні статусу УАН: від Київського центру Російської Академії наук до приватного товариства «Київська Академія наук». Лише завдяки авторитету В. Вернадського Особлива нарада передала вирішення долі УАН на розгляд вчених рад південноросійських університетів, а поки ухвалила зберігати майно і склад академії. Попри непевний стан, Українська Академія наук, зокрема її історико-філологічний відділ, продовжувала працювати. Друкувалися наукові твори, йшла підготовка «Словника живої української мови»³⁸.

Тим часом науковій установі чинилися всілякі утиски, створювалися перешкоди для роботи, наукові підрозділи позбавлялися приміщень. За час денікінської окупації кількість наукових співробітників УАН скоротилася вдвічі. Було знищено 117 назв українських книжок. Репресивний характер добровольчої політики був разуче помітним на

фоні розквіту української культури за доби Української Держави. Навіть політична організація правого спрямування «Союз відродження Росії» зверталася до Денікіна з проханням припинити переслідування «українського культурного руху». На що той відповів: «Культуру від політики відокремити не можна», яскраво вказавши на суто декларативний характер власних ліберальних заяв щодо української культури³⁹.

Ще далі йшли представники місцевої влади, які рішуче забороняли будь-які прояви українського на культурно-побутовому рівні. Навіть Денікін змушений був визнати, що «практика дещо змінила основні положення декларації, в силу наявності у складі місцевої адміністрації осіб, які бачили прояви сепаратизму і в побутових особливостях»⁴⁰. Антиукраїнські прояви на місцевому, дрібно-побутовому рівні найбільше обурювали населення і відвертали його від денікінського режиму.

Наступ Добровольчої армії супроводжувала хвиля руського націоналізму. В першому ж номері поновленої газети «Киевлянин» її видавець Вас. Шульгин, відомий своїм антиукраїнством, нагадав читачам слова свого батька, що Південно-Західний край (ще одна назва України за імперських часів) «є руський, руський, руський» і пообіцяв не віддавати його «ні українським зрадникам, ні єврейським катам». Войовничий руський націоналіст В. Шульгин був неприхованим юдофобом. Цей блискучий публіцист доклав немало зусиль для створення і поширення думки про більшовизм як жидівський національний рух. Він відверто писав про те, що єврейські погроми є цілком заслуженою карою євреям за більшовизм⁴¹.

Хоч біла влада ніколи офіційно не декларувала антисемітизму, слідом за іншими арміями, що оперували в Україні за часів громадянської війни, денікінська також

внесла свою лепту у ганебну справу насильств проти єврейського населення. Єврейські погроми, здійснені білим вояцтвом, як не намагалися генерали перекласти вину за це на своїх політичних опонентів⁴², набули значного резонансу. Дослідниками підраховано, що 20% усіх погромів (близько 400 випадків), скоєних в Україні за період революції та громадянської війни, здійснено саме поборниками «єдиної і неподільної Росії»⁴³. Зазначимо, що вище командування ЗСПР засуджувало погромні дії і вживало заходів, щоби покласти край насильствам, проте в умовах громадянської війни вони не давали позитивних результатів.

Протягом окупації України денікінська влада все більше набувала репресивного характеру. Масові грабежі, терор, безчинства, знущання та безкоштовні реквізиції на окупованій території стали звичайним явищем. При цьому денікінські репресії мали виразний класово-політичний та національний характер. Вони були спрямовані проти трудящих, більшовиків та українців. Антиукраїнський характер репресій пояснювався прагненням покарати український народ за прихильне ставлення до національного руху, прагнення до самостійності.

При визначенні причин незадоволення населення України внутрішньою політикою Денікіна неодмінно постає питання про первинність соціального чи національного фактору. Відповідь, як вважають дослідники, є комплексною. Білий рух ніколи не виносив на свої прапори боротьбу за соціальну або національну реставрацію і свій класовий характер не декларував. Імідж білогвардійцям як «реставраторам» та «реакціонерам», зважаючи на соціальний склад Білого руху, прищепила більшовицька пропаганда. Але саме такого характеру дедалі більше набувала денікінська влада від початку окупації України. Звичайно,

корегування національної політики Білого руху не усунуло б глибокі соціальні протиріччя між «білим» режимом і українським населенням, однак національний фактор посилював розчарування від принесеної соціальної реставрації⁴⁴.

Фактична реставрація дореволюційних порядків у сфері аграрного та робітничого законодавства, антиукраїнська національна політика білогвардійського режиму викликали відповідний масовий опір населення України. Цим скористалися більшовики. На території Лівобережної України ними було створено 12 повстанських штабів, що координували акції численних загонів. Якщо східна Україна, регіон з переважаючим робітничим населенням, була охоплена повстанським рухом, керованим більшовицьким підпіллям, то на Наддніпрянщині і Правобережжі селяни-повстанці отаманів Зеленого, Гулого, Шуби, Калюжного, Левицького, Квітки, Федоренка та інших діяли переважно під самостійницькими гаслами. Неспокійно було навіть у Києві, де контррозвідка повідомляла про можливість повстання на початку листопада.

Особливо великих втрат завдала денікінцям повстанська армія Н. Махна, яка 27 вересня 1919 р. під селом Перегонівкою на Уманщині зруйнувала денікінський фронт і здійснила глибокий рейд по його тилах. На боротьбу із селянською стихією було кинуто 9 кінних козачих полків та 2 бригади пластунів. У середині жовтня Н. Махно загрожував навіть ставці Денікіна у Таганрозі. Перманентні селянські повстання та рух «зелених» фактично створили ще один додатковий фронт в тилу білої армії.

Уповільнення темпів наступу білих було зумовлено відкриттям 21 вересня українсько-білогвардійського фронту, який проходив по лінії Бердичів-Одеса. Бойові дії розгорталися мляво, головна мета добровольців у боротьбі

з українцями полягала у роз'єднанні УГА та Дієвої армії УНР, чого їм вдалося досягти. Але у цій безглуздій боротьбі на виснаження тактична перемога білогвардійців над українцями вже нічого не вирішувала. Її результатами невдовзі скористалися більшовики.

Загальний наступ білогвардійських армій на Москву зазнав поразки, 10 жовтня 1919 р. Червона армія в районі Орла перейшла у контрнаступ. Успішно розвиваючи його, вона на кінець жовтня досягла кордонів України. Свідченням відсутності у білих народної підтримки став їх швидкий відступ з українських територій. Може здатися парадоксом, але після піврічного перебування денікінців в Україні її населення так само чекало приходу більшовиків, як колись Добровольчої армії⁴⁵. 6 листопада Червона армія захопила Чернігів, 19 листопада — Бахмач, потім Ніжин і Конотоп. Плацдарм для наступу на Київ, Полтаву, Харків був створений. Наступу Червоної армії допомагали численні партизанські загони, утворені більшовиками та лівими українськими партіями.

Становище денікінської армії було катастрофічним. Вона відходила по всьому фронту. Усвідомлюючи, що утримати Україну воно не зможе, білогвардійське командування зосередило зусилля не на організації оборони, а на евакуації. З тих самих причин влада не подбала про створення на місцях запасів палива та продовольства. Мешканців міст очікувала холодна і голодна зима. Населення, особливо його заможні верстви, налякане попереднім «хазяйнуванням» більшовиків, масово тікало на південь до Одеси і Криму. 12 грудня білі залишили Полтаву і Харків, 16 грудня — Київ, 30 грудня — Катеринослав, в останніх числах грудня — Донбас. На початку 1920 р. на всій території України було встановлено радянську владу.

У підсумку зазначимо, що Білий рух являв собою політичну силу, яка пропонувала шлях виводу Росії з постімперської кризи, альтернативний більшовизму. Його ідеологія носила консервативно-ліберальний характер і була близькою до кадетської партії. Денікінський режим, який декларував відновлення законності і порядку; соціально-економічну політику, спрямовану на досягнення соціальної рівноваги; повагу до історичного укладу життя народу, мав потенційних прибічників серед українського населення. Проте орієнтація на заможні верстви суспільства, реванш поміщиків на селі, відвертий грабіж селян владою та військовими, репресії проти всіх незадоволених сприймалися як реакція і викликали відповідний спротив. Революційні процеси та їх наслідки, зростання національної свідомості українського народу, проігноровані білогвардійцями, зумовили прорахунки в їх національній політиці. Політичний проект білих зазнав цілковитого краху, зіткнувшись з українськими реаліями. Населення України піднялося на боротьбу з Денікіним під гаслами як соціальними, так і національними.

¹ *Зими́на В. Д.* Белое дело взбунтовавшейся России: Политические режимы Гражданской войны. 1917–1920 гг. — М., 2006; *Карпенко С. В.* Очерки истории Белого движения на юге России (1917–1920 гг.). — М., 2006 та ін.

² *Крупина В. О.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2005.; *Рябуха Ю. В.* Вооруженные Силы Юга России на территории Украины в 1919 г.: Дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. — Харьков, 2008; *Корновенко С. В.* Білий рух Півдня Росії: Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). — Черкаси, 2009 та ін.

³ Див.: Вооружённые силы на Юге России. Январь–июнь 1919 года. — М., 2003; Большая российская энциклопедия (БРА). — В 30 томах. — Т. 3. — М., 2005. — Статья «Белое движение»; *Зимина В. Д.* Белое дело взбунтовавшейся России: Политические режимы Гражданской войны. 1917–1920 гг.

⁴ *Слащев-Крымский Я. А.* Белый Крым, 1920 г.: Мемуары и док. — М., 1990. — С. 40.

⁵ Цит за: Деникин, Юденич, Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. — М., 1991. — С. 23.

⁶ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 114.

⁷ Гражданская война в СССР. В двух томах. — Т. 2. — Москва, 1986. — С. 121–122.

⁸ *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. Заключительный период борьбы. — Минск, 2002. — С. 51–52.

⁹ *Його ж.* Поход на Москву (Очерки русской смуты). — К., 1990. — С. 15.

¹⁰ *Михайлюк О. В.* Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 333–334.

¹¹ *Бордюгов Г. А., Ушаков А. И., Чураков В. Ю.* Белое дело: идеология, основы, режимы власти. Историкографические очерки. — М., 1998. — С. 222–223.

¹² *Грицак Я.* Нариси історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. — К., 1996. — С. 150.

¹³ *Рябуха Ю. В.* Вказ. праця. — С. 78.

¹⁴ *Деникин А. И., Лампе А. А.* Трагедия Белой армии. — М., 1991. — С. 10.

¹⁵ Цит. за: *Крупина В. О.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2005. — С. 112.

¹⁶ Державний архів Полтавської області. Ф. 2173. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 57.

¹⁷ Там само. — Арк. 22.

- ¹⁸ Києвлянин. — 1919. — 21 августа (3 сентября).
- ¹⁹ Киевская жизнь. — 1919 — 25 авг. (9 сент.).
- ²⁰ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 37.
- ²¹ Корновенко С. В. Вказ. праця. — С. 355–360.
- ²² Цит. за: Карпенко С. В. Очерки истории Белого движения на юге России (1917–1920 гг.). — С. 302.
- ²³ Боротьба. — 1919. — 23 липня.
- ²⁴ Ресит О. П. Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни 1917–1920 рр. — К., 1996. — С. 77.
- ²⁵ Чубинский М. П. На Дону // Донская летопись. — 1924. — № 3. — С. 274.
- ²⁶ Крупина В. О. Вказ. праця. — С. 115.
- ²⁷ Російський державний військовий архів. Ф. 39666. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 8.
- ²⁸ Арбатов А. З. Екатеринослав 1917–1922 гг. // Архив русской революции. — Т. 12. — М., 1991. — С. 92.
- ²⁹ Український козак. — 1919. — 25 вересня.
- ³⁰ Києвлянин. — 1919. — 21 августа (3 сентября); Киевская жизнь. — 1919. — 8 (21) сентября.
- ³¹ Україна. — 1919. — 2 вересня.
- ³² Рада. — 1919. — 6 (19), 8 (21) вересня.
- ³³ Український козак. — 1919. — 9 жовтня.
- ³⁴ Рада. — 1919. — 4 (17) вересня; Україна. — 1919. — 30 вересня.
- ³⁵ Рада. — 1919. — 8 (21) вересня)
- ³⁶ Киевская жизнь. — 1919. — 5 (18) ноября.
- ³⁷ Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 142.
- ³⁸ Рада. — 1919. — 11 (24) вересня.

³⁹ *Доценко О.* Літопис української революції. — Т. 2. — Кн. 4. — К.; Львів, 1923. — С. 185.

⁴⁰ *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. — Т. 5. — Берлин, 1926. — С. 143.

⁴¹ Києвлянин. — 1919. — 8 (21) октября.

⁴² *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до чорної правди, прихованої в радянських архівах. — К., 1998. — С. 50–51.

⁴³ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 174.

⁴⁴ *Крупина В. О.* Вказ праця. — С. 121.

⁴⁵ *Лампе А. А. фон.* Причины неудачи вооружённого выступления белых. — М., 1991. — С. 14–15.

Тетяна Осташко

ПРІОРИТЕТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Розглядаються головні напрямки соціально-економічної політики урядів Української Держави, зокрема у сфері земельних відносин, формування фінансової та банківської системи, спрямовані на подолання економічної залежності від Центральних держав, ліквідацію продовольчої кризи і безробіття, мінімізацію страйків, створення та зміцнення класу хліборобів.

Рассматриваются главные направления социально-экономической политики правительств Украинской Державы, в частности в сфере земельных отношений, формирования финансовой и банковской системы, направленные на преодоление экономической зависимости от Центральных государств, ликвидацию продовольственного кризиса и безработицы, минимизацию забастовок, создания и укрепления класса хлеборобов.

Main directions of development of socio-economic policy of governments of the Ukrainian State are examined in the article, in particular in the field of the landed relations, formings of the financial and bank system, directed on overcoming of economic dependence on the Central states, overcoming of food crisis and unemployment, minimization of strikes, creation and strengthening of class of farmers.

Напередодні гетьманського перевороту зросла активність заможніших верств селянства, налаштованих відновити приватну власність на землю. Поміщики прагнули приходу до влади сил, які б гарантували повернення конфіскованого майна. Водночас бідне селянство бажало

одержати обіцяну Українською Центральною Радою поміщицьку землю. Кризовий стан державних інститутів влади в Україні сприяв все більшому поширенню хаосу й анархії. За таких умов проблема стабільного постачання Австро-Угорщині та Німеччині сільськогосподарської продукції ставала проблематичною. Сприяючи усуненню від влади Центральної Ради та її уряду, союзники воліли бачити в Україні владу, яка могла б реалізувати виконання Берестейської угоди та забезпечити їх країни необхідними продуктами харчування. На фоні все більше втрачаючих авторитет українських соціалістів П. Скоропадський видався політичним діячем «сильної руки». Програмові засади «Української Народної Громади», яка привела його до влади, давали окупаційним силам надію на виконання умов Берестейської угоди. Для самого гетьмана було бажаним поєднання прагнень різних категорій землевласників із «Союзу земельних собственников» з реалізацією програми Української партії хліборобів-демократів (УДХП), які спиралися на середнє та малоземельне селянство. Але вже з перших днів нової влади ставала зрозумілою примарність цього плану. Частина учасників «Союзу» була проти принципу примусового викупу великих земельних володінь. Натомість група дрібніших українських власників «Союзу» спільно з УДХП виступала за обмеження розмірів землеволодіння і примусовий викуп великих земельних маєтків.

Першим документом нової влади — «Грамотою до всього українського народу» проголошувалося відновлення повною мірою приватної власності — «як фундаменту культури і цивілізації» у розбудові майбутньої Української Держави. Рівночасно скасовувалися всі розпорядження урядів УНР, а також Тимчасового уряду, які обмежували функціонування інституту приватної власності, повністю відроджувався процес купівлі і продажу землі. Грамотою

також проголошувалось здійснення аграрної реформи на засадах «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів»¹. Поряд з цим у документі акцентувалася увага на необхідності забезпечення усіх соціальних прав робітничого класу, в першу чергу правового становища і умов праці залізничників, які «при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці». Окремо наголошувалося на «повній свободі торгу» і забезпеченні широкого простору для «приватного підприємства й ініціативи»².

У спадщину від Української Центральної Ради гетьманській владі дісталось одне з найболючіших питань внутрішньої політики — земельне. Від його розв'язання залежали не тільки лад і спокій в державі, але й сам факт її існування. Ще 31 січня 1918 р. Центральна Рада затвердила тимчасовий закон про встановлення норми землеволодіння, яка обмежувалася 30 десятинами. Більші маєтки конфісковувалися у земельний фонд, що розподілявся серед неімущих категорій селян. При цьому скасовувалася приватна власність на землю. Земля виводилася зі сфери товарно-грошових відносин, оскільки оголошувалася загальнонародною власністю³.

На цей час в українському селі нагромадився колосальний вибуховий потенціал. Його значною мірою провокувало небажання Центральної Ради примирити прибічників та противників соціалізації землі, пропагованої українськими соціалістами. Після приходу до влади П. Скоропадського в Україні продовжували ширитися антиурядові настрої. Серед селянства розповсюджувалися чутки, що влада прагне забезпечити інтереси виключно великих земельних власників. Їх каталізатором стали представники Української селянської спілки, партії українських есерів,

які вже з перших днів гетьманування П. Скоропадського почали активну критику його дій. Зокрема, на Звенигородському і Васильківському повітових селянських з'їздах, які відбулися 3 травня 1918 р., селяни, почувши зміст грамоти гетьмана про повернення прав власності на землю і можливість отримати земельні наділи за гроші, заявили про свою готовність боротися за свої права на землю і волю будь-якими способами⁴. Українська селянська спілка вже 8 травня 1918 р. скликала нелегальний Всеукраїнський селянський з'їзд, який прийняв резолюцію про те, що «селянство не признає обраного поміщиками гетьмана» і закликав до організації у повітах бойових дружин і підготовки до повстання⁵. З аналогічними вимогами пройшов 10 травня з'їзд селянських депутатів і земельних комітетів Одещини. Із закликами не визнавати гетьманську владу і чинити їй опір виступили місцеві ради робітничих і селянських депутатів по всіх Херсонській губернії⁶. Звертає на себе увагу той факт, що аграрне питання, найбільш важливе для селянства України — найчисельнішої верстви населення, соціалістичні лідери регулярно висували на щит своєї боротьби з гетьманською владою.

Водночас середні та великі земельні власники ставили перед гетьманською владою свої вимоги, прагнучи припинити самоуправство селян, роззброїти населення, повернути у власність незаконно захоплені землі, забезпечити умови нормальної господарської діяльності й найголовніше — запровадити на місцях тверду владу. З подібним зверненням 20 травня до гетьмана звернулися представники Уманського союзу хліборобів. У листі, зокрема, містилися вимоги, щоб «поміщики і орендарі були негайно повернуті в свої господарства, щоб їм, нарешті, віддали їх маєтки, садиби, ліси, стави, пограбоване і розкрадене майно, хліб і фураж», відшкодували втрачене⁷.

Аналогічні вимоги висували і делегати Всеукраїнського з'їзду хліборобів-власників, який відбувся 27 травня. При чому учасники зібрання скаржилися, що уряд розробляє законопроекти без будь-якої участі хліборобів⁸. 21 червня 1918 р. відбулася зустріч делегатів від хліборобів Харківської, Херсонської, Полтавської та Волинської губерній з П. Скоропадським. Це були здебільшого середні землевласники, які клопоталися не лише про збереження власних господарств та їх захист, але й про створення нормальних умов праці і життя в Україні. Вони зокрема вимагали, щоб гетьманський уряд організував охорону, відновив судочинство, тверду владу та лад⁹. Хлібороби висловили бажання створювати загони самооборони для захисту своєї власності і відновлення правопорядку в країні. На цій зустрічі П. Скоропадський окреслив головні принципи, на яких планувалося будувати земельну реформу: «великих земельних маєтків більше не буде; земля передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки... Поміщикам надається право продавати всю землю Державному банку для утворення земельного фонду Держави»¹⁰.

Відтак, аграрне питання постало перед Радою Міністрів Української Держави з усією гостротою. Слід зазначити, що уряд проводив аграрну політику в екстремальних умовах воєнного часу, в атмосфері розбурханих революцією соціальних пристрастей, які постійно підігрівалися агітацією соціалістичних партій. Сам принцип одержання землі виключно через викуп служив приводом для демагогічних нападок з боку українських есерів і гаслом для антиурядової агітації. Всі розпорядження уряду в земельній справі трактувалися як новий «удар інтересам селянства». Селяни не могли примиритися з поворотом від соціалізації землі до правового, поступового способу реформування

аграрних відносин. Вони категорично не сприймали того, що гетьманська влада позбавила їх можливості одержати землю задурно, за рахунок багатшого сусіда. Крім того, втілення державної політики на місцях набирало форм, які здебільшого не відповідали планам уряду. Підготовка земельної реформи ускладнювалася відсутністю необхідних статистичних даних та інструментарію.

10 травня 1918 р. уряд розповсюдив декларацію про характер, завдання і методи діяльності, в якій, зокрема, зазначалося, що він планує провести земельну реформу, «поставивши собі неодмінною метою задовольнити земельні потреби малоземельних та безземельних хліборобів». «Сильне своїм господарством селянство є підвалиною народного добробуту в такій хліборобській країні як Україна... Правительство не зупиниться перед ніякими жертвами, аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут», наголошувалося в урядовому повідомленні¹¹.

Головні принципи земельної реформи базувалися на відновленні приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. Водночас, уряд був свідомий, що продаж землі без державного контролю може потягнути за собою масову ліквідацію середнього землеволодіння, спекулятивну скупку земель. У доповіді міністра шляхів Б. Бутенка «Господарсько-економічне життя в Україні» на засіданні уряду визначалися державні пріоритети й в аграрній сфері. Зокрема, захист і зміцнення дрібної власності, встановлення граничного розміру землеволодіння та викуп державою надлишків, надання можливості дрібним землевласникам збільшити своє земельне господарство шляхом купівлі землі. Особлива увага приділялася культурному розвитку сільського господарства, що повинно було значно підвищити сільське виробництво, відповідно прибутки власни-

ків і водночас суттєво вплинути на посилення податкових надходжень¹². Таким чином, уряд Української Держави прагнув зберегти отриманий баланс різних масштабів землеволодіння.

Міністерство земельних справ, яке очолював харківський дідич, вчений-агроном і земський діяч В. Колокольцов, щирий прихильник утворення в Україні міцного економічно самодостатнього хлібороба, з перших днів своєї діяльності спіткалося з неприхованим саботажем середньої та нижчої ланки відомства. Остання практично повністю була сформована з представників Української партії есерів, які влаштували справжню обструкцію новому міністру, організували страйк проти нього і обвинувачували в «поході проти українців»¹³.

Для забезпечення прав приватної власності в аграрній сфері 18 травня Міністерство внутрішніх справ поширило циркуляр про повернення поміщикам їхньої власності. Згідно цього розпорядження, землевласникам поверталося вилучене у них селянами рухоме майно, вирубаний ліс, в т.ч. і отримані за розпорядженням земельних комітетів. За невиконання наказу вводилася карна відповідальність. Розпочалася ревізія земельних комітетів¹⁴. Як відомо, грамотою гетьмана від 29 квітня 1918 р. на місцях були скасовані земельні комітети Центральної Ради, створені у другій половині листопада 1917 р. На їх роботу були чимало нарікань ще за часів республіканської влади, зокрема за те, що не протистояли самовільному захопленню та знищенню маєтків, а подекуди лише сприяли поглибленню розрухи та хаосу на селі¹⁵. Міністерство розпочало формувати регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії.

Поряд із земельними комісіями Рада Міністрів утворила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії, які мали розглядати справи про відновлення порушеного володіння й користування землею, про повернення відібраних після 1 березня 1917 р. підприємств, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володарів чи орендарів тощо.

При земельному департаменті Міністерства земельних справ було створено Особливу комісію з перегляду «Положення» про землевпорядкування від 11 травня 1918 р., яка функціонувала у серпні-вересні 1918 р. Слід зазначити, що результатом її діяльності стало прийняття ряду важливих рішень, що усували практично всі існуючі на той час правові перепони до землевпорядкування на селі. Важливо, що саме особливі комісії мали вирішити питання про право на врожай 1918 р. на землях колишніх землевласників відповідно до спеціального закону, ухваленого 23 травня 1918 р.¹⁶ Цей документ давав можливість унормувати стосунки між власниками земель, які отримували право на вирощений врожай, орендарями за умов «дотримання угоди оренди» на землю, одержану восени 1917 р., а також тими, хто засівав лани навесні 1918 р. згідно з наказом генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна (від. 6.04.1918). В свою чергу, останні змушені були відшкодовувати власникам господарські витрати, зроблені господарями чи орендарями після минулого врожаю тощо. Законом також визначалися умови оподаткування врожаю, інші державні і місцеві збори¹⁷.

Уряд Української Держави був змушений рахуватися з принциповими оцінками перспектив розвитку аграрних відносин в Україні, які давалися Центральними державами. Останні пропонували спочатку обмежитися заходами орга-

нізаційного характеру з тим, щоб зменшити соціальну напругу на селі, узгодивши інтереси поміщиків і селян. Проте вже незабаром Німеччина і Австро-Угорщина зробили ставку на реставрацію дореволюційних земельних відносин та тривале існування поміщицьких господарств як гаранта отримання українського продовольства. Тому певний час гетьманський уряд не ставив як першочергове питання широкої аграрної реформи з примусовою парцеляцією. Основне завдання у першій половині 1918 р. полягало у відновленні поміщицького землеволодіння та налагодженні ефективного використання сільськогосподарських угідь. В результаті, основною проблемою на селі весною та влітку 1918 р. стало питання відновлення власності. У зв'язку з цим вимагала вирішення проблема запровадження порядку відшкодування збитків. Вирішенню цих проблем мали сприяти створення урядом земельних, згодом — земельно-ліквідаційних комісій, однак вони не мали успіху у розв'язанні цього питання. Не виправдав сподівання на мирне врегулювання відносин селян та поміщиків запроваджений у комісіях принцип «полюбовного» вирішення справ. Поміщики, не сподіваючись на результативність останнього та керуючись своїми приватними інтересами, надавали переваги силовим методам повернення майна. До того ж, прийнявши 4 липня 1918 р. рішення надавати право поміщикам вказувати приблизний розмір збитків, Рада Міністрів сама провокувала їх надмірні вимоги.

8 червня 1918 р. було зроблено перший фактичний крок суттєвих зрушень у аграрній сфері. Уряд схвалив закон, згідно з яким Державний земельний банк дістав необмежене право придбання земель для їх продажу селянам. Розмір приватного землеволодіння не повинен був перевищувати 25 десятин¹⁸. Коментуючи цей закон, Д. Дорошенко зазначав, що був ним «не мало розчарований». Незважаючи

на те, що «це був дуже певний шлях до того, щоб уся земля з часом перейшла до рук дрібних власників і утворилась би могуча верства «кріпких» селян, але шлях до того був дуже довгий». На думку Д. Дорошенка, уряд не мав часу для такого тривалого переведення реформи в життя. «...Коли у нас земля горіла під ногами, треба було не років, а місяців, і при таких умовах реформа Колокольцова уявляла з себе лише вдячний матеріал для агітації проти нового ладу», — зазначав він¹⁹.

14 червня уряд прийняв «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким закріплювало право власника «сільськогосподарських та лісових маєтностей» продажу їх без обмеження розміру²⁰. За цим актом, великі власники могли продавати землю Державному земельному банку або безпосередньо селянам. При цьому придбати можна було наділ до 25-ти десятин. Володіння землями більших розмірів допускалося за особливим дозволом міністра земельних справ для промислових та громадських потреб. Водночас одна фізична чи юридична особа мала право набувати купівлею або даруванням сільськогосподарські ділянки з тим, щоб розмір загальної їх площі не перевищував 25 десятин. Державний земельний банк набув сільськогосподарські та лісові маєтності без обмеження їх кількості, але з умовою, що буде розпродувати їх на підставі цього закону. Так закладалися підвалини для розвитку дрібного та середнього господарства на Україні. Проте відсутність у законі положень про примусове відчуження поміщицької землі завдала остаточному вирішенню аграрної проблеми на селі. Добровільно на продаж було виставлено надто мало землі²¹. Водночас селяни практично не мали коштів на придбання землі, що безперечно ще більше ускладнювало умови доступу їх до власних земельних наділів.

Державний земельний банк за рахунок свого земельного фонду не міг задовольнити потреби навіть заможних селян, попит яких на землю перевищував пропозицію у декілька раз. У зв'язку з цим керівництвом Державного земельного банку вело переговори з Міністерством земельних справ про передачу в розпорядження банку частини державних оброчних статей для наступної парцеляції її між селянами. Для обговорення питання щодо використання державних та удільних земель при Міністерстві землеробства у кінці серпня 1918 р. була скликана нарада начальників управлінь землеробства та державного майна. Ігнорування великими земельними власниками законопроекту про передачу державних земель Державному земельному банку яскраво засвідчила їх опозиційність будь-яким спробам уряду розв'язати земельне питання²².

Завершальна фаза аграрної реформи розпочалася грамотою гетьмана, датованою 29 жовтня 1918 р. У ній підтверджувалися всі засадничі пункти, які оголосив уряд щодо вирішення земельної проблеми в Україні, а саме: реформа мала бути проведена без порушення інтересів приватних осіб, з оплатою по належній оцінці всього майна, що надходить в Державний земельний фонд; продаж землі малоземельним селянам і козакам України й утворення дрібних, але економічно міцних, селянських і козацьких господарств в Україні; забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України і вдосконалення сільськогосподарського кредитування тощо²³. Грамотою проголошувалося скликання Вищої земельної ради на чолі з гетьманом. Наслідком її роботи став проект аграрної реформи, який мав розпочати перерозподіл землі вже після жнив 1918 р. Цей крок зрештою мав призвести до того, що у 1919 р. кожний господар одержував можливість працювати уже на власній землі. На початку листопада

було ухвалено законопроект нового міністра земельних справ В. Леонтовича, який регулював процес викупу Державним земельним банком надлишкових площ у землевласників та їх подальшого розподілу між селянами. Маєтки, що мали важливе господарське значення (обслуговували цукроварні, розводили елітну худобу тощо) могли мати до 200 десятин землі, але вони підлягали акціонуванню. Однак законопроект неоднозначно був сприйнятий і селянами і великими землевласниками. Оскільки селяни вже звикли до думки, що земля, яку їм надала Центральна Рада безкоштовно, належить їм, і повертати її не збиралися, а тим більше викупати. В свою чергу, великі землевласники, прагнучи відшкодування за користування панською землею, проводили конфіскаційні рейди та погроми по селянським оселям²⁴. Зважаючи на те, що аграрна реформа гетьманського уряду мала ліберальний характер і передбачала добру волю і поступки як з боку селянства, так і великих землевласників, виявляти їх жодна сторона не поспішала. Разом з тим, і сам уряд восени 1918 р. вже був не в силі унормувати становище.

Протягом усього періоду гетьманської влади вибухали стихійні, а подекуди й організовані, масові селянські повстання. У травні — липні 1918 р. відбулися значні антинімецькі та антигетьманські заколоти на Київщині, Чернігівщині, Катеринославщині та Полтавщині. Окупаційна влада прагнула вилучати у населення зброю, оскільки не поодинокими були випадки, коли селяни відкривали вогонь по своїх односельчанах, які обробляли поля. Газета «Нова Рада», зокрема, описувала подібні випадки у Чигиринському пов. на Київщині. Пропозиції до населення здати зброю добровільно, як правило, не мали успіху. Німецькі каральні загони застосовували у таких випадках гармати, або спалювали села²⁵. За підрахунками В. Сав-

ченка, «під час локальних повстань українських селян тільки за шість перших місяців перебування іноземних армій в Україні було вбито 22 тисячі австро-угорських солдатів і офіцерів (за даними німецького генерального штабу) і більш ніж 30 тисяч гетьманських вартових». Він же нарахував у повстанських збройних загонах у травні–вересні 1918 року до 80 тисяч селян²⁶. 13 липня газета «Нова Рада» надрукувала звернення ЦК Всеукраїнської ради селянських депутатів, який закликав селян припинити повстання, оскільки це вело до руйнування сіл і розпорошення політичних сил. Разом з тим, ЦК закликав селян організовувати по селах, волостях, повітах селянські спілки «для захисту класових інтересів» селянства²⁷.

Критичну ситуацію в аграрному секторі, пов'язану з масовими селянськими заворушеннями 20 липня обговорювала Рада Міністрів. Голова уряду Ф. Лизогуб повідомив пропозицію гетьмана ввести військовий стан в Звенигородському, Таращанському, Уманському, Сквирському і Канівському повітах Київщини, де рух набрав найбільшого поширення. Проте, урядовці не підтримали цю ідею, оскільки без національних військових формувань, держава, використовуючи окупаційні війська, ризикувала стати ще більш залежною від союзників²⁸. Відомий український історик, засновник українського гетьманського руху В. Липинський, аналізуючи помилки гетьмана П. Скоропадського, однією з них, чи не найбільшою вважав «безсилість і пасивність» уряду Української Держави супроти «каральних експедицій», організованих найбільш деструктивними силами і провокаторами, які дискредитували серед селянства ідею української державності²⁹.

У 1918 р. в Україні тривало подальше скорочення промислового виробництва. Революційні події, військове протистояння з більшовицькою Росією, втрата контролю над

промисловістю з боку держави, посилення робітничого руху спричинили різке падіння продуктивності праці у промисловості та на залізничному транспорті. На металургійних заводах Півдня з 63 доменних печей на кінець травня 1918 р. працювало 4, а на кінець серпня лише 2. До осені з 102 мартенівських печей в дії було тільки 7. Виплавляння чавуну в 1918 р. скоротилося порівняно з 1913 р. в 11 разів, сталі — в 13, видобуток залізної руди — в 17. За підрахунками міністра шляхів Б. Бутенка, залізниця мала дати в 1918 р. збитків на суму 600 тис. карб.³⁰

Однією з авторитетних організацій, яка в свій час підтримала прихід до влади П. Скоропадського, був Протофіс — Союз промисловців, торгівців, фінансистів, офіційно сформований 15-18 травня 1918 р. на своєму установчому з'їзді³¹. У роботі зібрання взяли участь прем'єр Ф. Лизогуб, міністри С. Гутник, А. Ржепецький, Б. Бутенко. Делегати зажадали від урядовців обмеження прав робітничого класу: скасування 8-годинного робочого дня, закону про свободу страйків, колективних договорів, перегляду положень про діяльність профспілок і заводських комітетів, зниження розцінок з одночасним підвищенням продуктивності праці, заборони робочого контролю тощо. Водночас Протофіс задекларував підтримку реформаторського курсу гетьманського уряду, спрямовану на оздоровлення економіки³², однак його члени фактично обстоювали вузькокорпоративні зацікавлення, відсуваючи на другий план інтереси держави.

Власники підприємств масово закривали заводи і фабрики. У 1918 р. звільнення робітників, яке розпочалося ще за часів Центральної Ради, набуло масового характеру. У середині літа біржами праці було зареєстровано в Києві 35 тис. безробітних, у Херсоні та Харкові — по 25 тис., Одесі — 2 тис. Якщо враховувати збільшення в кілька разів цін на всі продукти харчування і те, що фактична заробітна

плата на заводах і фабриках зменшувалася (порівняно з 1913 р. — майже вдвічі), то підстав для поширення в Україні страйкового руху ставало дедалі більше³³. 5 серпня 1918 р. гетьман затвердив постанову про організацію громадських робіт з метою запровадження робочих місць для безробітних. Зокрема, такі роботи влаштовувалися у Києві по укріпленню Андріївської гірки, у Ніжині — по спорудженню мостів через річку Остер, по впорядкуванню території біля могили Т. Шевченка та розробці кам'яних кар'єрів біля сіл Лозоватка й Селище³⁴. Міністерство фінансів випустило для фінансування цих робіт понад 2,5 млн. карб.³⁵

Усуненню кризових явищ в промисловості не сприяли уповільненні темпи роботи Міністерства праці на чолі з Ю. Вагнером. Незважаючи на те, що відомство прагнуло досягти діалогу з профспілками, його кроки не були ефективними. На 1-й Всеукраїнській конференції профспілок, скликаній 21–27 травня при підтримці гетьманської влади, були зроблені певні кроки до порозуміння між робітниками і урядом. Проте, оскільки серед учасників зборів переважали здебільшого речники РСДРП (меншовиків) і українських соціалістичних партій, які представляли не місцеві територіальні спілки, а правління окремих професійних об'єднань, обрана Всеукраїнська центральна рада профспілок не стала справжнім представницьким органом всього робітництва України. В свою чергу, уряд домігся від конференції рішень, які б утримували робітників від боротьби проти існуючої влади³⁶. Про повільні темпи роботи відомства, очолюваного Ю. Вагнером свідчить і той факт, що про розробку робітничого законодавства стало відомо зі сторінок газет лише в жовтні 1918 р., тобто на сьомому місяці діяльності уряду.

Особливо важким було становище залізничників. Уряд не спромігся погасити заборгованість із заробітної плати.

14–15 липня 1918 р. робітники Здолбунівського, Сарненсь-Південно-Західної залізниці розпочали страйк. 16–17 липня до нього приєдналися залізничники Одеси, Києва, Поліської залізниці. Страйк швидко набрав загальноукраїнського характеру. За урядовим повідомленням у газеті «Нова Рада» головними вимогами залізничників були: сплата різниці заробітку з вересня по 15 листопада 1917 р. та введення заробітної плати, згідно декрету радянського уряду від 11 грудня 1917 р., а також забезпечення харчами з інтендантських складів³⁷. У багатьох випадках причиною страйків була більшовицька агітація. На заклик Центрального страйкому 19 липня зупинився рух на Московсько-Києво-Воронезькій залізниці, 20 — на Харківському вузлі та Катеринославській залізниці, 21 — на Слобідській, 23 — Північно-Донецькій. Загалом у страйку взяли участь близько 200 тис. залізничників³⁸. Прийнявши рішення про відновлення в Україні дії царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках, гетьманський уряд намагався придушити цю політичну акцію. На підставі урядового рішення Державна варта разом з німецькими та австрійськими військами вдалася до жорстоких репресій проти страйкарів. Переслідування й голод змушували залізничників України повернутися до роботи. Однак робітники продовжували висувати все нові й нові вимоги (підписання колективних угод, збільшення заробітної плати, поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці тощо). Натомість підприємці відповіли локаутами й новими звільненнями (Луганськ), закриттям профспілок (Херсон), а окупаційна влада — жорстокими покараннями страйкуючих. Так, відповідно до наказу генерала Менгельбіра, командира німецького корпусу, учасників страйків чекала каторга чи трирічне ув'язнення, а підбурювачів — страта³⁹.

Гетьманська влада намагалася різними способами угамувати страйк залізничників: терміною виплатою заробітної плати, залученням до роботи штрейкбрехерів, погрозами передати залізниці у відання німецької військової влади. Але всі ці заходи не мали успіху. Не дивлячись на репресії та військово-польові суди, страйк тривав до середини серпня 1918 р., загальмувавши передислокацію військ Німеччини та Австро-Угорщини на Західний фронт, став на перешкоді вивезенню у Центральні країни хліба та інших продуктів харчування⁴⁰. Через страйк створювалося критичне становище із постачанням населенню ряду регіонів України, зокрема західних — продовольства⁴¹. Через страйк зменшилися хлібні запаси на складах губернії, що призвело до значних спекуляцій хлібом. Лише за тиждень страйку торгівці підняли ціну на хліб з 1 крб 20 коп. до 3–4 крб.⁴²

Відновленню ритмічної роботи залізниць в Україні, значною мірою сприяли зацікавленість окупаційної адміністрації в безперебійному вивезенні продукції з України та зусилля Міністерства шляхів, яке для наведення порядку запровадило інститут залізничних комісарів, що спирався на збройну силу. Однак та обставина, що більшовики зуміли перегнати в Росію значну кількість паровозів та близько 80 тис. вагонів, не могла не позначитися згубно на стані залізничних перевезень⁴³.

Для налагодження діалогу уряду з профспілками при Міністерстві праці було створено комітет праці, на який покладалося попереднє обговорення підготовлених міністерством законопроектів. Однак комітет не зміг захистити інтереси робітників, а навпаки, погіршив їх становище, запровадивши під міністерським тиском 12-годинний робочий день на всіх металургійних підприємствах України. Подальший розвиток взаємин між гетьманським урядом та

робітництвом України був окреслений у зверненні П. Скоропадського до українського народу про скликання особливої наради для погодження робітничого законодавства. Згодом і у «Грамоті гетьмана до всього українського народу», виданій 29 жовтня 1918 р., містилася обіцянка розробити ряд заходів для розвитку промислового життя в Україні⁴⁴.

Аналізуючи соціальну політику гетьманського уряду, сучасні дослідники сходяться на думці, що він проводив таку робітничу політику, «яка не зачіпала основних завоювань революції, тобто гетьман не пішов шляхом реставрації царських порядків, як про це стверджувалося в літературі, а залишив соціально-економічні завоювання робітництва, здобуті ним у революції, в силі»⁴⁵. У соціальній сфері залишалися державні та громадські структури, які склалися ще в добу Центральної Ради: комісаріати праці, фабричні інспекції та окружні інженери, біржі праці, де фактично було повністю збережено персонал.

Гетьманський уряд поступово розвивав державний апарат опікування соціально незахищеними верствами населення, головним чином жертвами Першої світової війни. Міністерство народного здоров'я і опікування, яке очолював лікар-фармаколог Ю. Любинський, досягло безперечних успіхів у забезпеченні охорони здоров'я в Україні, боротьбі з епідемічними захворюваннями, становленні судової медицини, реформуванні медичного та фармацевтичної освіти тощо. Уряд прагнув фінансового забезпечити дитячі притулки, притулки для дітей військовополонених та загиблих воїнів, біженців, заклади опіки дорослого населення, пристарілих, осіб з вадами розумового та фізичного розвитку, створених здебільшого органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями, а також державні структури, які працювали ще до революції 1917 р. і залишилися без засобів до

існування. Під особливою увагою гетьманської влади знаходилися біженці та військовополонені, на допомогу яким уряд виділив близько 17 млн. карб.⁴⁶

Характеризуючи фінансову політику гетьманської влади, більшість сучасників та новітніх дослідників однастайні у її високій оцінці. Значною мірою цьому сприяли високі фахові якості міністра фінансів Антона Ржепецького. Д. Дорошенко писав, що він «показав себе може занадто великим прихильником вузкокласових стремлінь фінансової буржуазії», водночас «був добрим господарем, щиро обороняв інтереси Української Держави взагалі, беріг кожну копійку, доводячи ощадність часом аж до скупості і досяг головного свого завдання: створив українську грошову систему й забезпечив українській валюті високий курс»⁴⁷. Ставлення українських національних сил до А. Ржепецького не можна назвати прихильним. Адже більшості з них він був відомий як голова «Тетянинського комітету» по захисту біженців, в якому намагався сконцентрувати роботу всіх установ, які працювали в цьому напрямку, і не терпів конкуренції з боку українських товариств, зокрема «Товариства допомоги населенню Півдня Росії». Особисте відношення до нього національної інтелігенції, а також його приналежність до партії кадетів, заважали багатьом українським діячам об'єктивно оцінити роботу А. Ржепецького на посаді міністра фінансів Української Держави.

Вже в перших публічних виступах міністр чітко окреслив завдання свого відомства, наголосивши, що «намагатиметься встановити українську валюту з високим курсом, обновили банківський апарат в формі Державного банку і банків приватних, щоб урегулювати господарське життя в Україні й установити сталий бюджет»⁴⁸. Очоливши Міністерство фінансів, А. Ржепецький залишив без особливих змін його кадровий склад, а також залучив до праці

висококваліфікованих фахівців у фінансовій сфері. Директором Кредитової канцелярії став Г. Лерхе, заступником міністра — колишній директор Кредитової канцелярії у Петрограді К. фон Заммен. При Міністерстві фінансів було збережено Експедицію заготовок державних паперів й основні штати працівників Державної скарбниці, яку очолив відомий економіст Х. Лебідь-Юрчик. Він, зокрема, коментуючи фінансову політику за часів Гетьманату, констатував високий рівень фахівців міністерства. За його словами, відомство не відмовляло «у кредитах на заспокоєння дійсних державних потреб, але енергійно охороняло державний скарб від замахів на марнотратство й надужиття». Така політика, на його думку, свідчила про збалансованість державного господарювання. Що ж до української валюти, то незважаючи на те, що крім природних багатств України, «до яких кредиторам трудно приступити», вона не мала жодного забезпечення, проте, мала високу цінність — карбованець дорівнював половині золотого франка⁴⁹.

Разом з тим, слід зазначити, що вже з перших кроків роботу міністерства значною мірою ускладнювали антигетьманські настрої серед урядовців, поширення листівок із закликами до саботажу та страйків⁵⁰. Не останню роль в подібних акціях відігравали чиновники вищого рангу, зокрема В. Мазуренко — член партії українських есдеків, який за часів Гетьманату був призначений заступником міністра фінансів.

Вже перші рішення гетьманського уряду були спрямовані на покращення грошового обігу і фінансового стану в Україні. 3 травня 1918 р. на своєму засіданні Рада Міністрів розглянула пропозиції А. Ржепецького про організацію друкування грошових знаків у Києві у типографії Кульженка, в Одесі у типографії військового відомства. За його

поданням було також прийнято рішення про введення монополії на цукор та тютюн⁵¹. Крім того, міністр фінансів наполіг на запровадженні монополії на сірники й підвищенні залізничних тарифів.

9 травня 1918 р. Міністерство фінансів провело через Раду Міністрів «Закон про додатковий випуск знаків Державної скарбниці». Крім 100 млн. карб., випущених за законом УНР від 30 березня 1918 р. було ухвалено надрукувати ще 400 млн. карб.⁵² Слід також згадати, що в Україні допускався неконтрольований обіг російських рублів та «керенок», німецьких марок та австрійських крон. Аби забезпечити Україну від засилля російської валюти, уряд 17 серпня 1918 р. видав закон про обмеження ввозу в країну російських грошових знаків. Поряд з цим вживалися кроки для стабілізації карбованця. 15 травня між Радою Міністрів Української Держави та урядами Австро-Угорщини і Німеччини було підписано угоду, на підставі якої Україна надавала цим державам кредит у 400 млн. карб., вартість яких мала бути сплачена за курсом 2 австр. крони та 1,3 марки за карбованець. Таким чином уряд планував забезпечити доступ Центральних державах до української валюти, необхідний для розрахунку за продукти харчування та промислову сировину, закуплені ними в Україні, і водночас оздоровити карбованець, унеможливити його падіння в зв'язку з послабленням російської валюти⁵⁴.

Міністру фінансів і українським банкірам доводилося долати тиск з боку німецького та австро-угорського командування, яке вимагало примусово приймати марки та крони за більш вигідним для них курсом. За даними сучасного дослідника внутрішньої політики Української Держави Ф. Проданюка, в травні-червні 1918 р. фактично розпочалася фінансова війна між гетьманським урядом і командуванням окупаційних військ. Німецькі та австро-угорські

офіцери заарештовували тих українських банкірів та працівників торгівельних установ, які не бажали приймати до плати та обміну валюту цих держав за завищеним курсом. Поряд з цим представники Київської групи армій відмовлялися сплачувати податки та акцизні збори за вільним курсом⁵⁵. Реагуючи на ці факти, український уряд звернувся до державних установ Німеччини та Австро-Угорщини з нотами протесту проти такого тиску, а для більш ефективного захисту національних інтересів у фінансовій сфері — тимчасово припинив розрахунки по торгівельним операціям з Центральними державами⁵⁵. Остаточному вирішенню спірних питань у фінансовій сфері сприяла діяльність україно-німецько-австрійської комісії, результатом роботи якої стало підписання 4 липня 1918 р. проекту валютної угоди між всіма сторонами. Український уряд схвалив цей проект на своєму засіданні 6 вересня 1918 р.⁵⁶

10 серпня гетьман затвердив ухвалений Радою Міністрів статут Українського державного банку і асигнування коштів до його основного капіталу в сумі 100 млн. карб. і 10 млн. карб. запасного фонду⁵⁷. Банк розпочав свої фінансові операції 2 вересня 1918 р. Не менш важливим для стабілізації фінансової і господарської системи загалом і реалізації земельної реформи зокрема було заснування Українського земельного банку 23 серпня, який відкрив свої операції 1 вересня 1918 р. Земельний фонд банку складав 142 тис. десятин землі вартістю 19,8 млн. карб., запасний фонд — 50 млн. карб.⁵⁸

У економічній та торгово-промисловій сфері гетьманська влада змушена була рахуватися з інтересами Німеччини та Австро-Угорщини, які за надання військової допомоги вимагали чіткого дотримання умов Берестейської угоди, зокрема щодо поставки в ці країни продуктів харчування та сировини. Слід зазначити, що Центральні держави через

гостру внутрішню економічну кризу за будь-яку ціну прагнули вивезти з України якнайбільше харчів та сировини, завоювати на українському ринку міцні позиції та досягнути власного позитивного платіжного балансу. Ще 23 квітня 1918 р. було підписано загальний господарський договір між УНР й Німеччиною та Австро-Угорщиною. Проте головний тягар виконання цього договору з боку України ліг на гетьманський уряд. Згідно з домовленостями до 31 липня 1918 р. українська сторона мала продати Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, а до 30 червня того ж року — 2,7 млн. пудів великої рогатої худоби у живій вазі, 400 млн. штук яєць, 900 вагонів спеціальних сортів дерева, 37,5 млн. пудів заліза і руди та багато іншого продовольства та промислової сировини⁵⁹. Окремими договорами від 24 травня і 1 червня український уряд дозволив Центральним державам закупити й вивезти 4 млн. пудів цукру й цукрового піску. Договір підписаний 10 вересня 1918 р. хоч і базувався на Брестському договорі, але був для України більш м'яким. Зокрема, із загальної кількості врожаю 1918/19 років в країні планувалося 65% залишити для внутрішніх потреб, 35% поставити на експорт. Україна дозволила вивезти 11 млн. пудів живої худоби, 300 тис. голів овець, 2 млн. штук птиці, 450 тис. пудів сала, масла і сиру, 20 тис. пудів м'ясних консервів і ковбас щомісячно, 2,5 тис. вагонів яєць, 2,5 млн. пудів цукру і 20% спирту від виробництва 1918/19 р.⁶⁰ В свою чергу, німецька та австро-угорська сторони зобов'язувалися поставити в Україну нафту, вугілля, сільськогосподарську техніку та промислове устаткування. Українська Держава одержувала кредит в розмірі 1 млрд. німецьких марок, що не лише відкривало перед нею перспективи подолання економічної кризи, а й можливості модернізації вітчизняної промисловості і сільського господарства⁶¹.

Незважаючи на суворі вимоги торговельного договору з Центральними державами, гетьманський уряд прагнув забезпечити насамперед українські національні інтереси. Зокрема, його заходи були спрямовані на обмеження масового експорту з України товарів і сировини військовими та економічними організаціями Центральних держав, перегляд норм обмежень на вивіз різної продукції, визначення тарифів й сприяння діяльності митниць, створення закупівельних організацій тощо. Вже 11 травня 1918 р. уряд видав наказ про заборону вивозу металів за кордони Української Держави, яким без згоди Центрального бюро з зовнішнього товарообміну заборонялося вивозити з України мідь, алюміній, нікель, кобальт, кадмій, олово, свинець, срібло, а також вироби з них і лом⁶². Аналогічними розпорядженнями вводилася заборона експорту з України гуми та гумових виробів, технічних масел, сірки, етилового спирту, шкіряних виробів, золота, платини, деяких продуктів харчування (меду, патоки). Для експорту цукру, спирту та вугілля Міністерство торгівлі та промисловості видавало спеціальні розпорядження⁶³. Намагаючись обмежити свою відповідальність за виконання взятих керівництвом УНР зобов'язань перед Австро-Угорщиною і Німеччиною, гетьманський уряд погодився на діяльність в Українській Державі торгово-економічних організацій цих країн. На них мав лягти основний тягар виконання економічних договорів і угод. Продовольчі товари та сировину вони повинні були закуповувати на ринках України за вільними цінами. Особливе місце серед них займала Імперське господарське бюро при німецькій делегації в Україні, підпорядковане німецькому військовому відомству, яке контролювало діяльність всіх німецьких торгових і економічних установ. Поряд з ним провідну роль у закупці продовольства в Україні відігравала Госпо-

дарська централь, створена урядовими структурами Німеччини і Австро-Угорщини⁶⁴.

Водночас П. Скоропадський прагнув локалізувати вплив країн-союзниць на державні установи України. Тому за час його гетьманування не було створено жодної спільної організації, яка б контролювала процес вивезення з України продуктів харчування та сировини згідно з торговельним договором 23 квітня 1918 р. В інтересах забезпечення необхідними продуктами внутрішнього ринку України та для урегулювання зовнішньої торгівлі Міністерство торгу і промисловості особливим наказом 3 червня 1918 р. установило 5 категорій товарів: заборонених до вивозу, на які вводилася монополія (цукор, спирт, вугілля); зареєстрованих для вільного торгу (лісові матеріали, овочі); торгівля, якими дозволялася під контролем держави (збіжжя, худоба, яйця, м'ясо, залізна руда) і вільного продажу (тютюн, скло, сіль, кустарні вироби тощо)⁶⁵.

В цілому план вивезення з України сировини та продовольства не був виконаний. Політика уряду, розруха на транспорті і протидія населення — далеко не повний перелік причин цього. План був реалізований лише на 20%. Згідно угоди, Центральні держави поставили певну кількість товарів в Україну. Так до 31 липня було імпортовано товарів, головним чином з Австрії, приблизно на 130 млн. крон у тому числі 160 вагонів сільськогосподарських машин, 400 вагонів емальованого посуду і на 10–15 млн. крон нафтопродуктів. Товари надходили в Київ, Харків, Одесу, Вінницю. Поставляли плуги, віялки, граблі, лопати, меблі, швейні машини, спиртові напої, хімічні товари. Але значна кількість товарів не доходила до споживачів. Чимало товарів було розграбовано солдатами та селянами. Велика кількість товарів, закуплених для України, залишилася в Австрії (на 50 млн. крон) або опинилася в Галичині (на 20 млн. крон)⁶⁶.

Виконання умов господарського договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною вимагало від гетьманського уряду максимальної концентрації ресурсів, зокрема у сфері хлібозаготівлі. Було збережено і реформовано Українське державне хлібне бюро, створене 3 квітня 1918 р. ще за часів УНР. Головним його завданням була монопольна заготівля зерна для виконання господарського договору з Центральними державами⁶⁷. Пішовши 10 липня 1918 р. на реорганізацію бюро, уряд прагнув створити дієву централізовану державну хлібозаготівельну організацію. В першу чергу, планувалося залучити до хлібозаготівельних операцій під контролем Державного хлібного бюро кооперативи, господарські спілки і об'єднання хліборобів, установи і організації місцевого самоврядування⁶⁸. У такий спосіб Міністерство продовольства прагнуло домогтися розширення фінансової бази та суспільно-політичної підтримки централізованих заготівель хліба, а також обмежити спекулятивні тенденції серед приватних торгівців. Незважаючи на те, що окупаційні війська фактично були допущені до хлібозаготівель, вони не мали права самочинно вивозити хліб за кордон. Згідно із урядовим розпорядженням від 2 вересня 1918 р. єдиним відправником вантажів, монополізованих Хлібним бюро, могло бути лише воно та Міністерство продовольства. Разом з тим, після послаблення впливу Центральних держав на внутрішню політику Української Держави наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 р. (через поразки на фронтах) гетьманський уряд вжив заходів до послаблення монополії. На початку листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про передачу функцій розподілу продовольства до відання органів місцевого самоврядування.

Тривалий час в українській історіографії побутувала думка, що хліб і продукти харчування німецька та австро-угорська влада одержувала від України безкоштовно, лише

за військову допомогу, яку надала за Берестейською угодою. Це далеко не так. Хоча й сьогодні, дослідники ще не мають конкретних цифр щодо грошових коштів, які Українська Держава виручила за поставлені продукти харчування та ресурси у Німеччину та Австро-Угорщину. Разом з тим, відомо, що гетьманська влада не встигла ці кошти спрямувати у розвиток економіки та народного господарства і вони залишалися на рахунках Української Держави в державних банках Німеччини, Австрії і Угорщини. Діставши владу внаслідок політичного перевороту, Директорія протягом двох років вимагали від колишніх країн союзниць повернення Україні грошей за поставлені згідно торговельно-економічних договорів товари. Першою відшкодування УНР здійснила Німеччина (400 млн. нім. марок з українських конто в Рейхсбанку)⁶⁹, згодом — Австрія та Угорщина. Відомо, що лише протягом листопада 1920 р. УНР одержала 5 676 527 австрійських крон і 13 грудня 1920 р. ще 1 613 962 австрійських крон від угорського уряду (з конто УНР в Австро-Угорському банку)⁷⁰. Ці кошти були використанні республіканською владою для утримання дипломатичної служби УНР, екзильного уряду, роботи з інтернованими вояками в Польщі тощо.

За часів гетьманування П. Скоропадського спостерігалось певне економічне піднесення України. Цьому значною мірою сприяли відновлення приватної власності, підтримка урядом вільного підприємництва. Було налагоджено вільний грошовий обіг, зміцнено національну валюту, створено державний бюджет, відкрито кілька українських державних банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства та біржі. Поступово було відновлено залізничний рух, реорганізовано державний флот.

Аграрна реформа П. Скоропадського була спрямована на відновлення сільського господарства України, створення

міцного класу хліборобів, які б отримали землю за викуп при посередництві держави шляхом парцеляції великих земельних маєтків. Однак провести в життя свої задуми уряд не встиг. І це пояснювалося, в першу чергу, браком часу. Підготовка адміністративного апарату та правової бази реформування земельних відносин потребували людських і матеріальних ресурсів, широкої роз'яснювальної роботи, яка б нейтралізувала агітацію лівих партій на селі. Водночас сильною була інерція мислення колишніх латифундистів, котрі з приходом до влади гетьмана пов'язували можливість соціального реваншу. Уряду Української Держави не вдалося пом'якшити продовольчу кризу, вгамувати спекуляцію, забезпечити міста достатньою кількістю продовольства, щоб зменшити соціальну напругу в країні, і тим самим було окреслено його короткотривале існування. Рівночасно стримуючими факторами економічного розвитку країни були впливи на політику уряду в цій сфері великих промислових та торговельних груп, залежність від торговельно-економічних угод з Австро-Угорщиною та Німеччиною.

Але для того, щоби більш яскраво уявити всі плюси і мінуси держави П. Скоропадського, згадаємо слова його політичних опонентів. До них зокрема належав і французький журналіст Пеліс'є. Не зважаючи на своє неприхильне ставлення до гетьмана, він змушений був 12 липня 1918 р. констатувати, що за короткий час Українська Держава рухається «дуже швидко по шляху загального добробуту». На думку журналіста, це промовляло «з усіх кутків економічного і побутового життя» країни. «Єдине, що викликає тихі і явні ферменти, — зауважував Пеліс'є, — це надто радикальний українізаційний курс, прийнятий і послідовно переводжений Гетьманом у всіх ділянках життя...»⁷¹.

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² Там само.

³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 128–130.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі — ЦДАВОУ). — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 3а–3а зв.; Нова Рада. — 1918. — 11 червня.

⁵ Нова Рада. — 1918. — 12 травня.

⁶ ЦДАВОУ. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 1.

⁷ Там само. — Спр. 17. — Арк. 26–27.

⁸ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 23–24.

⁹ Нова Рада. — 1918. — 23 червня.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. — К., 2002. — Т. II. — С. 197.

¹¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

¹² *Мякота С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень—грудень 1918 р.): Автореф... канд. іст. наук. — К., 1997. — С.19.

¹³ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 198.

¹⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 2988, оп. 1, спр. 15. — Арк. 44–45.

¹⁵ Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1921 — Т. II. — С. 58.

¹⁶ ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Сспр. 13. — Арк. 3 зв.

¹⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 198–199.

¹⁸ *Рубльов О. С., Реснит О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — Т. 10. — К., 1999. — С. 118. (серія «Україна крізь віки»)

¹⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 337.

²⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 199–200.

²¹ *Рубльов О. С., Реснит О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 119.

²² *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня—14 грудня 1918 р.). Автореф... канд. іст. наук. — К., 2000. — С. 9.

²³ Там само.

²⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 202.

²⁵ Нова Рада. — 1918. — 11 червня; ЦДАВОУ. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 21.

²⁶ *Савченко В. А.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Х., 2008. — С. 223–224.

²⁷ Нова Рада. — 1918. — 13 липня.

²⁸ ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 121–122.

²⁹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 8.

³⁰ *Рубльов О. С., Рєєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 120.

³¹ Киевская мысль. — 1918. — 16 мая.

³² *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — К, Філадельфія, 1995. — С. 355.

³³ *Рубльов О. С., Рєєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 123.

³⁴ Державний вісник. — 1918. — 15 серпня.

³⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 220.

³⁶ Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918. — С. 202.

³⁷ Нова Рада. — 1918. — 21 липня.

³⁸ Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918. — С. 264.

³⁹ *Рубльов О. С., Рєєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 123–124.

⁴⁰ Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918. — С. 265.

⁴¹ ЦДАВОУ. — Ф. 1216, — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 85.

⁴² Народна воля. — 1918. — 28 липня.

⁴³ Рубльов О. С., Реснт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 122.

⁴⁴ Державний вістник. — 1918. — 2 листопада.

⁴⁵ Андрусичин Б. І. Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.): Автореф... докт. іст. наук. — К., 1997. — С. 30.

⁴⁶ Жванко Л. М. Внутрішня політика Української Держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень–грудень 1918 року): Автореф... канд. іст. наук. — Харків, 2002. — С. 14–15.

⁴⁷ Дорошенко Д. Історія України. — Т. I I. — С. 189.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право (Додаток: перший державний бюджет України на 1918 рік і пояснення найважливіших позицій бюджету). — Львів, 1927. — С. 121.

⁵⁰ Войнарєнко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. — Детройт, 1950. — С. 13.

⁵¹ ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3–4.

⁵² Державний вістник. — 1918. — 9 червня.

⁵³ Дорошенко Д. Історія України. — Т. II. — С. 189–190.

⁵⁴ Проданюк Ф. Українська Держава і країни Четверного союзу: основні напрямки взаємовідносин // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К., 1999. — С. 75.

⁵⁵ Там само; ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 137–137 зв.

⁵⁶ Там само. — Арк. 237.

⁵⁷ Державний вістник. — 1918. — 17 серпня.

⁵⁸ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К., 1999. — С. 105–106.

⁵⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 1118. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 1–3.

⁶⁰ Дорошенко Д. Історія України. — Т. II. — С. 211.

⁶¹ Павлюк О. В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 329.

⁶² Державний вістник. — 1918. — 18 травня.

⁶³ Проданюк Ф. Українська Держава і країни Четверного союзу. — С. 73.

⁶⁴ Там само. С. 73–74.

⁶⁵ Дорошенко Д. Історія України. — Т. II. — С. 210–211.

⁶⁶ Там само. — С. 210.

⁶⁷ Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918. — С. 180.

⁶⁸ Державний вістник. — 1918. — 24 липня; ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 100 зв.

⁶⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Спр. 7 — Арк. 64–64 зв.

⁷⁰ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 315. — Арк. 59–62.

⁷¹ У 60-річчя відновлення гетьманства. — Торонто, 1978. — С. 77.

Руслан Пиріг

ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО І РОСІЙСЬКИЙ МОНАРХІЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)

Досліджується діяльність у 1918 році в Україні російських монархічних організацій, їх вплив на політичну ситуацію, висвітлено взаємовідносини гетьманської влади і німецького командування з лідерами монархістів, показано особисте ставлення П. Скоропадського до російського монархізму

Исследуется деятельность в 1918 году в Украине российских монархических организаций, их влияние на политическую ситуацию, освещены взаимоотношения гетманской власти и немецкого командования с лидерами монархистов, показано личное отношение П. Скоропадского к российскому монархизму

The article examines the activity in 1918 in Ukraine, Russian monarchical institutions of their impact on the political situation, defined the relationship Hetman's power and command of the German leaders monarchists, shows personal attitude to the Russian Skoropadsky monarchism

Спектр партійно-політичних сил в Україні 1918 р. був широким і різноманітним. За доби Центральної Ради в ньому переважали українські соціалістичні партії — соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти та інші. Державний переворот 29 квітня, утворення авторитарно-бюрократичного правління гетьмана П. Скоропадського з консервативно-ліберальною ідеологією і залежністю від німецько-австрійського командування суттєво змінили розстановку політичних сил. Колишні правлячі

соціалістичні партії стали в опозицію до влади, місцеві кадетські діячі склали кістяк уряду і виконували функції правлячої еліти.

Політика соціально-економічної реставрації, базована на приматі права приватної власності, консолідувала власницькі сили, потерпілі від революційно-експропріаторської практики доби Центральної Ради і, особливо, більшовицької експансії початку 1918 р. Вони об'єдналися в дві потужні політичні організації Союз промисловості, торгівлі і фінансів (Протофіс) та Союз земельних власників (СЗВ). Українську Державу їх лідери розглядали як тимчасове утворення, орієнтуючись на відновлення єдиної Росії.

Нова соціально-політична атмосфера гетьманату створила сприятливе середовище для регенерації монархічного руху. Масові репресії проти правих діячів в Радянській Росії змусили їх шукати порятунку в Україні. Російські монархісти влітку і восени 1918 р. стали важливим чинником на політичній арені Української Держави.

Діяльність цього сегмента тогочасного політикуму в українській історіографії спеціально не досліджувалося. Окремі сюжети про присутність серед основних політичних сил доби гетьманату монархістів містяться в працях А. Гриценко та ґрунтовних енциклопедичних статтях А. Буравченкова. В. Крупина розглядає діяльність окремих правих організацій в Україні по наданню сприяння Білому рухові¹.

Дана публікація ставить за мету: дослідити діяльність російських монархістів та їх вплив на політичну боротьбу; показати взаємовідносини гетьманської влади, німецького командування і монархічних сил; з'ясувати особисте ставлення П. Скоропадського до тогочасного російського монархічного руху.

Стрімкий розвиток революційних подій початку 1917 р., привів не тільки до падіння Дому Романових, але й завдав

суттєвого удару по самій ідеї російського монархізму. Відречення Миколи II від престолу дало підстави для звільнення від присяги на вірність цареві. Серед вищого командного складу російської армії лише генерал граф Ф. Келлер та Хан Нахичеванський відмовилися присягати Тимчасовому урядові. Припинили діяльність чорносотенні, праворадикальні організації, які ще від революції 1905 р. були опорою царської влади.

Однак впроваджувана століттями державна ідеологія російського монархізму мала сильні традиції в суспільній свідомості. Її прихильниками залишалася значна частина колишнього вищого державного істеблішменту, генералітету, церковних ієрархів. Стихійними царистами були й мільйони селян.

Природно, й в Україні серед колишньої царської адміністрації, дворянства, поміщицтва, військових, священнослужителів було чимало людей, які ідейно залишалися вірними цареві, а після його смерті готовими боротися за відродження Російської монархії.

Скориставшись доволі ліберальним ставленням Центральної Ради до «людей старого режиму», місцеві монархісти провели в червні 1917 р. у Києві свій з'їзд. Його ініціатором став Федір Безак відомий політичний діяч, предводитель дворянства Київської губернії, полковник Лейб-гвардії Кавалергардського Її Величності Государині імператриці Марії Федорівни полку, шталмейстер Височайшого Двора. В 1907 р. він був обраний депутатом III Державної думи, де згодом очолив об'єднану фракцію націоналістів і помірковано правих. Входив до Головної ради Всеросійського національного союзу, був дійсним членом Київського клубу російських націоналістів, підтримував дружні стосунки з чорносотенним Союзом російського народу. У IV Державній думі Ф. Безак також входив до групи правих, найбільш монархіч-

но налаштованих депутатів. Навіть балотувався на посаду голови Думи. У вересні 1913 р. став членом Державної ради. Він був палким прихильником П. Столипіна. Саме йому довелося виносити пораненого прем'єра з Київської опери.

На передодні Лютневих подій у Петрограді, довідавшись про наміри відлучення царя від влади, Ф. Безак домагався аудієнції, щоб порадити йому або дати конституцію з відповідальним перед Думою урядом, або рішучими діями придушити цей рух. Й після падіння царату вважав, що необхідно залишатися вірним присязі Государеві, а до Києва ввести Уральську чи Оренбурзьку козачі дивізії для наведення порядку. На згаданому з'їзді в Києві було утворено Монархічний блок, який очолив Ф. Безак.² Така деталізація його політичної фізіономії виправдана з точки зору провідної ролі цієї постаті у подальшій діяльності російських монархістів в Україні.

Іншою доволі важливою обставиною є близькість Ф. Безака до П. Скоропадського, фактичне сприяння його приходу до влади. Обидва були кавалергардами Імператриці Марії Федорівни, мали великі маєтності у Чернігівській і Полтавській областях. Сталося так, що саме у будинку родини Безаків генерал Скоропадський знайшов притулок напередодні державного перевороту у квітні 1918 р. Тут відбувалися зустрічі майбутнього гетьмана з представниками вищого німецького командування у Києві — майорами Гассе і Ярошем, капітаном Альвенслебенем. Це дало підстави Ф. Безаку потім написати у спогадах: «гетьманство випадково зародилося у мене в будинку»³. Переконаною монархісткою була й дружина Ф. Безака Олена Миколаївна, донька генерала Шипова, фрейліна Імператриці Марії Федорівни. Її політичну позицію відзначив й сам П. Скоропадський: «Олена Миколаївна палка монархістка, а головне, зовсім не визнає України». Він згадує, що в день проголошення

гетьманом О. Безак піднесла йому кільце від руки святої Великомучениці Варвари.⁴

Не дивлячись на неприйняття самої ідеї самостійної України, Безаки підтримали намір П. Скоропадського захопити владу. У цьому вони вбачали насамперед кінець правлінню ненависної Центральної Ради і можливість перетворення гетьманської України в плацдарм наступу на більшовицький режим. Для родини Безаків було важливим, що на чолі держави ставав представник колишнього царського істеблішменту, до того ж їх добрий знайомий.⁵

Посилення позицій Української Центральної Ради, утворення УНР, більшовицька експансія початку 1918 р. стримали розвиток монархічного руху в Україні. Водночас репресії радянського режиму в Росії щодо представників старої влади, правих політичних партій і організацій, царського офіцерства інспірував потужний потік до України втікачів від більшовицьких переслідувань. Особливої масовості він набув після німецько-австрійської окупації краю та приходу до влади генерала П. Скоропадського. В. Винниченко з властивою йому художньою експресією та класовою ненавистю так змальовує цей процес: «Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину; міняють прізвища; з ризиком потрапитися в руки совітських властей перебіраються через українсько-російський кордон; записуються навіть в українське підданство, підробляють пашпорти, все роблять тільки для того, щоб добратися до України. Іменно «добратися», допастися, всмоктатись, вгризтись в тіло нашої молоді Держави»⁶.

Перебування в Україні сановних російських втікачів з «більшовицького раю» стало явищем настільки масовим, що П. Скоропадський вже ретроспективно спробував створити типологізований психологічний портрет такого «біженця», виділивши кілька стадій у його «київському сидінні». Перша — після приїзду до Києва — мовчить, п'є і їсть.

Друга — хвалить Україну, її благозвучну мову, клімат, красу столиці. В третю стадію входить тижнів через два — виявляється, що візники дуже погані, бруківка нікудишня. І нарешті, такий тип заявляє: «Ваша Україна нісенітниця ... та й українців ніяких немає, це все вигадка німців»⁷.

П. Скоропадський у спогадах дещо затушовує вплив представників російського політичного істеблішменту на українські справи. Очевидно, це пояснюється тим, що в кінці свого правління він був вимушений зіпертися на найбільш відвертих адептів монархізму — графа Ф. Келлера та князя О Долгорукого, загалом російське офіцерство.

До Києва перебралися найвідоміші діячі російського монархічного руху. Один з лідерів чорносотенних організацій «Союз русского народа» і «Союз Михаїла Архангела» В. Пурішкевич наприкінці 1917 р. був заарештований ВЧК за участь у контрреволюційній змові, але згодом був амністований. Прибувши до Києва, активно прилучився до діяльності монархічних організацій.⁸

Видатний державний діяч Росії, гофмейстер, статс-секретар, діяльний реформатор столипінської доби О. Кривошеїн після розпаду очолюваного ним антирадянського «Правого центру» також знаходився у Києві. Природно, що постать такого масштабу прийняв П. Скоропадський. Д. Донцов у щоденниковому записі за 22 серпня свідчить, що гетьман розповів йому: «Перед Вами у мене був Кривошеїн. Я посварився з ним. Не знаю, може, колись зайде мова про якесь наше відношення до Росії, але не тепер, а тоді коли свою культуру розв'ємо. Це річ наших дітей і онуків.»⁹

О. Кривошеїн відкрито пропагував відродження єдиної, неподільної Росії і абсолютно не сприймав Українську Державу. Саме він 1 листопада спровокував скандал на з'їзді земельних власників, у роботі якого взяв участь і виступив гетьман. Після його від'їзду довгу промову про

необхідність відновлення «Великої Росії» виголосив О. Кривошеїн, зірвавши аплодисменти.

Одну з повідних ролей у справі координації діяльності російських організацій відігравав барон В. Меллер-Закомельський — колишній голова Петербурзької губернської земської управи, член Державної ради, відомий підприємець. Після приїзду до Києва він увійшов до бюро Окремої наради членів Держдуми усіх скликань та Державної ради.¹⁰

До Києва прибув й відомий політичний діяч, колишній депутат Державної думи і царський міністр, голова правої групи у Державній раді граф О. Бобринський. Свого часу він був удостоєний посади обер-гофмейстера Височайшого Двора, очолював Комітет по проведенню святкування 300-річчя династії Романових. Разом з П. Балашовим увійшов до керівництва Монархічного блоку¹¹.

Ця організація поповнився також приятелем Ф. Безака, колишнім членом Державної ради В. Гурком, товаришем гетьмана, генералом князем О. Долгоруковим, колишнім членом Державної думи, ольгопольським поміщиком О. Гіжицьким (родич першого державного секретаря гетьманату М. Гіжицького) та іншими політиками.

Другим після Києва центром зосередження монархічно налаштованих діячів була Одеса. За даними австрійських військових аналітиків провідну роль тут відігравали батько і син Сухомлінови (родичі колишнього військового міністра), графи Сумароков-Ельстон, Пален, князі Трубецької і Лівен, колишній міський голова Пелікан та інші. Під впливом цієї групи знаходилася газета «Голос Юга»¹²

Досить згуртованими були й монархісти Харкова. Насамперед, це губернський староста генерал П. Залеський. Звільнений у липні з посади, він займався формуванням монархічної Південної армії, а згодом став начальником її

штабу. Активну діяльність у місті розгорнув проф. П. Новгородцев — відомий діяч правого крила кадетської партії, прибічник конституційної монархії. Інший учений А. Погодін видавав у Харкові газету явно промонархічної орієнтації — «Русская жизнь». У місті мешкав палкий адепт царського престолу генерал граф Ф. Келлер¹³.

Російські монархісти в Україні щиро переймалися долею царської сім'ї, покладаючи певні надії у її врятуванні на Німеччину. Заступник директора Департаменту Державної Варти М. Тальберг згадував, що за завданням однієї з монархічних організацій він намагався отримати аудієнцію в справі безпеки царської родини у німецького посла в Москві графа В. Мірбаха. Однак йому вдалося поспілкуватися лише с секретарем посла. Переїхавши до Києва, він з цього ж питання подав завідувачу політичним відділом штабу окупаційних військ в Україні майору Гассе спеціальну доповідну записку. Але той відповів, що задоволення даного прохання залежить від Мірбаха.

Проте активну діяльність у цьому питанні розвинув інший офіцер штабу Оберкомандо К. Альвенслебен. За свідченням члена таємної монархічної організації у Києві генерал-лейтенанта князя О. Доргоукого, на початку липня з ініціативи Альвенслебена на квартирі лідера київських монархістів Ф. Безака відбулося засідання, присвячене врятуванню царської сім'ї.

З цією метою Ф. Безак і О. Долгорукий дали 30 тис. крб. на поїздку трьох пар російських офіцерів з німецькими паспортами до Москви, Котельнича та Єкатеринбурга. При цьому вони висловили певні сумніви щодо реальності такого задуму, однак капітан просив їх покласти на німців. Крім того, він попередив, що між 16 і 20 липня будуть поширюватися чутки чи повідомлення про вбивство царя. Проте вірити в них не слід, оскільки вони будуть

фальшивими. З огляду на цю інформацію О. Безак терміново виїхала до Криму і попередила царицю-матір про можливі сумні повідомлення щодо долі її сина¹⁴.

18–20 липня монархісти провели у Києві з'їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Ініціаторами його виступили голова Монархічного блоку Ф. Безак, колишній київський віце-губернатор М. Кошкар'юв та інші. З'їзд був досить представницьким, близько 70 осіб. У його роботі взяли участь колишні члени Державної думи та Державної ради Гололобов, Новицький, Шечков, Сухомлинов, одеський міський голова Пелікан та інші.

У вступному слові Ф. Безак закликав «людей порядку» до єднання. Були також заслухані доповіді з місць. В ухваленій з'їздом резолюції, вказувалося на необхідність утворення по всій Україні осередків Союзу, розгортання агітації за відновлення в Росії монархічного ладу та приєднання до неї України¹⁵.

Саме під час роботи з'їзду монархістів надійшло повідомлення про смерть імператора Миколи II. Рада Міністрів, виходячи з канонів православної церкви, ухвалила довести до відома митрополита Антонія, що уряд не проти проведення панахиди¹⁶.

Не дивлячись на офіційний дозвіл, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священників¹⁷. Німецьке командування, а відтак й українська влада з певним побоюванням поставилася до заходу, який міг перерости в монархічну демонстрацію. До Софіївської площі були стягнуті значні підрозділи німців та Державної варти. Вороже налаштований до російської присутності в Україні Д. Донцов у цей день з задоволенням занотував у щоденнику: «Російська монархічна маніфестація не вдалася... Бачив купу російських білих офі-

церів — з погонями — арештованих і ведених під військовим ескортом. Дуже добре».¹⁸ Військовий супровід дійсно був, а от щодо арештів, то автор щоденника явно перебільшив.

Не маючи змоги виявити публічну скорботу по Миколі II, колишній флігель-ад'ютант Імператора П. Скоропадський глибоко переживав його трагічну смерть. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, гетьман у палацовій церкві відстояв скромну панахиду (без півчих). І коли до нього звернувся один з найближчих співробітників О. Палтов, то завжди делікатний гетьман «сильно роздратованим голосом попросив залишити його на самоті. Кажуть, що у церкві Скоропадський плакав, як плачуть маленькі діти.»¹⁹

Питання еволюції монархічних поглядів П. Скоропадського, після падіння самодержавства в сучасній вітчизняній історіографії глибоко не досліджувалася. Адепти гетьманату вважають його українським патріотом, який намагався будувати самостійну державу, а спроби федеруватися з небільшовицькою Росією у кінці правління були детерміновані міжнародною ситуацією. Неприхильні до П. Скоропадського науковці наголошують на маріонетковості української держави, залежності від країн Четвертого союзу, сателітному характері відносин з ними.

Слід констатувати, що цією проблемою сьогодні більше переймаються російські історики. При досить широкому діапазоні розкиду політичних оцінок постаті гетьмана (глюрифікаційних — О. Смірнов, вимушеного колабораціонізму, природно, щодо Росії — Д. Бондаренко), низка істориків вважають що П. Скоропадський був й залишався переконаним монархістом. Зокрема, такої думки дотримується О. Пученков, вважаючи його людиною відданою монархові. Проте науковець демонструє недостатню впевненість у цій тезі, щодо часу перебування на чолі Української Держави:

«Подібних переконань, може бути (підкр. нами — Р. П.), Павло Петрович дотримувався і в період свого перебування на посту гетьмана». При цьому даний та й інші автори незмінно посилаються на свідчення російських офіцерів про відверту заяву Скоропадського: «цю самостійну Україну, коли прийде час, я покладу до ніг Його Імператорської Величності». Деякі дослідники вважають, що на початковому етапі свого правління гетьман вдавав з себе «щирого українця»²⁰

Інші російські автори вже беззастережно стверджують, що Скоропадський, ставши гетьманом «ні на мить не переставав усвідомлювати себе і залишатися в душі, перш за все, російським Царським генералом», «був полум'яним патріотом Росії і династії до кінця своїх днів». Такі сентенції навряд чи можна сприймати як наукові.²¹

Падіння династії Романових, якій самовіддано служило багато поколінь Скоропадських, було внутрішньою драмою царського аристократа Павла Скоропадського. Очевидно, у бойового генерала за роки війни накопичилося чимало питань до імператора та його оточення. Листування П. Скоропадського з дружиною навесні 1917 р. дозволяють стверджувати, що падіння самодержавства він не вважав трагедією.

У листі до дружини 12 березня, він досить однозначно викладає своє ставлення до царської родини: «Государ і Олександра Федорівна, про яку, я зізнаюсь, не можу тепер без огиди згадувати, самі винуваті. Государ — бідний Государ, через властиву йому безхарактерність, а Олександра Федорівна з багатьох інших причин, головне, через її бажання володарювати і зарозумілість, поза сумнівом вона є головною причиною наших нещасть».

Розмірковуючи про майбутню форму державного правління у Росії, він досить скептично оцінює можливості монархії, оскільки «Романови всім остогидли». П. Скоропадський вважав, що скоріше за все в Росії буде ліберальна

республіканська форма правління. Проте досить прозорливо передбачив, що коли новий уряд провалиться, то влада перейде в руки натовпу і почнеться анархія, яка швидко виродиться в якусь форму диктатури, найдеспотичнішої. П. Скоропадський дає поради дружині: «не пережовуй старе, воно пішло, йди не з натовпом, а з кращими розумними людьми держави відповідно до твого способу думок. «Еволюційнуй, і швидко» — закликав він дружину.

Слід звернути увагу ще на один смисловий блок цього листа. П. Скоропадський наголошує, що Государ звільнив його від присяги і він до нового уряду прихильний всією душею. Генерал висловлює величезне задоволення Тимчасовим урядом: «не можу без захоплення згадувати новий наш уряд, так розумно він діє», «усі ці пани Родзянко, Львов, Гучков, Керенський і компанія розсудливі люди, і ми, і вся Росія повинні дякувати долі, що влада захоплена ними», « мені уряд подобається ще своїм благородством, все це люди, які потерпали від попереднього режиму, а вони захищають бідного государя від натовпу. Це показує їх високу душу. Колишній уряд не так ставився б до них».²²

На перший погляд може видатися підозрілим надто динамічне перетворення колишнього кавалергарда імператриці, флігель-ад'ютанта царя, вихованого на традиціях російського монархізму в переконаного республіканця. Та й густі дифірамби на адресу Тимчасового уряду не виглядають досить природними. Закрадається, навіть, думка: а чи не для військової цензури призначалися листи генерала?

Ці підозри якоюсь мірою розвіює дописка, зроблена П. Скоропадським до даного листа. З огляду на її важливість для розуміння еволюції політичних поглядів подаємо цей текст повністю мовою оригіналу: «Я должен сообщить по совести, конечно, я благодарен Государю за его отречение, т.к. никогда не изменил бы ему, если бы он не отрекся.

Но с момента отречения я почувствовал себя свободным, и конечно, хотя мне его лично жаль, но я теперь вздыхаю полной грудью и счастлив, что хотя мы переживаем время как никогда трудное, все же есть уверенность, что нами правят люди, а не какие-то неизвестные темные личности, которые несомненно докатили бы нас до полной гибели, теперь есть, благодаря уму правительства, еще возможность вывести Россию на счастливый путь»²³.

Як бачимо, П. Скоропадський намагається обґрунтувати свою зраду Государеві і знаходить її легітимачію у відреченні того від престолу. Мовляв, сам цар звільнив його від присяги. А критичне ставлення до імператорської родини у генерала, як і багатьох представників царського істеблішменту, формувалося невдачами у військових та державних справах і, особливо, впливом на Височайший Двір «неизвестных темных личностей», тобто розпутінщини.

Отже, генерал рішуче і стрімко порвав з своїм минулим, пов'язаним з царським двором. Безперечно, в подальшому з ідейними монархістами його зв'язували людські, службові та інші стосунки. Проте лідер усвідомлюваної незалежної держави мав іманентно не сприймати регенерацію російської монархії як загрози самостійності України і його власному статусу.

Ставлення П. Скоропадського до монархічних організацій в Україні значною мірою було зумовлене політикою Німеччини у Східному питанні, зокрема щодо перспектив російської державності. Слід відзначити, що цей політичний курс був досить суперечливим і мінливим. У його проведенні існували суттєві протиріччя між основними владними центрами: кайзером, вищим військовим командуванням, відомством канцлера, МЗС, бундестагом.

Оберкомандо та посольство Німеччини у Києві орієнтували П. Скоропадського на зміцнення державної самостійності, намагалися утримати його від орієнтації на

російських монархістів і цілком задовольнилися кадетським складом Ради Міністрів. Водночас самі підтримували широкі зв'язки з російськими політичними колами, включаючи й монархістів. Німці не перешкоджали функціонуванню їхніх організацій в Україні. З іншого боку генерал Г. Ейхгорн видав наказ, за яким німецькі офіцери мали утримуватися від виявів співчуття російським монархістам.

Правлячі кола Німеччини на імперській конференції 2–3 липня у Спа під головуванням кайзера зробили спробу узгодити позиції щодо східної політики. Документ мав претензійну назву «Нова орієнтація в Росії». Одно з основних його положень зводилося до наступного: « У даний час не слід домагатися повалення більшовицького уряду. Проте одночасно слід встановити тісні зв'язки з монархістами, щоб бути готовими до будь-якого повороту подій. Умовою для цього (тісного співробітництва з російськими монархістами) є їх прийняття договору в Бресті-Литовським. Їх не треба позбавляти надії на поступове відновлення Великої Росії. Його величність кайзер рекомендує зібрати в Києві всі (російські) елементи, які виступають за відновлення порядку»²⁴.

Очевидно, у руслі реалізації цього курсу новий глава МЗС Німеччини контр-адмірал П. Гінце дав доручення послу А. Мумму встановити особисті контакти з О. Кривошеїним. Міністра цікавило бачення ним шляхів відновлення монархії в Росії та ставлення до гетьмана²⁵. Він характеризував О. Кривошеїна як монархіста, германофіла, надійну людину, котру він особисто добре знав, оскільки той служив військово-морським аташе Німеччини в Петербурзі. В столичних колах говорили, що він одного часу був ближчий до царя, ніж до кайзера.

Безеперечно, діяльність російських монархістів знаходилася й у полі зору розвідувального відділу Оберкомандо. Начальник його штабу генерал В. Гренер писав: «Монар-

хісти повністю виключають відділення України з Росії. Ймовірно, вони будуть готові надати Україні в рамках російської федеративної держави широку автономію»²⁶. Загалом, «зигзаги» у ставленні різних владних центрів Німеччини до монархічної перспективи Росії були обумовлені невизначеністю та мінливістю східної політики рейху.

На відміну від Німеччини офіційний Відень займав послідовно негативну позицію щодо впливу російського чинника на політичну ситуацію в Україні. Це приводило до латентного протистояння, хоч австрійці як молодший партнер по окупаційній коаліції змушені були рахуватися з позицією німців.

Вже 6 травня начальник австрійського генерального штабу А. Арц повідомляв МЗС, що, на його думку, «гетьманство Скоропадського з німецького боку задумане тільки як фундамент розв'язання російського питання». Він наголошував, що це є сферою зіткнення інтересів двох держав²⁷.

У липні командувач австрійсько-угорськими військами в Україні А. Краус інформував вище військове командування про суттєве посилення монархічних настроїв у його окупаційній зоні. Головну причину він вбачав у тому, що частина населення особисто сильно потерпіла від грабежів під час революції і тому відмовилася від усіх ілюзій щодо життєздатності республіканської форми правління в російській державі.

Далі він наголошував, що німецьке командування у Києві, з одного боку підтримує і стимулює через Скоропадського монархічний рух, хоч з іншого боку, посол барон А. Мумм робить все, щоб демократизувати Україну. Відзначаючи активізацію діяльності організації монархістів в Одесі генерал доповідав, що її довіреною особою є старший ад'ютант Скоропадського В. Кочубей. Він часто приїздить до Одеси і зустрічається з членами монархічного гуртка.²⁸

Слід відзначити, що вищі церковні ієрархи були переконаними монархістами. Вікарний єпископ Никодим (Кротков) ще напередодні Лютневої революції разом з іншими київськими священнослужителями звернулися до царя з проханням розпустити Державну думу. Послідовний адепт єдиної і неподільної Росії, він різко виступав проти автокефалії української православної церкви. Саме Никодим, заручившись підтримкою патріарха Тихона, домогся обрання митрополитом Київським і Галицьким непохитного монархіста Антонія (Храповицького). Свою відданість імператору той виклав у прикметній формулі: «від вірності Цареві мене може звільнити лише його невірність Христові»²⁹.

Навіть скоординовані дії гетьмана, уряду і особисто міністра ісповідань В. Зінковського не змогли перешкодити сходженню Антонія на Київську митрополичу кафедру. Хоч він і намагався демонструвати лояльність до гетьманської влади, навіть пропонував Скоропадському влаштувати щось на зразок коронації, все ж українофобська позиція митрополита постійно проступала в його діяльності. Зокрема, посилаючись на давню анафему І. Мазепи, він відмовився брати участь у поминальній панахиді. Хоч відправив панахиди по загиблому імператорові Миколі II та розстріляних більшовиками царськими міністрами. З приходом до влади Директорії Антоній був заарештований і тривалий час знаходився в ув'язненні як прибічник гетьманського режиму. Він до кінця життя залишався відданим монархічній ідеї. Архимандрит Кіпран (Керн) писав з цього приводу: «Цар і Монархія для митрополита власне й не були політичними, а чисто релігійними»³⁰.

Різко неприязне ставлення П. Скоропадського до Антонія знайшло відображення й у спогадах гетьмана: «Він, власне кажучи, також чорносотенець старої школи і нічого іншого, як посадити в тюрму, розстріляти, звернутися за

сприянням до поліції у сенсі впливу на маси і утвердження православ'я — не вміє». Для більшої переконливості гетьман схвально відгукується по патріарха Тихона, який на десять голів вищий від Антонія. А про митрополита Шептицького пише, що той вміє захопити українців і душою, і тілом, граючи на національному почутті любові до України³¹.

У відносинах П. Скоропадського з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні влітку 1918 р. склався статус мирного співіснування. Колишній член Державної ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних бесідах не висміювали «опередковий двір Скоропадського», однак проти нього ніяких виступів не затіювали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більшовицьку катівню»³².

Виношувану тривалий час російськими політиками в Україні ідею про утворення єдиного управлінського органу, вдалося втілити лише у жовтні 1918 р. У Києві відбувся з'їзд колишніх членів Державних дум та Державної ради, Церковного собору, земств, політичних партій. Врешті, вдалося обрати Раду державного об'єднання Росії (РДОР) — найбільш представницький орган антибільшовицьких сил того часу. До її складу ввійшло 45 осіб. Головою став барон В. Меллер-Закомельський, а заступниками давні політичні опоненти — кадет П. Мілюков і монархіст О. Кривошеїн. Керівники РДОР були монархістами здебільшого не чорносотенного, а націоналістично-октябристського, столипінського типу³³.

В. Гурко вважав, що будучи монархістами в душі вони «визнавали, що розгорнути монархічний прапор можна лише при сприятливих для цього обставинах»³⁴. Тому, розділяючи принцип «непредрешения» державного ладу Росії до пере-

моги над більшовиками, В. Меллер-Закомельський 31 жовтня інформував генерала А. Денікіна по готовність Ради «надати всі сили, знання і досвід в розпорядження Добровольчої армії»³⁵. У відповідь генерал привітав створення РДОР і побажав активної участі у спільній російській справі.

Активізація монархічних сил в Україні значно посилилася після літніх невдач Німеччини на Західному фронті. Однією з відверто монархічних організацій була «Наша Родина». Її спочатку очолював активний російський політичний діяч авантюрного типу М. Акацатов. Проте у зв'язку з реалізацією її головного завдання — вербування кадрів для Південної монархічної армії, домінуючі позиції зайняли військові — генерали К. Шильдбах (Литовцев), Г. Лейхтенбергський, В. Семенов. Вони вважали, що саме армія має привести Росію до старого порядку і відновлення монархії, хоча б й насильницьким шляхом.

Вербувальні пункти Південної армії відкрито діяли в Україні. Вона мала складатися з кількох корпусів, один з яких — Воронізький формувався в Україні і мав стати прикриттям її північно-східного кордону від більшовицької експансії. П. Скоропадський і урядові структури, заручившись підтримкою німців і згодою Донського отамана генерала П. Краснова, фінансово і матеріально сприяли цій справі.

На початку жовтня 1918 р. генерал Ф. Келлер, людина непорушно віддана ідеї російської монархії, запідозрив П. Скоропадського, що той хоче ввести усіх в оману і «сформувати під виглядом Російської армії українську, зовсім не монархічну»³⁶

Очевидець свідчить, що у Києві офіцери, зараховані до Південної монархічної армії, одягли золоті погони, нашили біло-жовто-чорні романовські шеврони і двохголових орлів, співали в кафе «Боже, Царя храни», але мало думали

про спасіння батьківщини і царя. Врешті ці нечисленні формування були перекинуті в район Кантемирівки на Вороніжчині³⁷.

П. Скоропадський постійно відчував вороже ставлення командування Добровольчої армії до Української Держави і до нього особисто. Особливо рельєфно це позначилося після смерті генерала М. Алексеєва восени 1918 р. Сприяючи формуванню Південної і Північної монархічних армій, гетьман не хотів їх підпорядкування А. Денікіну. Він здійснив спроби залучити до загального керівництва антибільшовицькими збройними силами великого князя Миколу Михайловича, колишнього Верховного головнокомандувача сухопутними і морськими силами Росії (1914–1915 рр.), який проживав у Криму. Однак той не відгукнувся на заклики П. Скоропадського та інших діячів³⁸.

Активну підризву антиукраїнську діяльність поводить Київський національний центр, до якого входила група В. Шульгіна, блок російських виборців, клуб російських націоналістів, товариство «Русь», праві кадетські політики. Провідну роль у цьому об'єднанні належала відомому правому діячеві В. Шульгіну. Не дивлячись на свої монархічні переконання, він поділяв погляди вождів Добровольчої армії, які вважали, що питання про форму російської державності слід відкласти до розв'язання головного завдання — повалення більшовицького режиму. В. Шульгін створив розвідувальну мережу «Азбука», яка постійно інформувала штаб Добрармії про події в Україні. У жовтні Київський національний центр провів нараду, на якій головним завданням було визначена боротьба з українською незалежністю³⁹. Безперечно, оцінки А. Денікіним П. Скоропадського як «українського шовініста», «самостійника» значною мірою були сформовані під впливом шульгінських донесень.

В умовах втрати гетьманом підтримки Центральних держав деякі праві монархічні організації виношували наміри державного перевороту. За свідченням В. М'якотіна, Союз відродження Росії планував за допомогою офіцерських дружин заарештувати П. Скоропадського і захопити владу в Києві⁴⁰

18 жовтня Д. Донців фіксує у щоденнику: «Чутки про державний переворот монархістів не вщухають. Росіяни стають чимраз більш нахабними». Далі він пише, що разом з іншими українськими діячами на прийомі у гетьмана звернули увагу на горячкову організацію російських груп та небезпеку перевороту. На що П. Скоропадський відповів, що потрібні заходи вжиті, зокрема Коновалець з січовиками вже у Києві⁴¹.

Провідні політики — монархісти намагалися впливати на внутрішню політику гетьманата. Зокрема, під час жовтневої урядової кризи В. Пурішкевич та О. Кривошеїн через міністра внутрішніх справ І. Кістяковського спробували втрутитися в формування складу Ради Міністрів. Завдяки зусиллям німецького посольства це їм не вдалося. Більше того, на деякий час в кабінеті міністрів посилювалося національне крило. Самому ж І. Кістяковському це коштувало посади. Особливо активно наполягав на його видаленні з уряду В. Винниченко⁴².

Очевидна перемога Антанти у світовій війні, початок розпаду Четвертого союзу, а відтак й прогнозоване ослаблення гетьманської влади, сприяли піднесенню духу російських правих кіл. Справжньою демонстрацією сили і впливу монархічних організацій стала проведена у неділю 29 вересня у Софійському кафедральному соборі урочиста панахида за розстріляними більшовиками колишніми царськими міністрами — І. Щегловітовим, М. Маклаковим, О. Хворостовим, М. Макаровим, головою «Союзу русского

народа» Г. Ознобішиним. Серед присутніх на панахиді були князі Аргутинський, Долгоруков, Голіцин, Прозоровський, Щербатов, граф Келлер, колишній директор департаменту поліції Васильєв, колишній начальник московського охоронного відділення Мартинов, офіцери Добровольчої, Астраханської і Південної армій, колишні офіцери гвардійських і гренадерських полків, представники петербурзької аристократії і московських фінансових кіл, лідери київських монархістів. Порядок забезпечував великий наряд Державної варти⁴³.

Показовим є ставлення правлячого режиму до визначення ворогів української державності. Зокрема, 31 жовтня новий міністр внутрішніх справ В. Рейнбот видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До тих, хто виступав проти державного ладу відносили: РКП(б), КП(б)У, лівих російських та українських есерів, анархістів. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, промонархічного спрямування, які діяли в Україні не була зарахована до реєстру ворожих.⁴⁴

Ні влітку, ні тим більше восени 1918 р. така кваліфікація російського монархічного руху в Україні з боку офіційних силових структур була просто неможливою. П. Скоропадський не мав дієздатних збройних сил, гетьманська гвардія — Сердюцька дивізія знаходилася у стадії складання тому було ухвалено рішення про формування з російських офіцерів і старшин Окремого корпусу, підпорядкованого особисто гетьманові. Офіційне його призначення — протидія більшовицьким військам не афішувалася. Він мав дислокуватися на північному українсько-російському пограниччі. Командиром корпусу був призначений особисто відомий гетьманові по спільній службі генерал О. Ерістов, колишній командир 3-го Кавказького корпусу. Фактично це була

реставрація фрагменту царської армії. Тут діяли імператорські військові статuti, стара військова форма з золотими погонами та романівськими шевронами. До корпусу в першу чергу вступало монархічно налаштоване офіцерство. Формуванням цього з'єднання П. Скоропадський вирішував кілька питань. По-перше, це майбутній наступ на більшовиків; по-друге, зменшення притоку кадрів до лав не дружньої Добровольчої армії; по-третє, ці частини, врешті, могли бути використані й проти «внутрішнього ворога».

Проте динамічний фінал світової війни не дав П. Скоропадському можливості завершити формування окремого корпусу, як і багато інших справ. Направлений ним у Ясси визначний дипломат царських часів І. Коростовець для з'ясування планів Антанти щодо України повідомив невтішні прогнози. Підтверджувалися вони й іншими джерелами. Держави-переможниці робили ставку на відновлення Великої Росії. До того ж активну антиукраїнську пропаганду в Яссах проводила делегація російських діячів, очолювана В. Меллер-Закомельським.

У спогадах П. Скоропадський зробив досить щире і настільки ж прикметне визначення: «Нарешті, настало дев'яте листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства»⁴⁵. Саме тоді він отримав повідомлення українського посла у Берліні Ф. Штейнгеля про революційні події в Німеччині та повалення імперської влади. Він вважав, що через чотири дні фактично влада була вирвана у нього з рук, маючи на увазі утворення 13 листопада Директорії УНР та початок антигетьманського повстання.

Вже наступного дня, намагаючись виконати вимоги Антанти і забезпечити хоч у якийсь формі гетьманську державність, П. Скоропадський поголошує грамоту про федерування України до складу небільшовицької Росії. Цього ж дня він затверджує нову Раду Міністрів, складену

з прихильників єдиної і неділимої Росії. При цьому гетьман мав на увазі не тільки вимоги Антанти видалити міністрів орієнтованих пронимецьки, але й здобути прихильність російських кіл в Україні. Проте ці сподівання не справдилися і П. Скоропадський був змушений визнати: «Через декілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали»⁴⁶.

В умовах стрімкого наростання антигетьманського повстання П. Скоропадський добре розумів, що єдиною надійною військовою силою, здатною протистояти наступу Директорії, є російські офіцери. Перед ним постала проблема вибору головнокомандувача, який би був абсолютно авторитетним серед офіцерства. Зрозуміло, що новопризначений військовий міністр, маловідомий генерал Б. Щуцький для цієї ролі не підходив.

Після певних вагань 18 листопада П. Скоропадський головнокомандуючим усіма збройними силами призначив надзвичайно популярного генерала, «першу шаблю» Росії, графа Ф. Келлера. Він отримав надзвичайні повноваження, оскільки в умовах військового часу йому підпорядковувалися й цивільні установи. П. Скоропадський кваліфікував його як людину «надзвичайної хоробрості і рішучості. Украй правого монархіста»⁴⁷.

Отримавши майже необмежені повноваження, генерал відмінив усі положення чинні у гетьманському війську і повернув старі статuti імперської армії. При головнокомандувачі була створена Рада оборони, до якої увійшли за свідченням П. Скоропадського «вкрай праві діячі, які повели політику архіправу»⁴⁸. Гетьман при цьому замовчує, що цей орган очолив не хто інший, як лідер київських монархістів Ф. Безак. До речі начальником Цивільної частини свого штабу Ф. Келлер призначив колишнього голову Київської охранки, генерала окремого корпусу жандармів

О. Спиридовича. Розпочалася агресивна антиукраїнська компанія. У Києві був закритий український клуб, розбивалися бюсти Т. Шевченка, зривалися вивіски українською мовою тощо.⁴⁹

Генерал Ф. Келлер був звільнений, а на його місце П. Скоропадський призначив князя О. Долгорукова, свого однополчанина, члена Київського монархічного блоку. Цей крок гетьман пізніше пояснив тим, що «мені не можна було вже різко змінювати курс», очевидно, через все те ж побоювання втратити підтримку російського офіцерства. Оголошена загальна мобілізація офіцерів, за даними П. Скоропадського, дала за списками 9 тис. осіб, а насправді на фронті було усього 800⁵⁰. Офіцерські дружини генерала Л. Кирпачова та полковника Святополк Мирського не змогли стримати наступ військ Директорії. Навіть дивізіон особистої охорони гетьмана, складений виключно з російських офіцерів, був роззброєний. 14 грудня гетьман відрікся від влади.

П. Скоропадський вже пізніше намагався дати відповідь на запитання: чому він, маючи в минулому той же військовий статус, що й Ф. Келлер та О. Долгорукий — командир корпусу, генерал-лейтенант, особисто не очолив збройні сили? Звичайно, він не наважився відверто сказати, що гетьман самостійної України не міг стати прапором російського офіцерства у протиборстві з військами Директорії. П. Скоропадський знайшов інше пояснення: мовляв, як глава держави не мав права в українській уособиці стати на чийсь бік. Таку власну позицію він визнав помилковою⁵¹.

Сучасні російські історики ставлять на карб гетьману П. Скоропадському і князю О. Долгорукому те, що вони залишили на призволяще своїх останніх захисників російських офіцерів, а самі врятувалися втечею. Зокрема, В. Волков стверджує, що при падінні Києва в полон потрапили

близько 500 російських офіцерів. Не менше 400 були вбиті петлюрівцями у місті в наступні тижні. Захисники Києва утимувались в Педагогічному музеї, куди доставлялися й офіцери, захоплені на Чернігівщині та Полтавщині. За різними даними у приміщенні музею утримувалися від 600–800 до 1500, понад 2 тис., близько 3 тис. полонених офіцерів⁵². На жаль, автор не наводить джерел цих відомостей і, очевидно, не має уяви про тогочасну споруду Педагогічного музею. Інакше, мав би поставити під сумнів такі цифри. Природно, сучасні російські дослідники не виявляють симпатії й до Головного отамана С. Петлюри, ніби-то не без відома якого у грудні 1918 р. на Софіївській площі був розстріляний генерал Ф. Келлер⁵³.

Поразка Німеччини, падіння українського гетьманату автоматично зняла проблему орієнтації монархічно налаштованого офіцерства. Підтримувана Антантою Добровольча армія стала основним вмістилищем військових кадрів з України. До лав Збройних сил Півдня Росії перейшла й переважна більшість генералітету гетьманської армії. Не дивлячись на наказ А. Денініна не брати на службу військових і цивільних високопосадовців Української Держави, до Добрармії вступили командири корпусів генерали О. Березовський, Г. Васильченко, В. Слюсаренко, І. Мартинюк, О. Лігнау. Виключення робилися особливо для тих, хто приводив з собою військові частини. Зокрема, командир 8-го Катеринославського корпусу генерал Г. Васильченко під час антигетьманського повстання здійснив з військом рейд до Криму. Начальник штабу гетьмана Б. Стелецький передислокував до Криму Київське юнкерське училище і став на службу до ЗСПР. А от іншому начальникові штабу гетьмана генералові В. Дашкевичу-Горбацькому А. Денікін відмовив і той пішов на службу до армії О. Колчака. У білих арміях служили й військовий міністр генерал

Б. Щуцький, морський міністр адмірал Б. Покровський, начальник Генерального штабу полковник О. Сливинський і багато інших кадрових військових⁵⁴.

Отже, вивчення діяльності російських монархістів в Україні 1918 р. дозволяє зробити наступні висновки:

1. Встановлення авторитарного правління гетьмана П. Скоропадського, протегування російським політичним силам, орієнтованим на Німеччину перетворили у 1918 р. Україну в «Мекку» російських монархістів, які втікали від перслідувань більшовицького режиму.

2. Тут у різний час перебували члени імператорської родини, монархічні, правоконсервативні діячі О. Кривошеїн, В. Пурішкевич, В. М'якотін, Ф. Родичев, М. Шебеко, В. Гурко, генерали Ф. Келлер, О. Долгорукий, Г. Лейхтенбергський, В. Біскупський та інші. Майже легально діяли шовіністичні організації «Монархический блок», «Союз возрождения России», «Национальный центр», «Наша Родина», «Русь» тощо. До праці російських організацій долучалися місцеві політичні діячі Ф. Безак, О. Голіцин, Ф. Гейден, Д. Григорович-Барський, Б. Пелікан та інші. Переконаними монархістами були й вищі ієрархи православної церкви в Україні митрополит Антоній (Храповицький) та єпископ Нікодим (Кротков).

3. Монархічні організації проводили конспіративні, а згодом й відкриті заходи, пропагуючи відродження єдиної і неділимної держави під скіпетром російського імператора, розходячись у виборі наступника престолу. Восени їхня діяльність концентрувалася на зборі коштів та формуванні монархічних Південної та Північної армій. Найбільш радикальні елементи виношували плани зміщення П. Скоропадського і захоплення влади.

4. Монархічні переконання флігель-ад'ютанта царя, генерал-лейтенанта П. Скоропадського були підірвані в

роки війни засиллям «роспутінщини» в імператорському оточенні. Відречення Миколи II від престолу звільнило його від присяги на вірність цареві. Природно, що й надалі з багатьма ідейними монархістами гетьман підтримував товариські, людські, службові відносини. Статус глави формально незалежної держави вимагав від нього неприйняття відродження в Росії монархічної моделі правління.

5. Ставлення П. Скоропадського до діяльності російських монархістів в Україні було неоднозначним і визначалося кількома чинниками: по-перше, позицією підтримки монархічних сил на противагу Добровольчій армії, орієнтованій на Антанту; по-друге, спільністю завдань боротьби з більшовицьким режимом; по-третє, потужним впливом внутрішніх правоконсервативних сил, налаштованих на відновлення Великої Росії.

6. Відсутність дієздатної армії, початковий стан створення гетьманської гвардії — Сердюцької дивізії, аморфність козацьких формувань примусили П. Скоропадського зіпертися на численні кадри російського офіцерства. Почалося формування Окремого корпусу, офіцерських дружин, які виявилися останніми захисниками гетьманського режиму. Керівництво обороною Києва від військ Директорії очолили переконані російські монархісти граф Ф. Келлер та князь О. Долгорукий.

7. Поразка Німеччини, падіння гетьманату, встановлення влади Директорії УНР змусили монархічні організації залишити територію України. Відпала й проблема зовнішньополітичної орієнтації, а Добровольча армія стала вмістилищем і республіканськи, і монархічно налаштованих військовиків. Переважна більшість генералітету і вищого офіцерства гетьманських збройних сил стали на службу ЗСПР та інших білих армій.

8. Присутні в сучасній російській літературі твердження, що П. Скоропадський був і до кінця своїх днів залишався вірним російському престолу абсолютно не обгрунтовані. Він не прийшов до лав білого руху, в еміграції не пристав до жодного з російських угруповань. Колишній гетьман дійсно став адептом монархії, але української, дідичної, класократичної.

¹ *Грищенко А.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 р.) // Історичні зошити. — К., 1993; *Йї ж.* Спектр основних політичних сил в Україні періоду гетьманату (1918) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1918; *Буравченков А.* Білий рух в Україні // Довідник з історії України (А — Я). — К., 2002; *Крупина В.* «Білі» сили як чинник активізації політичної боротьби в Українській Державі (1918 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 7. — К., 2004; *Його ж.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.). — Автореф. дис. ...канд. іст. наук. — К., 2005.

² [Електронний ресурс] http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/17/kavaler gard_imperatrix/

³ Спогади не опубліковані. З дозволу дочки Безака Ксенії Федорівни використані А. Івановим у книзі «Верная Гвардия».

⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 153, 155.

⁵ У 2008 р. у серії «Белые войны» вийшла книга «Русская смута глазами офицеров-монархистов», присвячена трьом полковникам, російським патріотам німецького походження Ф. Вінбергу, Ф Безаку, О. Гершельману.

⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. Частина III. — Київ-Відень, 1920. — С. 68.

⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 226 — 227.

⁸ [Електронний ресурс] <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B...>

⁹ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — К., 2002. — С. 58.

¹⁰ [Електронний ресурс] http://www.nivestnik.ru/2006_1/13_shtme.

- ¹¹ Черная сотня // Историческая энциклопедия. — М., 2008.
- ¹² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 129–130.
- ¹³ Нова Рада. — 1918. — 3 вересня; Граф Келлер. — М., 2007.
- ¹⁴ Российский архив. Том VIII. — Париж, 1920–1922. — С. 296–297.
- ¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 13–14; Нова Рада. — 1918. — 21 липня.
- ¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 118.
- ¹⁷ Нова Рада. — 1918. — 21 липня.
- ¹⁸ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — С. 74.
- ¹⁹ *Панакін Г.* До психологічного портрету Павла Скоропадського: віра і церква в його житті(1873–1918) // Науковий збірник присвячений 125 річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). — К., 2007. — с. 333.
- ²⁰ [Електронний ресурс] <http://4vlada.net/obshchestvo/aleksandr-puschenkov-ukrainizatsiya-ukrainy-opyt-skoro...>
- ²¹ [Електронний ресурс] <http://www.rusk.ru/st.php?idar=41954>
- ²² *Панакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 254–255. Листування подружжя Скоропадських зберігається в ЦДІАК України (Ф. 1219. — Оп. 2. — Спр. 694).
- ²³ Там само. — С. 57
- ²⁴ *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. — М., 2007. — С. 187.
- ²⁵ Крах германской оккупации на Украине. — С. 131.
- ²⁶ *Савченко В.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Х., 2008. — С. 231
- ²⁷ Крах германской оккупации на Украине. — С. 153.
- ²⁸ Там само. — С.129–131.
- ²⁹ *Лопухин П. С.* Преподобный Серафим и монархическая идея // Православная жизнь. — Джорданвилль. — 1992. — № 10. — С. 15.
- ³⁰ [Електронний ресурс] <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%...>

- ³¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 199 — 200.
- ³² *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетьмане// Революция на Украине по мемуарам белых. — М., — Л., 1930. — 219 с. Репринтне відновлення 1990 р.
- ³³ [Електронний ресурс] http://www.antibr.ru/textbook/au_lppl_k.html.
- ³⁴ *Гурко В.* Вказ. праця. — С. 218.
- ³⁵ [Електронний ресурс] <http://www.nivestnik.ru/2006-1/13.shtm>.
- ³⁶ [Електронний ресурс] http://www.hrono.info/libris/lib_k/krasnov10.html.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ *Савченко В.* Вказ. праця. — С. 233.
- ³⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 82.
- ⁴⁰ Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 225
- ⁴¹ *Донців Д.* Рік 1918, Київ. — С. 108–109.
- ⁴² *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. 2. — К., 2004. — С. 142.
- ⁴³ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документи і матеріали. — К., 1938. — С. 226 — 227.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 72.
- ⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 303
- ⁴⁶ Там само. — С. 308.
- ⁴⁷ Там само. — С. 312.
- ⁴⁸ Там само. — С. 313.
- ⁴⁹ *Дорошенко Д.* Історія України — Т. II. — С. 290.
- ⁵⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 313.
- ⁵¹ Там само. — С. 312
- ⁵² [Електронний ресурс] <http://swolkov.narod.ru/bdorg22.htm>
- ⁵³ Граф Келлер. — С. 799.
- ⁵⁴ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. — К., 2007; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірала. — Львів — Харків, 2007.

Володимир Устименко

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР В ПОЛІТИЦІ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Досліджується політика Директорії УНР та її урядів щодо національних меншин. З'ясовується комплекс проблем, які доводилось вирішувати та особливості формування державної етнонаціональної політики в залежності від зміни поглядів її політичних лідерів.

Исследуется политика Директории УНР и ее правительств относительно национальных меньшинств. Выясняется комплекс проблем, которые приходилось решать, а также особенности формирования государственной этнонациональной политики в зависимости от изменения взглядов ее политических лидеров.

In the article the question is about Directory UNR policy and it's governments in regard to national minorities. It is founding out the complex of problems, which were to solve and special features of forming state ethnonational policy depending on it's political leaders views changes.

Проблеми міжетнічної взаємодії в сучасній Україні — державі з поліетнічним та полікультурним населенням — привертають нині пильну увагу дослідників. Від їх глибокого осмислення багато у чому залежить можливість вироблення оптимальної моделі державної етнополітики, спрямованої на досягнення нормалізації, стабілізації і в майбутньому — гармонізації міжетнічних відносин в Україні, забезпечення повнокровного соціального і культурного розвитку українського суспільства.

В історії будь-якої держави етнонаціональні відносини відіграють надзвичайно важливу роль. Особливо зростає

їх значення в період масових національно-визвольних рухів, політичних революцій. Гострі міжетнічні конфлікти виникають переважно в часи складних соціальних катаклізмів. З метою їхнього уникнення в сучасних умовах необхідно ретельно проаналізувати досвід вирішення національного питання. В цьому відношенні актуальним є дослідження проблеми національної політики Директорії УНР.

Встановлення гетьманського режиму викликало в Україні широкий опозиційний рух, який восени 1918 р. переріс у загальноукраїнське повстання, очолене Директорією. Швидко зростання повстанської армії дало змогу Директорії в короткий термін встановити свою владу на більшій частині території України, і вже 18 грудня вона вступила до Києва. У відновленій УНР встановилася нова верховна влада у формі диктатури Директорії.

Доба Директорії займала важливе місце в українській державницькій традиції, яка вмістила в собі цінний досвід державотворення, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин. На жаль, питання етнонаціональної політики різних державних утворень в Україні періоду 1919–1920 рр. і досі залишається одним з найменш досліджених. Пояснюється це рядом причин, та найголовніша з них — складність і гострота етнополітичної ситуації у цей час, викликані соціальною і національною революціями, імперіалістичною і громадянською війнами, іноземними інтервенціями в Україну, частою зміною на її теренах політичних режимів.

Прийшовши до влади, Директорія прагнула послабити національне протистояння, створити умови для позитивного ставлення національних меншин до УНР, залучити їх представників до будівництва Української держави. Невипадково в її програмних документах акцентувалося на повній національній рівноправності населення в Україні. Зокрема, в декларації Директорії, обнародованій 26 грудня

1918 р., одним з головних завдань внутрішньої політики проголошувалося досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії.

У своїй національній політиці нова українська влада намагалася використати дасвід Центральної Ради. 16 грудня 1918 р., ще перебуваючи у Вінниці, Директорія ухвалила відновити чинність закону «Про національно-персональну автономію», тимчасово (до відновлення міністерств) заснувати відділ у справах національних меншин, а виконання обов'язків завідуючого цим відділом доручити колишньому членові Центральної Ради, депутату єврейського національного зібрання С. Гольдельману.

Наступним кроком була груднева декларація, в якій Директорія проголошувала «творення нових, справедливих, відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм»¹. У ній, зокрема, підкреслювалося: «Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих, неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро дружно прилучиться до всього трудового народу... Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю»².

26 грудня 1918 р. у Києві Директорія утворила Раду Народних Міністрів. Практично всі портфелі міністрів були поділені між партіями, які входили до Українського Національного Союзу. Прем'єр-міністром та міністром закордонних справ призначили В. Чехівського. Його однопартійці очолили міністерства: мистецтв (Д. Антонович), народного здоров'я (Б. Матюшенко), продовольчих справ (Б. Мартос), фінансів (В. Мазуренко), праці (Л. Михайлів). Міністерства: внутрішніх справ, земельних справ, пошт і телеграфу, торгу й промисловості очолили відповідно:

О. Мицюк, М. Шаповал, І. Стефан, С. Остапенко. Соціалісти-самостійники дістали три міністерські портфелі: морських справ (М. Білинський), військових справ (О. Осецький), державного контролю (Д. Симонів). Стільки ж отримали есери: народної освіти (П. Холодний), юстиції (С. Шелухин), державний секретар (І. Сніжко). Єдиний неукраїнець, який з'явився в уряді, член «Поалей-Ціон» А. Ревуцький, був призначений міністром єврейських справ.

В уряді, як і в Директорії, не було представників від російських і польських політичних партій та організацій. Це був начебто яскравий прояв національної природи Директорії, який, однак, свідчив не стільки про силу, скільки про слабкість нового режиму. П. Христюк однозначно негативно висловився про цю особливість складу Ради Народних Міністрів: «Шкідлива ізоляція українських елементів таким чином не тільки не усовувалася, але дуже сильно поглиблювалася. Мало того, що в складі кабінету не було ні одного неукраїнця, залишились не обсаженими до того ще міністерські пости по міністерству великоруських і польських справ (які існували, згідно з законом Центральної Ради про національно-персональну автономію, відновленого Директорією). Голова Директорії заявив, що ці міністерства не будуть відновлені «аж до вияснення політичних стосунків між Україною і Сов. Росією та Польщею». Таке пояснення, звичайно не сприяло утворенню справжнього класового робітничо-селянського фронту на Україні; воно несподіваним способом перекладало відповідальність за політику польської буржуазії на польський пролетаріат в Україні, а також позбавляло (коли не фактично, бо до здійснення планів Директорії майже не дійшло через війну, то в припущенні) московське населення України певних прав тільки через те, що УНР не встановила приязних відносин з Сов. Росією»³. Якщо не брати

до уваги класову риторику П. Христюка, то в цих спостереженнях можна побачити одну із визначальних характеристик Української революції — її національну суть, яка неминуче вела до загострення міжетнічних конфліктів, особливо між етносами, які ще недавно визначалися як гноблячий і гноблений.

У цей період діяльність Ради Народних Міністрів, як і самої Директорії, не була визначена законодавством. Тому попри чисто виконавчі повноваження уряд мав право готувати законопроекти, які згодом затверджувалися Директорією. Остання ж, окрім законодавчих функцій, виконувала ще й функції репрезентативні. Однак відсутність чіткої регламентації повноважень цих двох органів досить часто призводила до конфліктних ситуацій.

Очевидно, вирішити ці та інші конституційно-правові проблеми покликаний був Конгрес Трудового Народу, рішення про скликання якого прийняла Директорія у грудні 1918 року. Конгрес мав продовжити парламентські традиції Центральної Ради і стати предпарламентом, чого вимагали майже всі політичні партії України.

Депутати до Трудового Конгресу обиралися за «трудовим принципом» — задля волевиявлення устремлінь трудящих селян, робітників та трудової інтелігенції. Згідно із спеціальною Інструкцією Директорії, виборче право отримували громадяни УНР 21-річного віку. Представників до Конгресу Трудового народу мали делегувати регіони та професійні об'єднання⁴.

Усім соціальним верствам населення, що не підпадали під категорії «трудового принципу», було запропоновано «признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, цеб-то класам трудовим»⁵.

У виборах до Трудового Конгресу брали участь також і представники національних меншин. З цього приводу М. Стахів писав: «У виборах брали участь усі українські партії та партії національних меншин — жидівської, московської і польської»⁶.

Однак, розпочало і діяло в той період лише міністерство єврейських справ УНР. 3 січня 1919 р. його очолював А. Ревуцький, а з 9 квітня — П. Красний (обидва представляли партію Поалей-Ціон). Для росіян і поляків аналогічних державних органів створено не було. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися тоді, як правило, на вже існуючі сусідні держави-метрополії. Вони не тільки не бажали співпрацювати в справі розбудови української державності, але й нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи, відповідно, агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців, або ж польських загарбників.

Директорії не вдалося організувати управління державним життям. Насамперед, ефективність керівництва унеможлиблювалася відсутністю єдиної лінії і щодо зовнішньополітичної орієнтації, і щодо визначення пріоритетів внутрішньої політики. Після повалення гетьмана почався швидкий розпад збройних сил Директорії. Селянські загони, які становили їх основу, залишали армію або перетворювалися на непідлеглі командуванню партизанські загони. Реальна влада на місцях фактично належала отаманам таких загонів.

Таким чином, Директорія не змогла консолідувати українське суспільство. Невдоволення її політикою викликало опозицію в середовищі політичних партій як правого, так і лівого спрямування. В Україні панувала анархія. У цій ситуації уряд Радянської Росії визнав момент слухним,

щоб вдатися до активних дій щодо відновлення в Україні радянської влади. Відповідні умови для цього склалися і на міжнародній арені. Поразка Німеччини у Першій світовій війні надала йому можливість офіційно оголосити про визнання недійсною Берестейську мирну угоду і знову висунути свої претензії на українську землю як невід'ємну складову територіального устрою Росії. Швидкий наступ радянських військ на Україну, де до них приєднувалися повстанські загони, дав змогу новоствореному радянському уряду УСРР переїхати у середині лютого 1919 р. з Харкова до Києва.

За своїм складом і сутністю український радянський уряд мав цілковито російське забарвлення. Російською була адміністрація, державна мова, на російський зразок провадилася державна політика, зокрема, на селі — те, що найбільш зачіпало українське селянство: реквізиції продовольства, в першу чергу зерна, насильницьке впровадження колективних господарств. У відповідь по всій Україні розгорнулися антибільшовицькі селянські повстання.

З Дону наступала Добровольча армія, а на Правобережжі розгортала воєнні дії армія УНР. За таких умов у серпні радянський уряд змушений був залишити Київ. Більша частина України майже до кінця 1919 р. залишалася окупованою Добровольчою армією А. Денікіна.

Отже, ситуація в Україні в 1919 р. характеризувалася боротьбою за владу двох основних політично-державних структур — Директорії і радянського уряду і, крім того, ускладнювалася білогвардійською навалою. Військове протистояння витіснило на другий план багато питань внутрішньої політики. Серед тих, що вочевидь не належали до першочергових в умовах напруженої боротьби за владу, було вирішення і проблем інонаціонального населення України.

І все ж вони віднайшли певне місце в політичній програмі Директорії. Зокрема, як було зазначено вище, нею було продеклароване відновлення принципів політики Центральної Ради щодо національних меншин. Перші кроки, пов'язані з поновленням скасованого при П. Скоропадському правового статусу національних меншин, були зроблені вже в ході протигетьманського повстання. Ще 10 грудня 1918 р. Директорія прийняла постанову наступного змісту: «1. Відновити чинність закону Центральної Ради від 9-го січня 1918 р. про національно-персональну автономію. 2. Тимчасово, до відновлення відповідних Міністерств, заснувати при Директорії відділ по справах національних меншостей»⁷. Виконання обов'язків завідуючого відділом доручалося колишньому члену Центральної Ради, депутату Єврейського національного зібрання С. Гольдельману.

Проголошуючи відродження національно-персональної автономії і демонструючи цим демократичні засади на противагу централізаторському режиму П. Скоропадського, Директорія вочевидь розраховувала на прихильність національних меншин України. Таке спрямування в політиці нової влади особливо помітно простежується на початку її діяльності. В Декларації Директорії УНР наголошувалося, що поновлення національно-персональної автономії забезпечує право кожної нації на вільне життя⁸.

Проте відбудувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували при Центральній Раді, Директорія не поспішала. В законі від 24 січня 1919 р. «Про відновлення національно-персональної автономії»⁹, який на відміну від постанови 10 грудня 1918 р., котра не мала юридичного характеру, або Декларації, що була лише проголошенням намірів, являла

собою легітимний законодавчий акт діючої влади, йшлося про скасування закону гетьманського уряду від 9 липня 1918 р., але окремою статтею створення національних міністерств не виділялося.

Реально відродження інститутів національної автономії торкнулося лише єврейської меншини. Після прибуття Директорії до Києва розпочалося формування Міністерства єврейських справ, а у березні 1919 р. міністр єврейських справ увійшов до складу кабінету міністрів. З самого початку своєї діяльності Міністерство єврейських справ приступило до розробки законопроекту про єврейські органи самоврядування на підставі закону «Про національно-персональну автономію» і вже на початок лютого 1919 р. законопроект був підготовлений¹⁰.

Міністерства російських і польських справ, які відтворювали б відповідні установи доби Центральної Ради, поновлені не були. Отже, російська та польська (як, зрештою, і інші) національні меншини не мали в системі вищих органів державної влади та управління власних національних установ, які б опікувалися їхніми інтересами і втілювали в життя проголошене право на автономію, а до компетенції існуючих державних органів ці завдання безпосередньо не входили.

Таким чином, задекларований постановою від 10 грудня 1918 р. намір Директорії в частині відновлення ряду міністерств не був реалізований до кінця. Причини такої вибіркості згадуваний вже С. Гольдельман пояснював тим, що голова Директорії В. Винниченко «мав... великі сумніви, чи буде це відповідати реальним обставинам часу, коли б були відновлені також міністерства для російської і польської меншості, і міністри поляк або росіянин зайняли б свої місця повноправних членів уряду УНР»¹¹. За його твердженням, В. Винниченко чітко розмежував наміри

щодо відновлення автономного статусу меншин та доцільність входження окремих «національних міністрів» до складу уряду.

Існування посад міністрів у справах російської і польської національних меншин бачилося голові Директорії передчасним. Адже росіяни в Україні усвідомлювали себе представниками російських державних інтересів, а не звичайними лояльними громадянами України; відносно розбудови польської автономії, то, як вважав В. Винниченко, попередньо слід було б дочекатись врегулювання прав української меншини у Польщі. Єврейська ж меншина в Україні знаходилася, на думку голови Директорії, дещо в іншому становищі: вона не перебувала під протекторатом жодної з сусідніх держав і ніяка держава не вважала за свій обов'язок виступати на захист її інтересів. Тому українським євреям залишалася єдина орієнтація — власне на Україну¹².

Директорія буквально з перших днів свого існування почала активно залучати представників єврейських політичних і громадських організацій до участі в політичному житті України. Вони увійшли до складу українського уряду, стали на чолі ряду міністерств, обійняли високі посади в українській закордонній службі. Понад 200 осіб працювали у нижчих ланках державного управління¹³.

З метою втілення у життя закону «Про національно-персональну автономію» Рада Народних Міністрів УНР ухвалила 16 лютого 1919 р. «Положення про єврейське самоврядування». 17 квітня Директорія затвердила його як закон. Згідно з ним повинні були обиратися єврейські громадські ради, яким надавалися широкі права. Держава виділяла 3 мільйони 300 тисяч карбованців щомісячно на друк книжок для єврейських шкіл, дозволяла євреям збирати податки зі спадщини, брати частину коштів із державного податку тощо.

Щоправда, внаслідок складного військово-політичного становища УНР, різкого зменшення контрольованої нею території здійснити заплановане вдалося (та й то частково) лише на заході республіки. У липні 1919 р. в Кам'янці-Подільському розпочала роботу єврейська громадська рада. Разом з представниками міністерства єврейських справ УНР вона активізувала роботу в повітах щодо скликання зборів єврейських громадських рад і організації їх діяльності. Оскільки на місцях нерідко чинився опір впровадженню закону про єврейське самоврядування, то Подільський губернський комісар у циркулярі повітовим комісарам наголошував, що в УНР «визнано рівноправність усіх національностей», необхідно втілювати в життя закон «Про національно-персональну автономію», щоб не було потреби притягати (представників влади УНР) до карно-судової або дисциплінарної відповідальності»¹⁴.

Схвально зустрів прихід Директорії до влади в Україні Бунд. Його очільники підкреслювали заслуги нової влади в поваленні гетьманської влади, висловлювали упевненість, що вона буде спиратися на свідомий пролетаріат і революційне селянство і зможе задовольнити соціальні і національні інтереси трудящих класів Української Народної Республіки. Адже цим верствам населення, що, на думку бундівців, становили основу соціального життя, створювали матеріальні й духовні цінності, боролися проти руйнівних сил нинішнього ладу, гарантувалося право управляти державою.

Обов'язковою умовою успішної діяльності Директорії бундівці вважали скликання українських Установчих зборів, проведення ряду економічних реформ і політичних заходів. Серед останніх — відміна стану облоги, відновлення громадянських свобод, дозвіл агітації за радянську владу, легалізація соціалістичних партій. На їх думку,

потрібно було відмовитися від підтримки військової боротьби з Росією, негайно підписати з нею мир і заснувати економічний та військово-політичний союз, урегулювати територіальні суперечки з Польщею.

На засіданні 3 січня 1919 р. Тимчасового бюро Бунду було розглянуто питання про взаємовідносини Директорії з Радянською Росією. З цього приводу була прийнята резолюція слідуючого змісту:

«1) В борьбе против разгорающейся на Украине гражданской войны, вызываемой как курсом политики директории УНР, так и наступлением против республиканской Украины с фронта Советской России, разрушающим борьбу внутренних сил на Украине, вносящим в эту борьбу элемент насилия извне и дающим эту почву для националистической агитации, при крайних опасностях, которые эта гражданская война создает для Украины, в частности, облегчив мобилизацию всех империалистических и контрреволюционных сил и толкая правительство в объятия Антанты и контрреволюционного Дона. При таком положении революционно-социалистические партии на Украине не могут ограничиться одним лишь внутренним давлением на правительство УНР. При тесной хозяйственной связи и общности революционных интересов Украины и Великороссии, ликвидация гражданской войны на Украине и в Великороссии, помимо прочих весьма важных условий, возможна только при скорейшем заключении честного и обоюдного мира между этими обеими странами. К осуществлению этого должны быть направлены усилия всех социалистических партий как Великороссии, так и Украины.

2) Бюро полагает, что официальная дипломатическая миссия, посылаемая Директорией в Советскую Россию, не сможет осуществить задач, тем более, что она может столкнуться с определенным недоверием со стороны

Советской России, вследствие принимающего все более определенное направление курса внутренней и внешней политики правительства. В частности, Бунд лишен, к сожалению, возможности принять участие в делегации от правительства, за политику которого он не может принять на себя ответственность.

3) Отклоняя поэтому сделанное т. Рафесу предложение, Временное бюро главного украинского комитета Бунда предлагает ЦК УСДРП взять на себя инициативу организации социалистической межпартийной делегации к социалистическим партиям РСФСР, которая имела бы своей задачей предварительную подготовку и выработку условий мира между УНР и РСФСР и условия прекращения гражданской войны на Украине в той мере, в которой эта гражданская война связана с работой и позицией партии коммунистов на Украине и с наступлением военных частей на фронте с Советской Россией, полагая, что в состав этой делегации должны быть включены представители влиятельных социалистических партий на Украине, Временное бюро главного украинского комитета Бунда считает нужным особо подчеркнуть необходимость для облегчения задач делегации участия в ней партии коммунистов на Украине.

4) Ввиду той ответственной роли, которую играет в украинском правительстве УСДРП, представляется безусловно необходимым для поддержки доверия к социалистической делегации в Советской России и для участия нашей партии в составе делегации, получить от ЦК УСДРП заверение, что партия силой своего влияния не допустит за время пребывания делегации в России заключения каких-либо договоров международного характера, которые в малейшей мере могли бы находиться в противоречии с задачами этой социалистической делегации, и что в случае,

если таковые акты будут приняты вопреки заявленному протесту УСДРП, партия лишит правительство своей поддержки и немедленно отзовет своих представителей из Директории и правительства.

5) Бюро ожидает, что ЦК УСДРП в ходе переговоров делегатов окажет максимальное воздействие и на внутреннюю политику правительства в смысле отказа от режима репрессий против остальных политических партий и от шовинистического курса политики»¹⁵.

Проблеми єврейської національної автономії стали предметом активного обговорення в єврейському середовищі. Особливо гострі суперечки викликала кандидатура на заміщення посади міністра єврейських справ. Різні політичні партії і угруповання прагнули бачити в його особі свого представника, і міжпартійна боротьба з цього приводу обіцяла стати затяжною. Призначення міністром члена партії «Поалей-Ціон» А. Ревуцького викликало досить широке невдоволення в колах політично активного єврейства, насамперед серед правих партій, що було цілком закономірним явищем. Адже політична приналежність новопризначеного міністра відповідала соціалістичному складу самої Директорії і сформованого нею кабінету.

Взагалі, дії уряду, спрямовані на розбудову установ національного самоврядування, часто піддавалися гострій критиці з боку єврейських громад як недостатні або невірні спрямовані. Типовий приклад — постановка питання про стан автономії, висловлена на засіданні Кам'янець-Подільської єврейської громади (серпень 1919 р.). Засідання констатувало, що національно-персональна автономія на практиці не втілюється в життя, міністри єврейських справ неправомочні здійснювати керівництво нею, оскільки не були обрані народом, а на чолі національно-персональної автономії повинен знаходитися представник Національного

секретаріату. Висловлювалася також думка, що міністр (на той час — П. Красний), не будучи обраним всіма верствами єврейського населення, перебрав на себе ті повноваження, якими можуть бути наділені лише єврейські Установчі збори. В резолюції засідання наголошувалось на необхідності усунення зазначених недоліків в практичній діяльності уряду¹⁶. Подібної позиції дотримувалися й інші єврейські громади.

Відновлене міністерство єврейських справ розгорнуло активну діяльність, наскільки дозволяли умови. Одним з пріоритетних напрямів роботи міністерства була відбудова місцевих органів самоврядування. Першорядне її значення для перебігу цього процесу мав затверджений Директорією 17 квітня 1919 р. «Закон про кагальне управління», що являв собою статут органів місцевого єврейського самоврядування, кагальних рад і їх управ, податковий порядок тощо¹⁷.

Предметом особливої уваги міністерства була національна освіта. На пропозицію А. Ревуцького уряд видав закон, згідно з яким всі єврейські школи переходили під юрисдикцію Міністерства єврейських справ, і виділив дев'яту частину загальних коштів, що призначалися для освіти, на користь єврейських шкіл та інших навчальних закладів¹⁸. Завдяки цьому міністерство мало можливість надавати школам підтримку, фінансувати ремонт зруйнованих шкільних приміщень, надавати дотації дитячим садкам та сирітським притулком тощо¹⁹.

Отже, можна констатувати, що за короткий час і за вкрай несприятливих умов міністерство єврейських справ, підтримуване Директорією, заклало правові основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні і зробило перші кроки щодо їх втілення в життя. Це визнавали, в першу чергу, самі єврейські діячі.

Один з них, історик М. Вішнітцер, дав таке визначення статусу євреїв в Україні: «Українські євреї мають широкі, гарантовані законом права. Єврейська мова є однією з офіційно визнаних мов, єврейське міністерство стежить за забезпеченням їхніх прав, вільно функціонує іудаїстська церква, чим далі більше з'являється єврейських шкіл. У новоствореному Кам'янець-Подільському університеті уряд постановив утворити кафедру єврейської історії та літератури. Отже, єврейський народ дістає дедалі більше прав і можливостей для свого національного розвитку»²⁰.

Поза впливом Директорії залишались не лише праві, консервативні елементи, але й російська революційна демократія та російські більшовики. П. Христюк як один з активних політиків того часу вважав, що це була фатальна помилка української влади, що їй «необхідно було рішуче й негайно покінчити з ізоляцією українських революційних робітників та селян від неукраїнського революційного робітництва, немилосердно розірвати з єдиним національним фронтом»²¹. Умоглядно ця рекомендація виглядає досить привабливо, але з попереднього періоду історії Української Центральної Ради ми добре знаємо, як важко в російській свідомості приживалася ідея автономної України і якою недоброзичливою була її реакція на IV Універсал УЦР. Не викликав у росіян підтримки й малоросійський гетьманський варіант України. Гетьманську Україну «русский человек» сприймав лише як певний тимчасовий і фатальний збіг обставин, який дозволяв заховатись від більшовицької загрози, але не сприймався як щось стале. Відновлення Директорією УНР оцінювалось ним як чергова державно-політична катастрофа, яка мало чим відрізнялась від більшовицької, а можливо, була ще гіршою в силу своїх національних особливостей.

16 грудня, на другий день після відречення гетьмана, В. Вернадський, тоді президент Української Академії Наук, зробив у своєму щоденнику такий запис: «Невероятная смена событий. Даже трудно себе представить, сколько пришлось пережить и как резко меняется настроение, психология окружающего. Сейчас в очень широких кругах — ожидание большевизма, новой смуты; кроме немногих, широкие круги не верят в прочность создаваемого (тобто відновлення УНР — авт.) и считают все движения преддверием большевизма. У многих даже является совсем неправильное отношение — пренебрежительное — к национальному элементу, который явился внешним проявлением движения Петлюры»²².

Живу безпосередню реакцію київського міщанина знаходимо у спогадах А. Гольденвейзера: «Первые дни Директории живо напомнили мне начало ноября 1917 года, когда впервые над нами получили власть украинцы. Сразу в политике и общественности установился тот же грубоватый и вызывающий тон. Но только на этот раз наши властители, имея за собой феерический успех поднятого ими восстания, чувствовали себя уже подлинными национальными героями. Поэтому время владычества Директории каких-нибудь шесть недель, было временем самого необузданного украинского национализма и русофобства»²³. Як приклад русофобії А. Гольденвейзер згадує наказ коменданта Києва про заміну російських вивісок українськими. В його уяві цей факт виростає у якесь дике і ефемерне дійство, яке перетворило столицю УНР в гігантську малярну майстерню. Про цей випадок йдеться і у багатьох інших спогадах, з чого напрашується висновок про те, що російська і, очевидно, єврейська та польська суспільна масова свідомість виявилася неготовою до сприйняття «української ідеї». Підтвердження цієї тези знаходимо у

спогадах В. Гурка. Він пише, що між різноманітними російськими політичними угрупованнями в Україні тоді не було єдності, лише в «в двух отношениях они, впрочем, были единомышленны, а именно: в отрицательном отношении к украинскому сепаратизму и в сочувственном — к добровольческой армии». Досить відверто і цілком однозначно ситуацію, що склалася, коментував А. Денікін. Він писав, що рядова російська (русская) громадськість і, зокрема, добровольче офіцерство сприймали всі українофільчі прояви гаряче і безпосередньо. Між ними і українофілами виростала гостра ненависть²⁴.

Нам невідомі жодні матеріали, написані представниками російської демократії, в яких би висловлювались найменші симпатії до Директорії чи принаймні робилася спроба зрозуміти її політику. Напевно, щодо висновку про те, що Директорії не вдалося знайти спільної мови з неукраїнською демократією, треба внести певну корективу, що і російська сторона також не виявила прагнення до такого діалогу. В майбутньому ця обставина зіграла злий жарт як з одними, так і з іншими, змусивши поодиночі протистояти більшовикам.

Особливо гостро й негативно відреагували на відновлення Української Народної Республіки праві російські політичні кола. Вони з тривогою спостерігали за ситуацією, яка складалася восени 1918 р. в Україні. Небезпека державного перевороту, який готував Український Національний Союз, як писав А. Денікін, була очевидною. Діячі київського Національного центру бачили вихід із ситуації лише в передислокації на Україну частин Добровольчої армії. Вони неодноразово зверталися з такими пропозиціями до командування білих. «Меня настойчиво втягивали в украинский водоворот, тогда как я считал, что задача эта для Добровольческой армии совершенно непосильна. В этом необыкновенно сложном военно-политическом положении,

в котром находилась Украина, одного престижа было, на мой взгляд, совершенно недостаточно. Необходима была крупная вооруженная сила, которая могла бы поддержать или свергнуть гетманскую власть, разделаться с движением, поднятым УНС, и, главное, прикрыть северные рубежи Украины от готовящегося вторжения «повстанческой» Красной армии Антонова-Овсеенко. Это мог бы сделать народный подъем, но его не было»²⁵. А. Денікін жалкує, що послати на Україну в той час не було кого. Тоді в російських колах виникла ідея використати для цього війська Антанти.

Росіяни в етнополітичних стосунках того періоду (та й не тільки того) виокремлювалися не стільки своєю чисельністю, скільки особливостями суспільно-політичного статусу, що мали свою історичну обумовленість.

Становище російської національної меншини в Україні вирізнялося вже самим фактом кількасотрічного перебування України в складі Російської імперії. Багатовікова імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками пануючої, державної нації в «єдиній і неподільній», розглядати «Малоросію» як складову частину імперії, визнаючи щонайбільше її певні етнографічні особливості. Звідси — претензії на гегемонне становище в різних сферах суспільного життя, зокрема, в сфері мови і культури, які свій національний зміст і форму зберігали лише в сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції. Тоді як наука, освіта, міська культура тощо були і надалі залишалися російськомовними.

Формуванню у середовищі російської меншини менталітету національно-культурної вищості сприяла і політика царського уряду, спрямована на придушення української культури як середовища для розвитку сепаратизму, на силове насадження «єдино можливої» в «єдиній Росії» російської культури.

Тож закономірно, що і українська державність як така, і рішучий курс Директорії на українізацію суспільного життя сприймалися російським загалом в Україні як незаконні і небезпечні утиски. Таке імперське бачення себе як панівної нації практично унеможливлювало самоідентифікацію росіян в Україні як національної меншини і, відповідно, національно-персональна автономія не викликала у них особливого інтересу як інституція, придатна лише для малих або підлеглих народів.

Директорія послідовно, наскільки дозволяла політична ситуація, здійснювала політику національних пріоритетів, довівши їх (хоча і на нетривалий період) до апогею, порівнюючи з попереднім періодом Української революції. Закон від 1 січня 1919 р. встановлював українську державну мову і її повсюдне запровадження витісняло російську мову. Особливо гостре невдоволення росіян викликали відповідні заходи в галузі освіти. Саме у цій сфері, як зазначав дослідник освітнього руху в Україні періоду визвольних змагань С. Постернак, часи Директорії були періодом «особливо рішучого й твердого національного курсу, з нахилом в бік шовінізму»²⁶.

Насамперед Міністерство народної освіти УНР, ґрунтуючись на законі про встановлення української державної мови, запровадило у всіх школах України українську мову; інша — насамперед йшлося про російську — допускалася тимчасово і лише з дозволу органів освіти²⁷.

Статус російської мови кардинально змінився. Уряд відмінив закон про обов'язкове знання російської мови при вступі до середніх навчальних закладів, натомість обов'язковим стало знання української. Це ж стосувалося і приватних навчальних закладів, де також російська мова замінялася на українську²⁸.

Дотримуючись курсу на форсовану дерусифікацію освіти, урядові структури, насамперед Міністерство народної

освіти, вдавалися і до «силових методів», таких, як обумовлення державної підтримки шкіл, відкритих на місцеві і громадські кошти, переходом їх на україномовне викладання всіх предметів. Невиконання цієї умови школою загрожувало їй позбавленням утримання або субсидії від держави²⁹. Ще один приклад — розпорядження міністерства губерньським комісарам по народній освіті вжити рішучих заходів, щоб до складу педагогічних рад шкіл не потрапляли «ворожі до української національної ідеї елементи»³⁰.

Зрозуміло, що така спрямованість освітньої політики уряду Директорії сприймалася росіянами як утиск російської мови і культури, а заходи Міністерства народної освіти на місцях повсюдно зустрічали пасивний бойкот або навіть відвертий опір. Втім, не можна не визнати, що намагання витіснити з вжитку російську мову підштовхнуло українську владу до вкрай радикальних заходів, таких, як звільнення високопрофесійних урядовців міністерств, які не володіли українською мовою.

Хрестоматійним став приклад щодо розпорядження С. Петлюри, виданого після вступу Директорії до Києва, замінити в короткий строк (під загрозою кари) всі неукраїнські написи на столичних вивісках на українські. Зрозуміло, що такі заходи не додавали Директорії симпатії з боку національних меншин. За свідченням В. Винниченка «...неукраїнське населення просто горіло ненавистю до української влади. І не через те тільки, що вона була українська... її ненавиділи за те, ... що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство»³¹.

Ще одним фактором, що аж ніяк не сприяв найкращим взаємостосункам між українцями і деякими національними групами, була діяльність націоналістичних організацій, таких, як «Братство українських самостійників». Створене

ще до революції, «Братство» негласно контролювало ряд організацій, мало легальне видавництво «Вернигора», яке під час революції видавало значну кількість націоналістичної літератури. Особливе обурення в середовищі іноетнічного населення України викликав «Катехизм українця» (тираж близько 200 тис. примірників), який пропонував «справжнім» українцям наступні моральні постулати та настанови до дії: «Усі люди твої брати, але москалі, ляхи та жиди — це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів!»³². Подібні заяви давали привід представникам національних меншин звинувачувати в націоналізмі і ксенофобії українців взагалі. Тож не дивно, що і росіяни, і євреї боялися українського націоналізму. Оголошуючи всіх росіян, євреїв і поляків ворогами українського народу, націонал-самостійники давали привід тим же росіянам і євреям вважати всіх українців націоналістами в гіршому розумінні цього поняття.

Найбільш складно розвивалися українсько-єврейські взаємини. У першій половині 1919 р. в Україні відбулося чимало антиєврейських погромів. Це було найболючішою і найтрагічнішою проблемою того часу. Проблема антисемітизму, що почасти виливалася в масові погроми проти єврейської людності, стала актуальним питанням діяльності Директорії. Погроми коштували єврейському населенню величезних жертв і страждань, а також завдали значної шкоди українській державності, оскільки використовувались усіма ворогами з метою її дискредитації.

Політична нестабільність, розгул бандитизму і анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади — все це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мастей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів. «Бажаючи

здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, — зазначалось в зверненні уряду УНР до єврейського населення у серпні 1919 р., — більшовики викликали в народних масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотився ураган єврейських погромів»³³.

Загострення соціально-економічних, політичних, національних протиріч в період української революції відбилося на єврейській національній меншині як ні на якій іншій. Окремі випадки погромів мали місце і в 1917–1918 рр., але саме з початку 1919 р., в зв'язку із загальним погіршенням соціально-політичної ситуації в Україні, поразками і деморалізацією військ УНР, що призвело до загострення антиєврейських настроїв серед частини українського селянства, погромні події набрали найбільшої масовості.

Причини погромів від самого їх початку і до нинішнього часу залишаються предметом дослідження вчених як в Україні, так і за її межами. Підсумовуючи досвід вивчення цієї проблеми українськими і зарубіжними вченими, зокрема єврейськими науковими і політичними діячами, серед яких — А. Марголін, С. Гольдельман, І. Чериковер, О. Брик, Л. Шапіро, Адамс та інші, та спираючись на документальні свідчення, сучасні історики Т. Гунчак, В. Сергійчук наводять такі головні причини єврейських погромів в Україні під час революції і громадянської війни. Антисемітизм завжди являв собою характерну рису внутрішньої політики царської Росії і створював сприятливий ґрунт для погромних дій. Зміна політичної ситуації під час революції загострила протиріччя між селом і містом. «В ході боротьби за незалежність, — вказує Т. Гунчак, — особливо починаючи з осені 1918 р., українці, яких підтримувало в основному село, пересвідчилися в тому, що більшість населення міст вороже ставиться до їхньої справи. Тому

коли село, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробувало взяти реванш, воно легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід — єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед експлуататором і ділком. За часів революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з комунізмом»³⁴. На підтвердження останньої думки Т. Гунчак наводить висновок дослідника історії революційних подій в Україні проф. Адамса: «Самі міські євреї-комуністи роздмухували звіриний антисемітизм, який жеврів на селі і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В уявленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ кривоносого комісара, який забирав у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував вироки, винесені ЧК»³⁵.

Аналогічної думки притримується В. Сергійчук, відзначаючи також, що «однією з причин погромництва з боку українців було й несприйняття значною частиною єврейства ідеї українського державотворення», недовіра до української справи поряд з активною участю в органах більшовицької влади»³⁶.

Антисемітизм пояснювався передусім прихильністю єврейства до більшовизму. Точка зору, що більшовицький рух є єврейським була поширена серед селянства та повстанців. Коли у 1919 р. радянська влада почала насаджувати в Україні у селах комуні, то українці піднялись на збройну боротьбу і об'єднали два лозунги: «Проти комуністів, проти жидів».

На думку дослідників, вину за погроми, які здійснювала стихійна селянська маса на чолі з діючими на власний розсуд отаманами в період Директорії, в жодному разі не можна покладати на уряд УНР. Вже після перших погромів

в Бердичеві і Житомирі у січні 1919 р. уряд різко засудив їх і виділив кошти на допомогу потерпілим. З весни 1919 р., коли стало очевидним, що хвиля погромів неухильно зростає, уряд активізував заходи для захисту єврейського населення. Одним з перших таких заходів стала прокламація від 12 квітня 1919 р., в якій проголошувався намір уряду боротися з погромами. Урядові документи відповідного характеру з'являлися і пізніше. Більш суттєвим кроком став закон від 27 травня 1919 р. про утворення Особливої слідчої комісії, метою якої було розслідування випадків погромів і антисемітської агітації, виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності. Комісії були надані найширші повноваження³⁷.

Директорія та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу з цим жахливим явищем. Це питання багато разів обговорювалося на їх засіданнях. Зокрема, 4 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про становище в Рівному і про протиеврейську агітацію, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення спокою у місті та припинення погромної агітації. В постанові зазначалося: «1) Звернути через відповідну військову владу увагу командуючого північною групою військ на необхідність забезпечення цілковитого спокою населення і припинення антиєврейської агітації серед козаків для чого призначити спеціальний догляд в місцях їх скупчення. 2) Доручити отаманові Богацькому справу забезпечення спокою в м. Рівному для чого залишити тут жандармерію. 3) Просити військового міністра і міністра внутрішніх справ перед виїздом уряду з міста зробити самі рішучі розпорядження підлеглим їм установам про необхідність вжити всіх найрішучих заходів для забезпечення спокою в м. Рівному і припинення всякої погромної агітації»³⁸.

8 травня уряд обговорив і в принципі схвалив законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів. Тоді ж була заслухана доповідь про події в м. Дубному у лютому-березні 1919 р. і прийнято рішення передати її на розгляд названої вище комісії. «Законопроект принципово ухвалити, — зазначалось у постанові, — і передати в фінансову комісію для висновку і юридичну, в складі міністра юстиції і єврейських справ, для остаточного зредагування. Комісіям запропонувати на чергове засідання подати до Ради Народних Міністрів як самий законопроект так і фінансовий висновок»³⁹. 10 травня законопроект про утворення Особливої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів був остаточно ухвалений урядом з внесеними до нього поправками⁴⁰.

Заслухавши 14 червня 1919 р. доповідь про події, що мали місце в містах Кам'янці і Проскурові, та про злочинну антиєврейську агітацію, Рада Народних Міністрів зобов'язала відповідні державні органи вжити рішучих заходів з метою цілковитої ліквідації погромів, погромної агітації, забезпечення спокою і нормального життя для всього населення, винні, повинні були притягуватись до суворой кари за законами військового часу⁴¹.

16 червня 1919 р. уряд знову розглянув питання про погроми у деяких містах Поділля і ухвалив слідуюче рішення: «1 Прохати міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії, обов'язково включивши в її склад кінну частину. 2) Звернути увагу комендатури на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабіжництвом і т.д. 3) Повідомити державного інспектора Дієвої армії про необхідність з боку державного інспекторіату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в Дієвій армії. 4) Доручити міністрові юстиції переглянути

закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів і проект необхідних змін в цих законах, внести якнайскорше на розгляд Кабінету Народних Міністрів. 5) Доручити міністрові преси й інформації по згоді з міністрами: внутрішніх справ розробити план боротьби з погромною агітацією як словесно, так і в пресі і негайно перевести цей план в життя... 7) Вищезначені постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах⁴².

Продовження погромів викликало появу ряду інших урядових документів, таких як постанова Ради Міністрів УНР від 18 серпня 1919 р., телеграма С. Петлюри, розіслана по військових частинах на початку липня 1919 р., його ж відозва до українського війська та наказ головного командування військ УНР; видані у серпні. Так, у постанові уряду від 18 серпня зазначалось:

«1) Звернутись негайно до Головного отамана С. В. Петлюри з пропозицією, щоби ним був виданий наказ, щоби командирів окремих військових частин, починаючи з молодших і до вищих, винуватих в бездіяльності, або допущенні погромних ексцесів, яко зрадників батьківщини, негайно заарештовувати і віддавати під надзвичайний військовий суд з самою суворою відповідальністю включно до кари на смерть і щоби розправитись з погромними агітаторами, погромщиками і ріжними погромними бандами залізною рукою.

2) Від імені уряду і Головного отамана видати наказ до повстанців по тім боці фронту, щоби вони також рішуче боролись з погромною агітацією і підбурюванням та окремими зрадницькими погромними бандами знищуючи їх і пам'ятаючи, що армія Української Народної Республіки на своєму побідному шляхові не допустить погромів і суворо покарає всіх винуватих.

3) Скласти негайно особливу урядову комісію з найширшими уповноваженнями в справі розслідування і боротьби з погромами в складі представника Головного отамана, представника головного державного інспектора, представника міністра юстиції, представника міністра внутрішніх справ і представника міністра єврейських справ, яка негайно повинна виїхати на фронт в райони звільнених міст і містечок Української Народної Республіки, при чому звернутись до Головного отамана, щоби їм був виданий наказ по команді про уповноваження і права цієї комісії.

4) Повідомити через інспектуру військові частини, а також комісарів Української Народної Республіки про провокаційну роботу закордоном ворогів Української Народної Республіки, використовуючих погромні екцеси в своїх цілях.

5) Особистим докладом прем'єр-міністра Директорії Української Народної Республіки довести до її відома ці постанови і зазначити про непохитну волю і стремління уряду покінчити остаточно з можливістю погромних явищ на Україні.

6) Від правительства видати до населення відповідальну відозву.

7) Управлінню преси і інформації найширше розвинути діяльність проти погромної агітації і повідомити закордонну пресу і громадянство про дійсний стан речей та спростувати ганебні наклепи на уряд Української Народної Республіки.

8) Міністрові юстиції негайно вжити заходів, щоби всіх винних в погромних вчинках, як тих, які вже заарештовані, і тих, які будуть заарештовуватись за ці вчинки, було віддано до надзвичайного військового суду...»⁴³.

Головний отаман С. Петлюра також видав низку наказів, у яких вимагав цілковитого знищення всякої спроби

погромів та передачі погромників до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Реалізуючи їх, надзвичайний військовий суд виніс декілька смертних вироків, багато погромників було розстріляно. Зокрема, за погром, вчинений 15 лютого 1919 р. в м. Проскурові отаманом Семесенком, останній був засуджений польовим судом до смертної кари і вирок виконаний. Такого ж покарання зазнали старшина Міщук і декілька козаків за участь у погромі у м. Райгороді. На початку липня 1919 р. С. Петлюра звернувся з телеграмою до голови уряду, командуючого армією, міністрів військових і єврейських справ, в якій закликав їх до боротьби з антиєврейською агітацією і погромами⁴⁴.

Велику увагу приділяв уряд організації допомоги постраждалим від погромів, неодноразово виділяючи для цього значні кошти. Зокрема, 18 січня 1919 р. ним було асигновано 3 мільйони гривень єврейському населенню Житомира та Бердичева, 9 квітня — 2 мільйони гривень жителям Проскурова.⁴⁵

Спрямована на запобігання погромам тактика уряду, відображена в цих документах, полягала в пригащенні українсько-єврейських протиріч. В українських часописах з одного боку, проголошувалося, що євреї співчують українській державності і навіть борються за неї, що серед євреїв панують антибільшовицькі настрої — отже, національно свідомі українці не мають підстав ворогувати з ними. Відповідно, в Україні немає погромів, які здійснювалися б українцями на ґрунті національно-політичної ворожнечі; винуватці погромів — російські чорносотенці і більшовики, вороги української держави, які перекладають вину на уряд УНР. В той же час визнавалося, що окремі несвідомі групи українців причетні до погромів. Тож численні накази і постанови постійно закликали протистояти

антисемітській агітації і насильницьким діям, спрямованим проти єврейського населення. «Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття»⁴⁶.

Головним винуватцем погромів була отаманщина, саме її природа, тобто характер режиму влади з безконтрольністю і самодержавністю влади цивільної, особливо військової, при тому що в Україні вся влада і політика в провінціях була в руках військових комендантів або отаманів, нікому фактично не підконтрольних і безвідповідальних.

Директорія вживала і більш дієвих заходів проти єврейських погромів та в напрямі подолання їх наслідків. Неодноразово уряд виділяв кількомільйонні асигнування для допомоги постраждалим. Учасники погромів передавалися до спеціально створених військових трибуналів. Існують непоодинокі свідчення про винесені ними смертні вироки. Були страчені визнані винними офіцери і козаки армії УНР, як це відбулося під Києвом, в ряді сіл і містечок — у Смотричі, Оринині, Китайгороді, Тальному, Вахивці та інших⁴⁷. Але уряд був не в змозі суттєво протистояти погромам. Становище Директорії, як визначає Т. Гунчак, «було безнадійним. Крім подолання внутрішніх заворушень, вона ... мусила воювати проти трьох армій, що атакували її з різних боків, і кожна з цих армій була чисельнішою та краще озброєною, ніж військо Петлюри. Через постійні зміни воєнної обстановки уряд часто, пересувався, інколи навіть збирався на засідання у залізничних вагонах. Його влада сягала не далі кількох кілометрів від штаб-квартири війська, на решті ж території керівництво лише номінально перебувало в руках уряду»⁴⁸. В умовах анархії і громадянської війни погроми не припинялися. Загальна кількість їх жертв за період 1917–1920 рр. за деякими даними дорівнювали 200 тис. осіб⁴⁹.

Питання про загальну кількість жертв єврейських погромів залишається дискусійним і понині. Ще більш гострим від самого початку погромних подій було питання про їх основного винуватця: були це більшовики чи український національно-визвольний рух. При цьому беззаперечним є факт, що одну з найкривавіших сторінок у літопис єврейських погромів вписала Добровольча армія під командуванням А. Денікіна під час окупації нею України у 1919 р.

Формально антисемітизм не був офіційною політикою денікінського уряду. Більше того — українські євреї поклали надії на Добрармію як на силу, що зможе встановити «тверду владу» і знищити більшовицький режим. Проте дуже швидко їм довелося переконатися, що від нової влади можна очікувати лише найгіршого.

Погроми почалися відразу після вступу Добровольчої армії на території з переважаючим єврейським населенням. Після цього відбувалося не лише поширення ареалу погромів — по мірі того, як Добровольча армія просувалася вглиб України, — але вони ставали дедалі більш жорсткими. Зокрема, дослідники погромів, що чинилися білогвардійцями, виділяють такі три періоди:

1. Період так званих «тихих» погромів (червень–липень 1919 р.) — Харківська, Катеринославська губернії. Характеризувався безперервними нападами з метою пограбування і насильством.

2. Період масових погромів (липень–серпень 1919 р.) — частина Полтавської, Чернігівської, Київської губерній. Поряд з грабунками відбувалися почасти підпали і окремі вбивства.

3. Період різанини і кривавих погромів (вересень–жовтень 1919 р.) — Київська, Чернігівська губернії⁵⁰.

Щодо причин, чому війська А. Денікіна заплямували себе кривавою різаниною, то розглядати їх необхідно в

комплексі. Насамперед, це традиційний російський великодержавний антисемітизм, який в умовах війни, що розмивала законодавчі і моральні норми цивілізованого людського співжиття, нічим не стримувався і набирав найбільш жорстоких форм.

Антисемітські настрої великою мірою живилися переконанням, що євреї підтримують більшовиків — отже, вони самі тим самим накликали на себе помсту. А ставлення білогвардійців до єврейського населення як до ворожого обумовлювало і такий закономірний крок, як відверте посягання на майно цих «ворогів». Тим більше, що за відсутності достатнього забезпечення солдати і офіцери Добровольчої армії переходили на «самозабезпечення», задовольняючи за рахунок євреїв жадобу наживи.

Отже, злочини білогвардійців в Україні були започатковані повсюдними грабунками. Збереглися численні документальні свідчення — скарги представників єврейського населення, поліцейські донесення, що показують як масштаб, так і форми злочинних дій. Загони вояків чинили напади на вулицях та вдиралися в будинки та магазини з метою пограбування. Особливо поширеним було вимагання, а також взяття заручників. Нерідко мали місце напади на залізницях.

Звертання єврейського населення до денікінської адміністрації та військового керівництва зі скаргами практично не мали ніяких наслідків. Слідство, якщо і не обмежувалося лише констатацією факту, велося формально, а до встановлення і покарання винних справа взагалі не доходила. Нічого не дала і апеляція єврейських общин до А. Денікіна. Вислухавши скарги депутації, головнокомандуючий поскаржився, що від непевних людей, які є в складі армії, важко чекати доброго. Щоправда, тоді ж, у серпні 1919 р., був виданий наказ головнокомандуючого, де говорилося

про «окремі випадки безплатних реkvізицій у населення» та було наказано складати акти про такі випадки⁵¹. Цей пункт наказу справді виконувався, але далі складання актів справа не просувалася.

Подекуди єврейські громади та окремі особи вдавалися до такого способу самозахисту, як плата офіцерам «за охорону» та виплати контрибуцій на користь армії. Інколи це допомагало врятуватися від посягань на життя та майно, але часом не могло врятувати від погрому. Тож значна частина єврейського населення бачила для себе єдиний вихід — залишати свої домівки і втікати, в тому числі за кордон.

Повсюдні пограбування і підпали, що в перші місяці окупації України супроводжувалися ще нечисленними вбивствами, восени 1919 р. переросли у масове кровопролиття. У вересні білогвардійці вчинили один з найкривавіших погромів того часу — у Фастові. Він тривав 6 днів і забрав життя більш ніж 600 євреїв. Погромники розграбували велику кількість будинків і торговельних приміщень. Багато з них було спалено — зокрема, більше 100 будинків⁵².

За фастівським погромом слідували інші, в яких також гинули десятки і сотні євреїв, а тисячі лишалися без даху над головою. Погромна хвиля охопила не лише невеликі містечка, такі як Сміла, Гостомель, Борзна і багато інших, але й не оминула і великі — Київ, Катеринослав, Черкаси. Особливо жорстокими стали погроми під час відступу Добровольчої армії. Змушені залишати Україну, білогвардійці тамували гіркоту поразки знуцанням над мирним єврейським населенням. Звинувачення євреїв у більшовизмі, активному співробітництві з більшовиками, яке завдало «удар у спину» Добрармії, висувалося як основний аргумент при масових розправах з членами єврейських общин. Безчинства солдат відбувалися при повному

невтручанні офіцерів, що фактично було мовчазною згодою на погромні дії. Лише повернення в Україну радянської влади суттєво змінило становище єврейства.

Політика Директорії та уряду УНР щодо польського етносу значною мірою залежала від міждержавних відносин між УНР та відновленою восени 1918 р. польською державою. Складні, а подекуди і ворожі відносини між Польщею та УНР, негативним чином відбивались на становищі польських мешканців Волині та Поділля. До того ж серед українських політичних партій та організацій, військових не було єдиної позиції у проведенні політики щодо польського населення.

Повалення царизму внаслідок Лютневої революції 1917 р. та початок демократизації Російської держави було позитивно зустрінuto переважною більшістю поляків. Прихильно поставилась польська спільнота України до створення та перших кроків діяльності Української Центральної Ради. Проголосивши у перших універсалах право українців бути господарем на своїй землі, Центральна Рада задекларувала водночас право трудових верств неукраїнського (польського, єврейського та ін.) населення на задоволення своїх національно-культурних потреб. Провідники основних українських політичних партій (УСДРП, УПСР, УПСФ) поділяли популярні в Західній Європі ідеї національно-персональної автономії. Саме Центральна Рада та її голова М. Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили програму забезпечення політичних прав всіх етнонаціональних спільнот в УНР, задоволення їхніх культурно-національних, релігійних та інших потреб⁵³.

Після проголошення 22 січня 1918 р. IV Універсалу Центральної Ради та прийняття закону про національно-персональну автономію польська спільнота УНР отримала

широкі можливості для задоволення своїх соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних потреб. При уряді УНР було створено міністерство у польських справах. За кілька місяців у важких умовах військових дій було організовано близько 1200 польських початкових навчальних закладів на теренах Київської, Подільської та Волинської губерній. Крім того, почали функціонувати 31 гімназія та польський колегіум у Києві⁵⁴.

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського соціальна та національна політика змінилась. Польські поміщики намагались повернути собі втрачені за часів УНР землі. Коли австро-угорські війська, які у цей час фактично здійснювали окупацію Правобережної України, відмовились допомагати польським землевласникам повертати їм землю, останні почали звертатись за допомогою до польських легіонів на Волині та Поділлі⁵⁵.

Як відомо, гетьманська адміністрація взяла курс на скасування національно-персональної автономії. При цьому слід зауважити, що П. Скоропадський був зацікавлений у підтримці польських землевласників. У зв'язку з цим при гетьмані діяв «Союз поляків-землевласників», що був створений для захисту «публічних і приватних прав польського населення». Польські навчальні заклади продовжували відкриватись і підтримуватись Українською Державою.

Як зазначалось вище, прийшовши до влади, Директорія одразу продекларувала своє бажання відновити принципи політики Центральної Ради щодо національних меншин, підкресливши, що «тимчасово до відновлення відповідних міністерств слід заснувати при Директорії відділ у справах національних меншостей»⁵⁶.

Однак, відбудувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували при Центральній Раді, Директорія не поспішала. У законі від 24 січня 1919 р.

«Про відновлення національно-персональної автономії» йшлося про скасування закону гетьманського уряду, прийнятого у липні 1918 р., але створення національних міністерств не передбачалося. Реально відродження інститутів національно-персональної автономії, як зазначалось вище, торкалося тільки єврейської громади.

За словами С. Гольдельмана, тодішній керівник Директорії В. Винниченко мав великі сумніви, чи буде відповідати реальним обставинам часу відновлення міністерств для російської і польської меншин, в результаті чого міністри поляки або росіяни обійняли б місце повноправних членів уряду УНР. Існування цих посад бачилося голові Директорії передчасним. Росіяни, на його думку, не почували себе лояльними до УНР, а вважали себе скоріше громадянами Росії. Стосовно відновлення польської автономії — слід було дочекатися врегулювання питання про права української меншини в Польщі. Єврейська ж меншина, на думку В. Винниченка, не перебувала під протекторатом жодної сусідньої держави, тому євреям залишалося одне — орієнтуватись на незалежну Україну⁵⁷.

На наш погляд, небажання Директорії відновити національно-персональну автономію для польського населення УНР можна пояснити такими основними причинами. По-перше, у цей час йшла боротьба між армією УНР та польською армією за Західну Волинь. Крім того, на теренах галичини тривали воєнні дії між Українською Галицькою армією та збройними силами Польської держави. По-друге, частина польської спільноти Правобережної України активно включилась в процес відбудови польської державності, а дехто прямо сподівався на приєднання Поділля та Волині до Польщі. Так, у січні 1919 р. у селах Фельштин та Куріївка Проскурівського повіту озброєне місцеве польське

населення виступило проти влади Директорії. Щоправда, висланий загін кулеметників швидко і безкровно нейтралізував цей виступ⁵⁸.

Польські кола ставили перед собою завдання — поставити під сумнів право українського народу на Правобережну Україну. При цьому українці трактувалися як дикуни та гайдамаки. Серед місцевого населення безкоштовно поширювалася література, яка «обґрунтовувала» права Польщі на Волинь та Поділля. Характерно, що подібна позиція поділялась не тільки консервативними польськими діячами, а й демократичними колами⁵⁹. Дехто з них у свій час підтримував УНР, але після відновлення польської незалежності змінив свою позицію щодо самостійної України. В цих умовах створення польського міністерства, інших органів самоврядування могло б бути легальним прикриттям для проведення агітаційної антиукраїнської роботи. По-третє, Директорія та інші українські державні інституції повинні були рахуватись із настроями українських політичних партій та громадськості, де переважали у цей час антипольські погляди.

Розглянемо матеріали лише кількох тодішніх часописів, що значною мірою віддзеркалювали тодішні суспільні настрої. У виданні Подільської губернської народної управи часописі «Село» було вміщено велику статтю «Гайдамаччина». У ній ідеалізувались гайдамаки, а вся провина за кровопролиття повстань 1734, 1750, 1768 років покладалась виключно на польських магнатів, шляхту, католицьке духовенство⁶⁰. У листку інформаційного бюро армії УНР «Новини», що виходив у Жмеринці, 14 лютого 1919 р. було надруковано допис «Поляки на Вкраїні», що давав різко негативну оцінку польській спільноті України. Зокрема, стверджувалось, що місцеві польські поміщики вживають усіх заходів для країн Антанти, десант якої

в цей час висадився на Півдні України і мав свою базу в Одесі, інші — шукали допомоги в Польщі. На думку редакції часопису, більшість польських поміщиків залишалася в Україні і своєю «нечесною і підпільною роботою намагаються внести рознь в нашу народну армію та народну владу, щоб розбити нас на фронтах, а відтак загарбати знову наші землі»⁶¹. Загалом же друковані часописи армії УНР відзначалися найбільш яскраво вираженим антипольським спрямуванням. Позиція військових в умовах анархії та отаманщини, яка розквітала в Україні за доби Директорії, мала надзвичайно велику вагу і її не могли не враховувати члени Директорії та керівники уряду.

Протягом першої половини 1919 р. діяльність Директорії проходила в надзвичайно несприятливих умовах. Вона змушена була переїжджати з місця на місце, прийняті нею закони функціонували лише на обмеженій території або взагалі не виконувались.

Певна стабільність мала місце лише в часи так званої Кам'янецької Доби Директорії УНР (червень — листопад 1919 р.), коли Кам'янець-Подільський став на деякий час головним державно-адміністративним центром УНР. Тоді було видано низку законів, що стосувалися розвитку єврейської національно-персональної автономії, зокрема закон про «Єврейські громадські ради», однак автономія для польського населення України так і не була відновлена. Часописи УНР і далі продовжували друкувати антипольські матеріали. Так, в урядовому «Віснику УНР» від 17 липня 1919 р. було вміщено замітку «Польський імперіалізм і Україна». У ній говорилось про те, що Польща ніколи не ставилася прихильно до України, стверджувалося, що польська спільнота мріє про «Велику Польщу» від «моря до моря», а дехто з поляків виступав за необхідність приєднання Кам'янця-Подільського до Польщі⁶².

Проте незабаром зміст українських часописів дещо змінився. На наш погляд, це було пов'язано з тим, що, починаючи від серпня 1919 р. Головний отаман військ УНР і голова Директорії С. Петлюра разом із своїми найближчими однодумцями під впливом зовнішньополітичних невдач робить спроби порозумітися з керівництвом Польщі. Він звернувся з особистим листом до Ю. Пілсудського, в якому обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму.

27 серпня 1919 р. Головний отаман УНР у виступі перед українським військом підкреслив: «Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунт самостійності нашої республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого незалежного життя»⁶³. Звідси можна зробити висновок, що голова Директорії пропонував польській спільноті України взяти найактивнішу участь у боротьбі за самостійну Україну, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб.

У свою чергу, члени уряду УНР почали частіше прислуховуватися до думок місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О. Безпалко під час зустрічі із представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився за необхідність розширення принципів демократії та національної автономії⁶⁴. Тим самим він натякнув на можливість відновлення і польської автономії.

Про ставлення тодішнього українського уряду соціал-демократа І. Мазепи до польської спільноти можна довідатися із передовиці «Україна і Польща», опублікованій офіційним часописом УСДРП. У ній давалася дещо відмінна від попередніх характеристика польської спільноти

України. Зокрема, підкреслювалось, що «серед польського панства є прихильність до А. Денікіна, бо соціальна програма цього генерала приємніша для польських магнатів. Але маси польської демократії без сумніву ставляться вороже до єдиної Росії». На думку проводу УСДРП, цілком можливий був союз польських політиків з поміщиками-росіянами для повалення української державності. В цей момент, зауважувала газета, було б повним божевіллям намагатися повернути Галичину. Це б призвело до війни на три фронти: з більшовиками, з Денікіним та Польщею. «На наш погляд, необхідно порозумітися з Польщею. З огляду політичного моменту недопустимим є «задирання» Польщі...», — такий висновок робить редакція урядової української партії⁶⁵.

Військові та зовнішньополітичні невдачі військ УНР призвели до того, що у листопаді 1919 р. більша частина України була окупована білогвардійцями. Деякі райони Західного Поділля та Волині за погодженням з урядом УНР опинилися під контролем польської армії. В Кам'янці-Подільському головноуповноваженим уряду УНР у відносинах з польською владою залишався І. Огієнко — ректор місцевого університету, відомий український вчений, пізніше чільний діяч УАПЦ. Однак реальної влади він не мав: її здійснювала польська військова адміністрація.

У цих умовах активізувалась місцева польська громада. 3-го січня 1920 р. представницька делегація поляків Кам'янець-Подільського повіту на чолі з доктором В. Зеленським від імені широких верств польського населення (поміщиків, ремісників, селян) передала керівнику Польської держави Ю. Пілсудському звернення, в якому містилася щира подяка за те, що польська армія «визволила наш старий Кам'янець від большевиків та анархії». Говорилось також про те, що польська громада потерпіла багато кривд

та утисків від різних урядів, тому всі поляки, багаті і бідні, поміщики і ремісники, сільські господарі прагнуть відновлення «великої могутньої Польщі». У заяві також містилася пропозиція про те, щоб Кам'янець-Подільський і надалі залишався польською фортецею Речі Посполитої. Крім того, представники польської громади пропонували, щоб їх включили до місцевої цивільної влади⁶⁶. Через кілька днів, йдучи назустріч цим побажанням, бургомістром Кам'янця-Подільського було призначено активного члена польської громади А. Шульмінського⁶⁷.

Отже, незважаючи на те, що Директорія та український уряд не заважали, а подекуди і сприяли процесам життєдіяльності польської меншини, вони не змогли здобути авторитет серед місцевих поляків. У першу чергу через нездатність припинити грабунки, організувати більш-менш дієву систему влади, що так було потрібно і українському, і польському загалу. Польських поміщиків, зокрема, ніяк не влаштовували аграрні перетворення українських урядів та нездатність Директорії навести елементарний порядок.

Початок 1920 року характеризувався новим загостренням відносин між польськими військовими частинами та українськими урядовцями, частину яких було звільнено з роботи. До того ж із вуст деяких польських посадових осіб часто лунали заклики про необхідність приєднання Поділля до Польщі. У зв'язку із цим голова Директорії УНР С. Петлюра 22 січня 1920 р. надіслав Ю. Пілсудському меморандум, у якому пропонував «поправити ті помилки, які досі зроблені польськими військовими властями на Поділлі і які, коли їх не усунути надалі, а наслідків від них негайно не ліквідувати — матимуть фатальне значення для України і відбиватимуться негативно на спокої і ладу суспільного польського панства»⁶⁸. Деякі заходи польським

керівництвом було вжито. Питання про приєднання Поділля до Польщі на вищому та місцевому рівні ніхто вже не висував.

25квітня 1920 р. розпочався спільний наступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Вдалося визволити від радянської влади майже всю Правобережну Україну. Українські поляки сприймали прихід польської армії як довготривале явище. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі і закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих ними тимчасово теренах. Тож якщо польське населення, говорилось у наказі, хоче врятуватися від нового нашествия більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, «воно повинно щиро і у власних інтересах віддати свої сили на творення української державності і українського війська, створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд»⁶⁹.

Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що на початку червня 1920 р. польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та дієвої армії. Проте вона була переконана, що існують підстави для державницького існування УНР за умови широкої опори на Польщу. Аналогічною була позиція і польського селянства.

Наступні події показали, що С. Петлюра та Ю. Пілсудський так і не змогли переконати в доцільності цього союзу своїх співвітчизників і спільна українсько-польська акція

не стала консолідуючим чинником ні в Україні, ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових і більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання так і не відбулось. Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну.

У жовтні 1920 р. Ю. Пілсудський змушений був відмовитись від своєї підтримки незалежної УНР, підписавши з більшовиками перемир'я. С. Петлюра деякий час ще сподівався на продовження боротьби. Українським силам вдалося ненадовго повернути частину Поділля. Окремі державні інституції УНР переїхали знову до Кам'яця-Подільського.

31 жовтня 1920 р. у місті зібралися загальні збори місцевого польського населення. Доктор В. Зеленський, який свого часу домагався приєднання Поділля до Польщі, у нових умовах таким чином сформулював головні завдання польської громади: об'єднати польську громаду Кам'яця-Подільського та повіту, брати активну участь в роботі місцевих державних адміністративних органах УНР, сприяти уряду УНР в його діях. Крім того, він закликав поляків взяти найактивнішу участь в організації польського населення на всій території, підпорядкованій УНР, сприяти українській владі в боротьбі проти більшовиків, створивши польський військовий загін у Фридрівцях поблизу Волочиська⁷⁰. Проте цей заклик вже не мав великого значення. У середині листопада 1920 р. до Кам'яця-Подільського увійшли більшовики, а наприкінці цього ж місяця уряд УНР виїхав до Польщі.

Політика Директорії УНР щодо польської спільноти характеризувалась непослідовністю, що пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. У ній можна умовно виділити два етапи. Перший — тривав від

листопада 1918 р. до серпня 1919 р. Для нього характерним було те, що переважна більшість представників української політичної еліти, урядовців, громадськості з підозрою ставилась до поляків в Україні, вбачаючи у них потенційних противників незалежної УНР. Про це яскраво свідчать і матеріали тогочасної української періодичної преси. Певною мірою ці підозри не були безпідставними. Процес творення української та польської політичної нації об'єктивно супроводжувався загостренням міжетнічних взаємин та конфліктами.

Другий етап — серпень 1919 р. — листопад 1920 р. розпочався намаганням С. Петлюри та частини його прихильників заручитися підтримкою у боротьбі з більшовиками. Проводом УНР робилися спроби залучити місцевих поляків до спільної боротьби за незалежну Україну. Факти свідчать, що польська спільнота в Україні мало вірила у можливість збереження незалежної УНР, більше сподіваючись на підтримку Польської держави, хоча після вказівок та рекомендацій польського військового командування почала створювати підрозділи, що допомагали українській армії у боротьбі проти більшовиків. Однак ця допомога не була значною.

Стосовно німецької національної меншини, то для неї завершення гетьманської доби відбилося погіршенням становища. Протекціоністська політика державної влади та захист окупаційних військ перетворилися в нових умовах на негативний чинник для німецьких колоністів. Вороже ставлення суспільних сил, які підтримували Директорію, до гетьманського режиму і його опори-німецько-австрійських військ-відбилося і на колоністах. Українська влада не мала можливості захистити їх від насильства з боку отаманів великих і малих повстанських загонів, які в умовах анархії уособлювали єдину реальну владу — право сильного.

Німецька національна група в Україні відзначалася як значною чисельністю, так і виразними національними особливостями. Загалом німецьке населення концентрувалося на Півдні України⁷¹. Традиційно багаті німецькі колонії з високорозвинутим господарством, притаманним їм життєвим укладом, високим рівнем культури (значно вищим, ніж в середовищі оточуючого українського і російського населення) існували, так би мовити, значною мірою у «власному просторі», майже не піддаючись асиміляції. Між ними і навколишніми українсько-російськими селами існував певний національний антагонізм, що виростав на ґрунті економічних відносин між німцями-землевласниками та незаможними прошарками зазначених сіл, які постачали найману робочу силу в німецькі фермерські господарства та орендували землю.

Об'єднавчі тенденції в середовищі колоністів мали наслідком створення незабаром після повалення царизму спілки німців-колоністів Чорномор'я, яка входила до складу Всеросійської організації німців. Провідну роль в цьому об'єднанні відігравали німецькі колонії Одещини. Центральний Комітет спілки колоністів Чорномор'я наголошував на аполітичності організації і виключно національному характері її завдань⁷². ЦК підлягали і загони самооборони, до створення яких в німецьких колоніях спонукали сповнені погромів, грабунків та спустошень умови громадянської війни. В створенні загонів, їх озброєнні та військовому навчанні діяльну участь брали австро-німецькі війська, що окупували Україну у 1918 р.

Таким чином, офіційна національна політика УНР доби Директорії в цілому була толерантною, демократчною і справедливою. Досвід її вчить, що вільна українська держава повинна створити сприятливі умови для позитивного

ставлення до себе з боку національних меншин, активно залучаючи їх до державного будівництва. Водночас він свідчить, що й вони, в свою чергу, теж зобов'язані з розумінням ставитись до корінних інтересів українського народу, який здійснює своє законне право на суверенне державне життя, не перешкоджати, а всіляко сприяти йому в реалізації цього права.

Завершуючи розгляд цієї проблеми, можна зробити такі підсумки. Період Директорії приніс національним меншинам відновлення закону «Про національно-персональну автономію», який хоча й не встиг здобути широкого застосування на практиці, проте становив визнання і законодавче закріплення в політико-правовому аспекті автономного статусу національних меншин. Створення міністерства єврейських справ стало першим кроком на шляху реалізації цього статусу. В той же час в умовах громадянської війни національні меншини, насамперед єврейська, зазнавали переслідувань за національною ознакою, найбільш масовим і трагічним виявом яких стали єврейські погроми.

¹ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1993. — С. 100.

² Там само. — С. 102–103.

³ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. IV. — С. 21.

⁴ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 14.

⁵ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. — С. 103.

⁶ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. — Т. 3. — С. 10.

⁷ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Далі: Вістник...). — 1919. — Вип. 5. — Ч. 73. — С. 35.

⁸ Державний вістник. — №8 4. — 31 грудня 1918 р.

⁹ Вістник... — 1919. — Вип. 5. — Ч. 70. — С. 34.

¹⁰ Нова Рада. — 1919. — 4 лютого.

¹¹ Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. — Мюнхен, 1967. — С. 98.

¹² Там само. — С. 109–110.

¹³ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. — К., 1993. — С. 16.

¹⁴ Лозовий В. Національна політика Директорії УНР // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матер. наук. конф. — Ч. 1.-К., 1997. — С. 112.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 2–4.

¹⁶ Україна. — 23 серпня. — 1919 р.

¹⁷ Див.: Гольдельман С. І. Назв. праця. — С. 121.

¹⁸ Гунчак Т. Назв. праця. — С. 16.

¹⁹ Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. 2. — К., 1995. — С. 22

²⁰ Цит. за: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. — С. 16.

²¹ Христюк П. Назв. праця. — С. 10.

²² Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. — Т. 1. — К., 1996. — С. 119.

²³ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Репринтное издание (Издательство полит. литературы Украины, К., 1990): Революция на Украине по мемуарам белых. — Москва, Ленинград, 1930. — С. 73.

²⁴ Деникин А. Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — Кн. 4. — М., 2002. — С. 141.

- ²⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. — Кн. 4. — С. 137.
- ²⁶ Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. — К., 1920. — С. 14.
- ²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр.37. — Арк.4.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 40–41.
- ²⁹ Там само. — Спр. 130. — Арк. 56.
- ³⁰ Там само. — Спр. 130. — Арк. 52.
- ³¹ Винниченко В. Відродження нації, — Ч. 3. — Відень, 1920. — С. 201–202.
- ³² Цит.за: Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. — Вінніпег, 1961. — С. 187–188.
- ³³ Іванис В. Симон Петлюра-Президент України.-Торонто, 1952. — С. 167.
- ³⁴ Гунчак Т. Назв. праця. — С. 14.
- ³⁵ Цит.за: Гунчак Т. Назв. праця. — С. 15.
- ³⁶ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. — К.,1996. — С. 6, 9.
- ³⁷ Вістник... — 1919. — Вип. 24. — Ч. 322. — С. 173–174.
- ³⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 338.
- ³⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1 — С. 342.
- ⁴⁰ Там само. — С. 346.
- ⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр.15. — Арк. 3-3а.
- ⁴² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 367–368.

⁴³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 461–462.

⁴⁴ Див.: *Гошуляк А.* До питання про національну політику УНР доби Директорії//Наукові записки. — Збірник наук. статей. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 114.

⁴⁵ Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. — К., 1995. — С. 196–197.

⁴⁶ Україна. — 1919. — 21 серпня; 2 вересня; 4 вересня.

⁴⁷ Див.: *Гунчак Т.* Назв. праця. — С. 19.

⁴⁸ Там само. — С. 15–16.

⁴⁹ Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. 2. — С. 23.

⁵⁰ *Козерод О. В., Бриман С. Я.* Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. — Харьков, 1996. — С. 10.

⁵¹ Див.: *Козерод О. В., Бриман С. Я.* Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. С.15–17.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 40. — Арк. 3–6.

⁵³ *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К., 2000. — С. 84.

⁵⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 73.

⁵⁵ Там само. — С. 73.

⁵⁶ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали. — С. 514–515.

⁵⁷ Національні меншини України у ХХ столітті...: історико-правовий аспект. — С. 89.

⁵⁸ Робітнича газета. — 1919. — 26 серпня.

⁵⁹ *Гай С.* Польський стан посідання // Вісник УНР. — 1919. — 7 лютого.

⁶⁰ Село. — 1918. — 29 листопада.

⁶¹ Поляки на Вкраїні // Новини (Жмеринка). — 1919. — 14 лютого.

- ⁶² Вісник УНР. — 1919. — 17 липня.
- ⁶³ *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 76.
- ⁶⁴ Робітничка газета. — 1919. — 26 серпня.
- ⁶⁵ Робітничка газета. — 1919. — 9 жовтня.
- ⁶⁶ Трудова громада. — 1920. — 14 січня.
- ⁶⁷ Подольський край. — 1920. — 11 лютого.
- ⁶⁸ *Петлюра С.* Назв. праця. — С. 194.
- ⁶⁹ Цит. за: Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. — С. 108.
- ⁷⁰ Подольський край. — 1920. — 3 ноября.
- ⁷¹ *Гусєва С. О., Цобенко М. М.* З досвіду розв'язання національного питання на півдні України // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 46.
- ⁷² *Коган С., Межберг Н.* Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 141.

Ірина Еткіна

ПРАВОСВІДОМІСТЬ СЕЛЯНСТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Висвітлюється специфіка правосвідомості селянства Чернігівської губернії за доби революції 1917 р. Простежується боротьба двох тенденцій: прагнення до вирішення соціальних проблем на основі рішень нових легітимних органів влади та деструктивної правової поведінки селян.

Рассматривается специфика правосознания крестьянства Черниговской губернии в период революции 1917 г. Прослеживается борьба двух тенденций: стремление к решению социальных проблем на основе решения новых легитимных органов власти и деструктивной правового поведения крестьян.

The peculiarity of conscientiousness of peasants in Chernigiv district during the period of revolution in 1917 is analysed in the article. The struggle between two trends: desire to solve social problems, based on the decisions of the new legal power branch and legal conduct of peasants, is traced.

У сучасній історіографії селянство перестало розглядатися лише як об'єкт маніпулювання різних політичних сил, а набуло статусу самостійної сили, що мала власну правосвідомість, менталітет, особливості соціальної психології. Рівень правової свідомості селянства, найчисельнішої верстви населення, безпосередньо впливав на хід революції, практично вирішуючи її долю. Регіональні аспекти проблеми дають змогу виявити відмінності ментальних та правових поглядів та уявлень сільського населення навіть в межах краю, нехтування якими приводило політичні сили до втрати соціальної опори на селі.

Автор має на меті простежити еволюцію правових поглядів, уявлень та цінностей селянства Чернігівщини впродовж переломних революційних подій 1917 р., виявити їх регіональну специфіку.

Світоглядні засади селянства та їх вплив на революційні події ХХ ст. стали предметом обговорення міжнародних семінарів та конференцій з аграрної проблематики в 90-х роках минулого століття, що проходили під керівництвом В. Данилова та І. Ковальченка за участю провідних російських та зарубіжних вчених-аграрників. Ключем для розуміння мотивів селянської поведінки в ході революції та громадянської війни, їх ставлення до всіх політичних сил та урядів була визнана концепція «моральної економіки» Дж. Скотта¹. Результати вивчення особливостей менталітету та правових поглядів селян Російської імперії оприлюднили російські історики Н. Г. Рогаліна², О. Ю. Яхшиян³. Значну увагу даним питанням приділяє в своїх дослідженнях С. Г. Кара-Мурза⁴.

У вітчизняній історіографії питання правосвідомості українського народу в революційний період розроблені мало. Особливий інтерес викликає монографія О. Н. Атоян⁵, в якій такі історико-філософські проблеми, як взаємодія населення та еліти, центрів та периферії в революційному процесі, бунт та смирення в менталітеті селянства розглянуті крізь призму махновського руху. Селянську правосвідомість в революційну добу досліджує В. С. Лозовий⁶, який дійшов висновку про те, що впродовж 1917–1921 рр. відбувався процес архаїзації суспільно-правових відносин на селі, який проявився у поверненні до норм звичаєвого права.

Селянська правосвідомість задовго до революційних подій 1917 р. увійшла в конфлікт з існуючими правовими нормами. Прояви цього конфлікту не змусили себе довго

чекати і, на думку С. Г. Кара-Мурзи, привели до антибуржуазної селянської революції 1905–1907 рр. В. П. Данилов основу всіх подій, що відбувалися в країні на початку ХХ ст., вбачав у селянській революції, яку датував 1902–1922 рр. Корінні її причини провідні сучасні дослідники розглядали в площині конфлікту між розвитком аграрного капіталізму, який приводив до розселянювання, і прагненням значної частини селянства зберегти натуральне господарство та архаїчний уклад життя.

У революційному 1917 р. в правовій та політичній свідомості селянства Чернігівської губернії існували дві тенденції. Перша тенденція, що переважала протягом півроку від зміни влади у лютому 1917 р., полягала у прагненні селянства задовольнити свої вимоги, передусім у земельному питанні, на основі рішень нових, легітимних органів влади. Розуміючи необхідність докорінної зміни правового поля, селянство погоджувалося чекати вирішення земельного питання законним рішенням Установчих зборів, які і передадуть їм землю за трудовою нормою.

Підтвердженням цього були рішення масових селянських сходів, молебни, присяги на вірність Тимчасовому уряду, вітальні телеграми на його адресу, збір пожертвувань на потреби армії, проведення підписки на «кредит волі», заклики до спокою та згуртованості. Кореспонденти практично всіх місцевих газет віддавали належне високому рівню правової свідомості селянства, яке «шляхом насильницького, свавільного розв'язання земельного питання не пішло, і треба думати не піде.»⁷. Із зміною влади відбулася зміна ставлення селянства до такого явища як дезертирство. Напередодні революції селянська мораль якщо не заохочувала, то принаймні прикривала дезертирів-односельців, зневірившись у здатність царської влади виграти

війну. Після лютого 1917 р. селяни самі перевіряли документи солдат, що повернулися, та передавали дезертирів міліції або відправляли на фронт⁸.

Намагаючись уникнути сценарію 1905 р. селяни на своїх сходах та мітингах застерігали не піддаватися впливу хуліганів, не повторювати поміщицьких та єврейських погромів, говорячи «що вони такі ж громадяни вільної Росії, як і всі інші стани». Селяни с. Кучинівка Городнянського повіту, розуміючи, що беззаконня може привести до загибелі держави, на урочистому мітингу обіцяли припинити свої напади на односельців відрубників, «які скориставшись згубним царським наказом про вихід на відруби, пограбували все село. Скільки політичної зрілості в нашому селі! Скільки мудрості!», — пишався місцевий кореспондент. Отже, заклики до законотрухняності, бажання селянства вписатися в нове, з їх точки зору більш справедливе правове поле, були характерним явищем для села Чернігівщини першої половини 1917 р. Окремі випадки вигнання поліцейських були пов'язані не з прагненням позбутися поліції як силовій структури держави, а з неприйняттям конкретних її представників, чий каральні заходи запам'яталися селянам з часів революції 1905–1907 рр., як це сталося у с. Буровці Городнянського повіту.⁹ Якщо навесні 1917 р. і лунали на сільських сходах поодинокі заклики збільшуваних солдат Балтійського флоту до непокори Тимчасовому Уряду та самовільної розправи над поміщиками, то самі селяни допомагали таких агітаторів арештувати та передати судовій владі. Подібні заклики ставали приводом до арешту і посадових осіб — керівників новостворених виконавчих, земельних або продовольчих комітетів.

На що ж очікувало селянство, як виглядав справедливий лад на селі з точки зору селянської правосвідомості? На ментальні та правові погляди селян впливав не лише

соціальний фактор, а й географічний, що становило певні особливості Чернігівської губернії.

Чернігівська губернія складалась з 15-ти повітів, що мали значну відмінність як в кліматичних умовах, так і в якості орних земель, що значно вплинуло на селянську ментальність. Родючі ґрунти південних повітів (Ніжинського, Конотопського, Борзенького, Козелецького), наявність великої кількості сіножатей і вигонів, давні традиції подвірного землекористування проклали дорогу тут столипінській аграрній реформі, що дозволило заможним селянам поступово відірватися від товариства, вийти на хутір або відруб. За висновками одного з радянських губернських керівників Т. Коржикова, хutorяни перетворювались на дрібних поміщиків, «кумів королю, сватів Терещенку», що наймали собі батраків, змушуючи їх працювати по 16 годин на добу. За його ж свідченнями, у північних повітах (Мглинському, Стародубському, Суразькому та Новозибківському) з бідними ґрунтами та частими неврожаями хutorянських поселень та «селян-дворянчиків» не було, а невеличка купка заможного селянства різко із загальної селянської маси не виділялась. Саме тому, на його думку, північні райони були схильні до колективного, хоч і найбільш примітивного землекористування — общинного.¹⁰ На Чернігівщині, на відміну від інших губерній, община охопила понад 50% селянських господарств. Общинне землекористування було характерне для північних повітів Чернігівщини, на його питому вагу впливав і географічний фактор: суміжний кордон з російськими губерніями. Натомість придбання селянами землі в приватну власність стало поширеним явищем на півдні губернії. Кількість селянських господарств, що закріпили землю в приватну власність і відокремились на хutori чи відруби, була зовсім незначною. За розрахунками Г. Клунного цей показник склав 7,1%.¹¹

З відмінностей у характері господарювання впливали і розбіжності у правових поглядах. Незначна частина заможного селянства, вже втягнута у ринкові відносини, виступала за збереження приватної власності на землю, задля чого влітку 1917 р. були утворені Чернігівський, Ніжинський, Новгород-Сіверський та Мглинський союзи землевласників. Однак консервативні елементи села були в явній меншості.

В правосвідомості основної маси селянства переважала ідея відміни приватної власності на землю. Цей селянський світогляд М. Вебер назвав «архаїчним аграрним комунізмом». Право на землю в свідомості селянства було нерозривно пов'язаним з правом на працю. У рішеннях селянських сходів та з'їздів всіх рівнів приймалась одна й та ж формула: «земля має бути передана тим, хто її обробляє». Цю ж формулу взяли на озброєння народники, а пізніше їх спадкоємці — есери, які спромоглися об'єднати переважаючу більшість селян Чернігівщини у «селянські спілки» на півдні губернії, та «крестьянские союзы» — на півночі. Перші тяжіли до національних урядів, очікуючи отримати землю від них, другі орієнтувалися на загальноімперські політичні сили.

Підтвердженням цього може стати Людновська волость Новозибківського повіту, де існували дві течії щодо вирішення земельного питання. Заможні селяни вважали за необхідне залишити у власності від 8 до 15 дес. землі на господарство, а зайві площі викупити за ринковими цінами. Бідніше селянство пропонувало скасувати власність на землю, бо «вона повинна бути доступною, як вода і повітря»¹². Нерідко селянство виступало за знищення власності на землю, але ця вимога уживалась в їх свідомості з вимогою «видати землю на все життя».¹³ Такі рішення ухвалювали сходи тих сіл, де існувало подвірне

землеволодіння, і переділів землі не практикували. А в с. Алтинівка Кролевецького повіту селяни готові були викупити поміщицьку землю за половинну вартість, і роздати малоземельним в користування на 16 років, після чого робити урізки від наділів, де сім'ї зменшились і, навпаки, прирізки там, де сім'ї збільшились.¹⁴

Практично всі сільські сходи вимагали заборони купівлі-продажу землі. Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя, і не повинна використовуватися окремими особами для наживи. Член виконавчого та продовольчого комітетів Новгород-Сіверського повіту акцентував увагу, що селяни вважають за потрібне заборонити найману працю, і кожному надати стільки землі, скільки він зможе обробити власними силами, якщо землі не вистачить — виробити норму відповідно до місцевих умов.¹⁵ Отже, право на землю в правових уявленнях селян надає їм праця. Важливо підкреслити, що селяни зовсім не вимагали повної експропріації землі у поміщиків, вони лише хотіли справедливо її розділити згідно трудового принципу — щоб і поміщикам залишити стільки, скільки він зможе обробити своєю працею. Подібне рішення було ухвалено сільським сходом с. Гусинка Городнянського повіту.¹⁶ У 1917 р. навіть кадети в місцевій пресі визнавали, що «гасло недоторканості приватної власності на землю в теперішній час стихійного соціального зрушення втрачається само собою».¹⁷

Окремо необхідно окреслити правові переконання селянства з питання прав людини та виборчого права. Селяни підтримували ідею загального виборчого права, більше того, органи самоврядування, що існували до революції були скомпрометовані в очах народу цензовим

виборчим правом. Тому влітку 1917 р. вибори до волосних земств на Чернігівщині майже повністю провалилися через низьку активність виборців. В с. Рожки, Остерського повіту лунала пропозиція картки для голосування у всіх селян зібрати і спалити, бо з введенням волосного земства селянство побоювалося повернення кріпосного права¹⁸.

Однак сам ідеал особистої свободи і плюралізму думок, абсолютно природній для західних демократій, був чужий для українського селянина, що й довели події літа 1917 р. Коли розпочалась передвиборча агітація представників різних партій, кожне сільське товариство, як правило, ухвалювало рішення заснувати селянську спілку або союз. Так, селянство Борзнянщини не сприймало гасла Народної соціалістичної партії, яка пропонувала зберегти дрібну і середню земельну власність, а велику скасувати шляхом примусового викупу. Натомість в с. Оленівка цього ж повіту есерівську програму підтримали одностайно.¹⁹ Спроби заможного селянства блокуватися з поміщиками в союзах земельних власників і відстоювати кадетську аграрну програму були небезпечними для життя і закінчилися повним крахом: їх з'їзди розганялися, ініціаторів били, арештовували за звинуваченням у контрреволюційних діях. В с. Світільному Орловської волості Новгород-Сіверського повіту селяни виступили проти союзу землевласників, заарештували 15 заможних селян, почали їх «допит», під час якого багатії покаялися у скоєному, і були записані до селянської спілки. Лише після цього громада їх відпустила. Подібне трапилося і в с. Плоскому цієї ж волості.²⁰

Випадки обов'язкової одностайності були характерними і під час виборів в Установчі збори. Вибори до Всеросійських Установчих зборів відбувалися наприкінці

грудня 1917 р., коли в губернії вже значно посилювався вплив більшовицької партії. Селяни сіл Храпівка, Долботове та Михайлівка Стародубського повіту захопилися більшовицькими гаслами і вирішили одностайно голосувати за список кандидатів від більшовиків № 9. Однак для того, щоб інакодумці не порушували одностайності, ухвалили виборцям дати лише один бюлетень № 9, а всі інші — знищити. Оскаржити такий своєрідний метод «таємного» голосування наважився лише один виборець — учитель Тарасевич, якого ледве вдалося вирвати з рук розлючених «товаришів більшовиків».²¹ В інших селах траплялися і протилежні рішення — вилучити під час голосування більшовицький бюлетень, щоб ніхто ним не скористався. Однак важливий принцип — приймати єдину одностайну ухвалу, що характерно для громади, яка традиційно жертвувала особистою свободою своїй членів задля спільної користі всього товариства. Етика виживання селянської громади значно відрізнялася від ідеалів індивідуальної свободи та плюралізму думок.

Співпраця нової влади з селянством розбилася об продовольче питання. Тимчасовий уряд намагався врятувати ситуацію на фронтах війни, але в цей же час його легітимність в свідомості найбільшої верстви населення втрачалася. Після введення Тимчасовим урядом закону про хлібну монополію та «твердих» цін на хліб, реалізація яких практично дорівнювала ревізиції, селянство, яке й раніше відчувало себе окремим станом, тепер намагалося остаточно відокремитися від інших верств суспільства, вийти з-під державної юрисдикції. Справа в тому, що в Чернігівській губернії впровадження державної хлібної монополії прямо вело до голоду значної кількості населення, оскільки за валовим збором зернових вона посідала останнє місце серед 9-ти губерній та була єдиною в

Україні, до якої з інших регіонів щорічно ввозили понад 3 млн пудів жита і пшениці.²² Задля виживання селянство зайняло позицію, яку емоційно сформулював голова волосного сходу с. Кислі Городнянського повіту: «Не давайте нам і не беріть від нас.»²³ Село, яке декілька місяців тому добровільно ділилося з владою продуктами своєї праці, практично оголосило війну продовольчій державній політиці: матеріали місцевої преси та архівні документи місцевих установ свідчать про відмову селян здавати за безцінь свій хліб, про збройний опір обліковцям продовольчих управ, про помсту посадовцям продовольчих комітетів. Селяни с. Горбове Чернігівського повіту під вигуки «Буде знати монополю!» підпалили будинок голови волосної продовольчої управи С. Савенка, який чудом залишився в живих.²⁴

Під впливом загрози голоду в північних бідних повітах губернії, повернення з фронту розпропагованих більшовиками військових частин та повної бездіяльності як Тимчасового Уряду, так і Центральної Ради у розв'язанні аграрної проблеми, почала набирати оберти друга тенденція — деструктивної правової поведінки селян, їх прагнення до анархії, руйнування будь-яких державних інституцій, повернення до принципів звичаєвого права. Протягом другої половини 1917 — початку 1918 рр., ця тенденція поступово витісняла прагнення частини селянства дотримуватися законності та правопорядку.

Почалося з безневинної як для революційного часу «примусової оренди» поміщицьких земель за рішенням обраних селянами сільських земельних, виконавчих або продовольчих комітетів. Розмежувати їх функції на той час ніхто б не взявся, але обрані вони були дійсно демократично і відображали соціальний склад села. При цьому

вартість оренди знижувалася, оскільки селяни небезпричинно вважали її умови кабальними. Не зважаючи на це, восени 1917 р. поміщики все охочіше йшли на цей захід за домовленістю з новообраними комітетами, зберігаючи за собою принаймні статус власника, на який селянство і не претендувало. Подекуди досягнути компромісу між землевласниками і селянством не вдавалося, поміщики теж далеко не завжди демонстрували високий рівень правової культури. Так, представник Козелецького повіту звітував на сесії губернського земельного комітету, що подекуди селянство виступає більш розважливою стороною, йдучи на поступки та мирні домовленості, коли поміщики-власники плантацій цукрових заводів самовільно захоплювали ділянки землі.²⁵

Траплялося, що селянство намагалося ліквідувати не вигідні для громади результати столипінської аграрної реформи та перевести відрубників на їх попередні наділи. Заможні селяни с. Азарівки Стародубського повіту скаржилися на таке рішення аж в міністерство землеробства, але місцевий виконком розпорядження міністерства проігнорував.²⁶ Отже, селянство при бездіяльності влади самовільно взялося «виправляти» несправедливі з їх точки зору закони, що ставили інтереси окремих осіб вище громадських.

З літа 1917 р. розпочалася боротьба між поміщиками, продовольчими управами та селянством за ліси. Поміщики перестали продавати селянам ліс на зруб, тим загрожував дров'яний голод. У відповідь селяни заборонили будь-яким приватним особам та продовольчим управам заготовляти ліс, висуваючи свої правові переконання, що користуватися ним мають право лише навколишні сільські товариства.

Обліки поміщицьких земель, санкціоновані більшовицьким Декретом про землю та III Універсалом Центральної

Ради відкрили шлях до відвертої дезорганізації приватно-власницьких господарств. Однак восени 1917 р. місцеві органи самоврядування південних та центральних повітів ще намагались керуватися при цьому розпорядженнями українського уряду. Так, сільський схід с. Петрівки Новобиківської волості Козелецького повіту, так і не зрозумівши туманні і складні законодавчі акти Центральної Ради з земельного питання, відправив до Києва представників, щоб з'ясувати, в чиєму розпорядженні повинна знаходитись економія Новобиківського цукрового заводу.²⁷ Волосні земельні комітети Остерського повіту брали на облік нетрудові маєтки, ретельно складаючи акти перепису за участю представників власників, сільського товариства, волосного земства, повітової міліції.²⁸ Однак у листопаді — грудні 1917 р. чітке виконання урядових розпоряджень було скоріше винятком, ніж правилом.

Руйнівна тенденція та селянський екстремізм насувалися з півночі губернії, де населення швидше відчуло наближення голоду та, практично не маючи приватних земель, як губка всмоктувало принадні більшовицькі гасла на кшталт: «Грабуй награвоване!» З початку жовтня розпочались погроми винокурень та горілчаних складів, які були спокусою після трьох років заборони продажу горілки. Починалося з масового пияцтва, за ним — пожежа, далі — погром маєтку або економії. Навіть в таких умовах частина селян зберігала здоровий глузд: в Старій Басані Козелецького повіту на початку листопада селяни запропонували спустити спирт у ставок, щоб запобігти наміру окремих осіб розгромити завод у с. Тімках.²⁹

Завершивши погроми економії, селянство взялося за підпали хуторів та побиття хуторян та відрубників. В с. Юрове Мглинського повіту навесні 1918 р. заможні селяни, лежачи на землі обличчям вниз під прицілом гвинтівок

озброєного загону односельців-бідняків, змушені були погодитися на зрівняльний переділ всіх земель. Подібні події мали місце у Новгород-Сіверському повіті.³⁰ Навіть рішення про впровадження «чорного переділу» сільське товариство намагалося прийняти формально одногосно, силоміць примушуючи багатих інакодумців.

Поширилася епідемія самосудів, що є поверненням до традицій звичаєвого права. Однак селяни не бачили іншої можливості захиститися від банд з прийшлого кримінального елемента, що сприйняли більшовицьку ідеологію та методи дій. Чотири північні повіти: Мглинський, Суразький, Стародубський і Новозибківський були стероризовані угрупованням на чолі з П. Шимановським (відомим своєю активністю на посаді голови Мглинського повітового земельного комітету). Чотири загони, набрані зі злочинного елемента, проводили безконтрольні ревізії хліба та худоби, грабували та гвалтували. Селяни декілька разів намагались протестувати, але натовп розганяли. 31 березня у Мглині Шимановський наказав розстріляти збори селянських депутатів. Проте розлючений натовп оточив будинок ради, П. Шимановський був розтерзаний натовпом.³¹ Отже, в подібних випадках в умовах бездіяльності влади або й потурання більшовицькою владою кримінальним елементам з комуністичними гаслами, самосуди стали захисним механізмом для виживання сільського товариства.

До архаїзації суспільних відносин на селі необхідно віднести і таке явище як недовіра до судових інстанцій та випадки грубого втручання у роботу судів. Так, у с. Покошичи Кролевецькому повіту, молодий солдат під час судового засідання по справі про незаконну порубку лісу вдарив мирового суддю і розігнав суд, аргументувавши свій вчинок тим, що і ліс, і суд мають бути народними, а мировим суддям «досить дроти нашу спину»³². Хоча в

багатьох населених пунктах і на початку 1918 р. селянство зверталось до мирових суддів і подекуди отримувало рішення на свою користь, в тому числі і у справах по незаконні реквізиції хліба продовольчими установами та міліцією.³³

Такі явища як підпали, погроми маєтків, розкурочування панських вигадок — сільськогосподарських машин, проведення кишенькових реквізицій та «бабської соціалізації» (переділ вмісту скринь) пояснити будь-якою селянською правосвідомістю вже неможливо. Це можна пояснити лише маргіналізацією селянства, його соціальною та моральною деградацією: пересічний селянин втратив довіру до влади, вибився із звичайного буття. Селянські традиційні соціалістичні ідеї передбачали спільне користування землею, лісами, пасовищами, річками, і іншими «дарами Божими». Але грабувати майно і будь-які результати людської праці правова свідомість села суворо забороняла. Отже, наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. суспільство Російської імперії, та зокрема Чернігівської губернії з її перенаселенням, неродючими ґрунтами та відсутністю потужних промислових об'єктів, докотилося до тієї межі, яку можна описати лише в термінах соціальної патопсихології.

Свідченням того, що сільське населення вже не сподівалося на законність, правопорядок та розв'язання болючих соціальних проблем на державному рівні, стала втрата інтересу до Установчих Зборів, які були об'єднавчою ідеєю для всього суспільства протягом 1917 р. Якщо наприкінці грудня 1917 р. у виборах до Всеросійських Установчих Зборів взяли участь 76% виборців Чернігівської губернії (найвища активність виборців серед українських губерній, середній показник по Україні — 49,6%), то в перших числах січня 1918 р. в розпал громадянської війни, за

кандидатів до Українських Установчих Зборів голосували лише 31% виборців. Селянству вже було зрозуміло, що парламентськими методами аграрну проблему розв'язати не вдасться.³⁴

Не міг відразу навести лад на селі і прихід німецьких військ. Так, виконуючий обов'язки Борзнянського повітового комісара повідомляв, що впродовж 1917 р. селянство звикло до автономного життя окремих населених пунктів, і нагадувати про існування центральної влади доводилося навіть місцевим установам, деякі села настільки заразилися більшовизмом, що на них могла вплинути тільки військова сила.³⁵

Таким чином, автор статті вважає за потрібне відокремити такі поняття як система правових поглядів селянства і деструктивні чинники в правосвідомості. Основна маса селянства Чернігівщини не сприймала капіталістичних цінностей — приватної власності та найманої праці, які, врешті мали привести до процесу «розселення», а отже, зубожіння значної кількості населення. Однак це не означає правового нігілізму, антиетатизму та архаїзації суспільних відносин. Це означає лише можливість іншого некапіталістичного шляху розвитку суспільних відносин на селі, які на початку ХХ ст. намагалися пояснити своїм сучасникам видатний письменник Л. Толстой та вчений-аграрник А. Чайнов, який пропонував реформування галузі шляхом кооперації.³⁶ Відповідно, готуючи реформування аграрної сфери, будь-якій політичній силі необхідно було враховувати особливості форм господарювання та правосвідомості населення окремих регіонів.

Тенденція деструктивної правової поведінки селян, прагнення до анархії, руйнування будь-яких державних інституцій, повернення до принципів звичаєвого права і

замкнутості селянської громади взяла гору над ідеєю правового розв'язання болючих соціальних проблем в другій половині 1917 р. Селянство Чернігівщини, яке і до того не доїдало хліба, було законом про хлібну монополію поставлено перед загрозою голоду, а аграрні перетворення і Тимчасовим Урядом, і Центральною Радою відкладалися на неозначене майбутнє. Анархічні прояви селянства входили в резонанс з більшовицькими гаслами та гаслами всіх соціалістичних партій. Громадянська війна привела до моральної деградації всіх верств населення, в тому числі до маргіналізації селянства.

¹ Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. — 1992–1998.

² *Рогалина Н. Г.* Реформаторство XX века и крестьянский менталитет // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.) Междунар. конф. (1994, Москва). — М., 1996. — С. 228–247.

³ *Яхшиян О. Ю.* Собственность в менталитете русских крестьян // Там само. — С. 92–103.

⁴ *Кара-Мурза С. Г.* Советская цивилизация. — К., 2004. — 800 с.

⁵ *Атоян О. Н.* В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917 — 1919 годов / Луганская академия внутр. дел. — Луганск, 2003. — 512 с.

⁶ *Лозовий В. С.* Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 88–95.

⁷ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 4 мая. — С. 4.

⁸ Черниговская земская газета. — 1917. — 23 апреля. — С. 4.

⁹ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 18 мая. — С. 6.

¹⁰ Коржиков Т. М. Юг и север Черниговщины и Советская власть // Вестник Черниговского губернского земельного отдела. — 1919. — № 15–16. — С. 1–3.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3–4.

¹² Черниговская земская газета. — 1917. — 20 июня. — С. 10.

¹³ Черниговская земская газета. — 1917. — 18 июля. — С. 9–10.

¹⁴ Черниговская земская газета. — 1917. — 9 июня. — С. 8.

¹⁵ Черниговская земская газета. — 1917. — 21 июня. — С. 8.

¹⁶ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 10 августа. — С. 6.

¹⁷ Народная свобода (Сумской отдел партии народной свободы). — 1917. — 14 мая. — С. 1.

¹⁸ Черниговская земская газета. — 1917. — 10 октября. — С. 7.

¹⁹ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-4180. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 127.

²⁰ Черниговская земская газета. — 1917. — 8 сентября. — С. 4.

²¹ Черниговский край. — 1917. — 12 декабря. — С. 4.

²² Дзенькевич Б. М. Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. — Вып. 1. Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. — К., 1917. — С. 15, 27.

²³ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 3 августа. — С. 4.

²⁴ Известия Черниговского исполнительного комитета. — 1917. — 17 сентября. — С. 2.

²⁵ Черниговский край. — 1917. — 11 октября. — С. 4.

²⁶ Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. — 1917. — 7 июня. — С. 4.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 34.

- ²⁸ ДАЧО. — Ф. Р-505. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк.10, 17–19.
- ²⁹ Черниговская земская газета. — 1917. — 24 ноября. — С. 7.
- ³⁰ *Игрицкий И. В.* 1917 год в деревне. Воспоминания крестьян. — М.-Л., 1929. — С. 115.
- ³¹ Черниговская земская газета. — 1918. — 20–27 апреля. — С. 11–12.
- ³² Черниговская земская газета. — 1918. — 26 января — С. 4.
- ³³ Черниговская земская газета. — 1918. — 2 февраля. — С. 7.
- ³⁴ Черниговская земская газета. — 1918. — 28 апреля. — С. 9–10.
- ³⁵ ДАЧО. — Ф. 127 — Оп. 254 а. — Спр. 80. — Арк. 225.
- ³⁶ *Чаянов А.* Краткий курс кооперации. — М., 1925. — 80 с.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І ДИПЛОМАТІЯ

Геннадій Корольов

СОЮЗ Ю. ПІЛСУДСЬКОГО – С. ПЕТЛЮРИ В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

(до 90 річниці підписання Варшавської угоди 22 квітня 1920 р.)

Розглядаються взаємовідносини між Українською народною республікою і Польською державою на завершальному етапі Української революції 1917–1921 рр. Аналізується сутність Варшавської угоди в геополітичному й цивілізаційному контексті.

Рассматриваются взаимоотношения между Украинской народной республикой и Польским государством на завершающем этапе Украинской революции 1917–1921 гг. Анализируется сущность Варшавского соглашения в геополитическом и цивилизационном контексте.

Addresses the relationship between the Ukrainian People's Republic and the Polish State in the final stage of the Ukrainian revolution of 1917–1921 years. Examines the essence of the Warsaw Agreement in the geopolitical and civilizational context.

Взаємовідносини Директорії УНР на чолі з С. Петлюрою та Польської держави Ю. Пілсудського відтворюють суперечливість перебігу завершального етапу Української революції 1917–1921 рр. Варто наголосити, що вони розвивалися у нерівноправній формі. Такий стан речей обумовлювався військовими поразками Третьої УНР та

глибокими суперечностями між галицькими і наддніпрянськими керівниками. «Політична діяльність — писав німецький філософ К. Ясперс, — це дійсність, схоплена в боротьбі в її останній залежності і що відкриває у фактичному результаті свою суть»¹. Така сентенція у повній мірі пояснює зміст й історичне значення Варшавської угоди 22 квітня 1920 року, підписаної С. Петлюрою і Ю. Пілсудським. Саме текст договору визначив і визначав долю українських земель на кілька десятиліть. Вибір між «старою» Європою й більшовицькою Росією став суттю історичного процесу для Східної і Західної України.

Актуальність означеного питання лежить в площині реконструкції становища історичних перспектив УНР у вимірі Центрально-Східної Європи, долі політичної та інтелектуальної еліти, народженої подіями революційного часу, а також у важливості усвідомлення принципових розходжень в середині українського табору відносно напрямків розвитку української державності. Історіографія укладання Варшавської угоди є досить дискусійною й започаткована самими сучасниками доби Директорії УНР.

Головними завданнями статті автор визначає: відтворити історичний сенс Варшавської угоди в дискурсі геополітичного і цивілізаційного розвитку Центрально-Східної Європи. Остання розуміється як «інша» Європа (поняття Л. Вулфа²), окремий простір Заходу. Відтак історичний контекст пов'язується із уявленнями і стереотипами європейських еліт відносно України як самодостатньої країни й «неісторичної» нації.

Оцінка Варшавської угоди 22 квітня 1920 р. між УНР і Польщею лежить в площині геополітичного чинника, проблеми легітимності української влади та ідеї соборності української земель в очах Заходу. Їх сутність складає беззаперечна легітимація Польщі Західними світом, що

впливає із уявлення про «історичність» польського народу й стратегії міжнародного курсу Антанти на східноєвропейському просторі.

Варшавська угода 22 квітня 1920 р. — міждержавний документ, котрий складається з семи статей. Підписавши його, Польща визнавала існування незалежної УНР, відбувалася легітимація влади Директорії на чолі з С. Петлюрою. У геополітичному контексті дипломатичний хід відродженої Польщі, яка перебувала у сфері інтересів Антанти, мав антибільшовицький зміст. Боротьба Заходу проти ідеї світової революції визначала сутність дипломатичної гри на теренах Центрально-Східної Європи. Фактично для антантівських і польських керівників констатація статусу УНР була лише прикриттям реальних намірів, спрямованих на послаблення Росії й посилення Польщі. Зміст договору відтворює базові принципи міжнародної політики Антанти та анексію Західної України Польщею.

Стаття 4 Угоди передбачала, що «Український уряд зобов'язується не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих проти Польщі; те саме зобов'язується не робити уряд Польської Республіки стосовно Української Народної Республіки». У статті 7 визначалося укладення військової конвенції. Східна Галичина, котра складала основу Західної Облaсті УНР, переходила до складу Польщі. Цей політичний крок С. Петлюри вказував на втрату ним влади та примарність перспектив УНР, котра поступкою власних територій намагалася здобути міждержавне визнання і продовжувати боротьбу проти більшовизму.

Укладена 24 квітня 1920 р. військова конвенція передбачала, що у війні проти більшовиків на території Правобережної України польські та українські війська виступають

як союзники під «загальним керівництвом» Командування польських військ. Рада народних міністрів УНР брала на себе зобов'язання постачати для польських військ в Україні протягом війни «м'ясо, жири, борошно, крупи, картоплю, цукор, овес, сіно, солону тощо»³. Польща перебирала на себе до закінчення військових дій керівництво всіма залізничними шляхами, які підконтрольні уряду УНР. Влада на визволених від більшовиків територіях мала передаватися «військовим та цивільним урядникам УНР», окрім «тилу» польських військ. Умови Варшавської угоди вказують на встановлення нерівноправних відносин між республіками й перехід УНР у права сателіта Польщі. Такий характер угоди щодо України завдав шкоди і Речі Посполитій Польській, котра через деякий час виявилася заручницею більшовиків⁴.

Геополітичний чинник розкриває державотворчий аспект стосунків між новопосталими державностями Центрально-Східної Європи, вказуючи на існування спільних і відмінних суспільних моделей розвитку відродженої УНР та Польщі. Однак польська політична еліта завжди розглядала українські землі лише в площині ідеї «відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р.». І плин часу підтвердив ці наміри.

Об'єктивне становище українських військ і фактична відірваність уряду УНР «від життя», існування глибоких суперечностей між проводами й армійським керівництвом галичан і наддніпрянців, неспроможність швидко реалізувати першочергові реформи в аграрній та соціально-економічній сферах сприяли дезорганізації влади об'єднаної УНР у проведенні єдиної зовнішньої політики. Конфлікт між Директорією і урядом ЗУНР впливав з труднощів «координувати протипольського і протимосковський фронти в українській стратегії й дипломатії»⁵. Екс-голова Ради

міністрів УНР І. Мазепа наголошував на існуванні різних уявлень вибору міжнародного союзника: «...Галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливість порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставились з недовір'ям як до «червоної», так і до «білої» Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході — Польщею і Румунією»⁶. Фактично таке становище в українському таборі перетворювало Галичину в об'єкт міждержавних переговорів. Парадокс історії полягає в тому, що після підписання Ризького договору 18 березня 1921 р. УНР стала своєрідною «розмінною картою» для польських керівників.

Така ситуація виглядає закономірною, якщо враховувати існування сумнівів стосовно перспектив реалізації положень угоди у Ю. Пілсудського. 5 травня 1920 р. в Бердичеві на нараді армійського штабу начальник Польської держави звернувся до «українського питання»: «Я поставив на карту останню можливість зробити щось на користь майбутнього Польщі, цим послабити потужність Росії в майбутньому. І коли вдасться допомогти створенню незалежної України, яка буде перепоною між нами і Росією, остання на багато років не буде нам загрожувати. ... Але проблема в тому чи повстане Україна, чи має вона достатньо сил і людей, щоб організуватися, ми не можемо тут вічно знаходитися і тому звертаюся до місцевих поляків, щоб мене зрозуміли і допомогли. Це і в їх інтересах, не саботувати, а разом з українцями створити державу. Кордонів 1772 року відновлювати не буду, як колись бажав. Польща не потребує цих земель. ... Іншого не має — як спробувати створити самостійну Україну. Нажаль Петлюра не відіграє тут

жодної ролі. Тут він тільки знаряддя, не більше. Коли не вдасться нічого тут зробити залишимо цей хаос власній долі. ... А далі покаже майбутнє»⁷. Реалістичність оцінки Ю. Пілсудського відтворює об'єктивну геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, роль радянської Росії, УНР і Польської республіки. Думається, що розрахунок Начальника був спрямований на створення буферної держави між Польщею і Росією, остання в його уявленнях поставала як агресор і ліквідатор державності. Крім того, Ю. Пілсудський мріяв про створення федеративного союзу на теренах Центрально-Східної Європи у складі Польщі, Литви й Білорусі⁸. Однак складність становища УНР і С. Петлюри не залежала й не визначалася позицією Ю. Пілсудського. В середині країни продовжувала утверджуватися влада більшовиків, котрі постійно нарошували свою військову міць.

Сам Головний отаман С. Петлюра вважав договір ситуативним актом, спрямованим на забезпечення військового й політичного status quo: «Варшавська умова 22 квітня 1920 р. була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто легковажно і поверхово думає про неї. Її таємні моменти були відомі відповідальним діячам, що підписували її, але не могли бути переборені чи нейтралізовані через об'єктивні причини міжнародного характеру»⁹.

Природно, що переважна більшість сучасників засуджували угоду. М. Шаповал звинувачував Петлюру в «продажі» Галичини¹⁰, а С. Шелухін визначив договір «злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров'ю своїх синів»¹¹. Колишній Державний секретар ЗУНР В. Панейко наголошував, що позиція Петлюри базувалася на русо-

фобстві, яке нищило перспективи української самостійності¹². Екс-ад'ютант Головного отамана Ф. Крушинський намагався виправдати й викласти мотиви політичного рішення свого патрона¹³. О. Шульгин оцінював зовнішню політику С. Петлюри як революційну¹⁴.

Зовнішньополітичний курс Директорії УНР викликав гостре обурення у М. Грушевського. Історик розглядав його у геополітичному і цивілізаційному контексті. Назви статей колишнього голови Центральної ради «Між Москвою і Варшавою»¹⁵ і «Україна, Польща й Росія»¹⁶ пояснюють концептуальну направленість їх змісту. Рецепція М. Грушевським суспільно-політичних процесів у Центрально-Східній Європі у 1920 р. базувалася на ідеї боротьби за Галичину. «...Галичина є першим предметом торгівлі, — писав учений у статті «Україна, Польща й Росія», — між польськими імперіалістами і українськими претендентами на владу, — але і серед національних партій Великої України постає досить виразна опозиція проти польсько-українського союзу»¹⁷. Цей регіон розумівся істориком як споконвічно українська земля, котра в силу історичних обставин має специфічні особливості. Фактично політик став апологетом соборності українських земель в еміграції і соціалістичному середовищі Європи. Галичина в його уявленні постає місцем збереження національної самоідентифікації, традицій культури й інтелектуалізму.

Природно, що ставлення вітчизняних революціонерів і сучасників до укладання Варшавської угоди було неоднозначним. Переважали негативістські оцінки. У сприйманні колишнього голови Центральної ради М. Грушевського український діяч, який виявляв політичну прихильність до Польщі був черговий «новий Тетеря». Власне таку політичну оцінку від ученого отримав Головний отаман С. Петлюра після укладання Варшавської угоди 22 квітня 1920 р.¹⁸.

Від цієї індивідуалістичної інтенції вибудовувалася практично вся аргументація «анти-народного і проти-соціалістичного» курсу Директорії в середовищі лівої української еміграції.

На «договір Пілсудський — Петлюра» відгукнувся М. Грушевський ще в одній полемічній статті «Україна, Польща і Росія»¹⁹. Його оцінка Варшавської угоди від 22 квітня 1920 р. є різко негативною і «являється справою малої жменьки людей, котрі поставили собі задачею за всяку ціну утримати за собою химерну роль української влади»²⁰. Колишній голова Центральної ради стверджував, що «се страшена провокація, яка може закопати не тільки «директорію», але й ідею української державності, української національності, поставлену нею під польський омофор»²¹. Не визнаючи третю УНР за законну владу, політик зазначав, що ця угода є «особистою справою Петлюри і його спільників»²² М. Грушевський однозначно визначав С. Петлюру як зрадника українського народу.

Розв'язання суперечностей українсько-польських відносин в уявленнях тогочасних провідників бачиться у формі рівноправних відносин між соціалістичними республіками²³, за умови, коли Польща буде «задоволена своєю етнографічною територією і вільна від імперіалістичних зазіхань»²⁴. Такі інтенції повертали вітчизняних лідерів до ідеї українського месіанізму серед слов'янських народів, реалізація котрої пов'язувалася зі створенням Чорноморсько-балтійської федерації²⁵.

Аналіз діяльності Директорії УНР, особливо зовнішніх зносин з Польщею, дозволили зробити М. Грушевському футурологічне передбачення проте, що польська гегемонія несе розділення України²⁶. Ідея «розділення» впливає з глибокого усвідомлення ним цивілізаційних особливостей української історії в межах дуальної опозиції «Росія —

Європа». Закономірно, що М. Грушевський бачив об'єднання України «в цілім своїм етнографічним складі» лише з Росією²⁷. Голова Закордонної Делегації УПСР стверджував, що зовнішня політика С. Петлюри «компрометує українську державну думку в очах людей цією спілкою з польськими великими поміщиками» та призвела до штучного розділення України на «більшовицьку» (Правобережжя) і «протиреволюційну» (Лівобережжя)²⁸.

З погляду історичної перспективи Варшавська угода й відновлення польської «займанщини» сприяли політичній консолідації українських партій і суспільства з більшовицькою Росією²⁹. Такі інтенції вітчизняних провідників обґрунтовувалися пануванням соціалістичних ідей в Європі.

Лише після дев'яти десятиліть можна усвідомити глибокий трагізм українських визвольних змагань, котрий полягав у спротиві як з боку Росії, так й Європи. При цьому УНРівські лідери свято вірили в західний політичний раціоналізм і російську державну модернізацію. Головний отаман С. Петлюра у своєму листі до экс-прем'єра І. Мазепи від 15 березня 1920 р., роздумуючи над економічними перспективами української державності, писав: «Я хочу звернути Вашу увагу на момент зносин наших торговельних з Європою. Без товарообміну ми не можемо армії формувати, ні життя державного відновити. До моря нашого, як дороги до зносин, ми не можемо добратись зараз і закріпити за собою. Залишається Румунія і Польща... Залишається Польща, як єдине ширше вікно до Європи в смислі транспорту і зносин. Без порозуміння з Польщею абсолютно не можлива серйозна праця щодо впливаючи звідси висновків для нашої державної праці»³⁰. Зрозуміло, що С. Петлюра як лідер молодій держави намагався втримати попередні здобутки і прагнув закріпитися у владі. Але шлях до державницького тріумфу виявився для нього занадто складним.

Отже, на основі розгляду Варшавського договору 22 квітня 1920 р. в контексті історичних перспектив виокремлюється кілька висновків. Геополітичний чинник визначив цивілізаційний розрив України як з «червоною» й «білою» Росією. Після укладання Варшавської угоди УНР перетворювалося на аморфну державність, уявного сателіта. Сучасник подій І. Мазепа з цього приводу писав: «Було ясно, що цей договір міг бути підписаний тільки в умовах, коли польський «союзник» міг диктувати волю представникам У.Н.Р.»³¹. По-перше, зміст угоди перекреслював сенс Акта Злуки УНР і ЗУНР, девальвувавши сутність ідеї соборності у владному таборі С. Петлюри, котрий автоматично позбавлявся легітимації з боку українського суспільства. По-друге, Головний отаман як «диктатор» слабо сприймав значення об'єднання українських земель, так і не зумівши довести «історичність» своєї нації. По-третє, Варшавський договір став символом зради в очах галичан.

¹ *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — Москва, 1994. — С. 348.

² *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К., 2009. — С. 591.

³ Військова конвенція поміж Польщею і Україною // *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — С. 547.

⁴ *Терещенко Ю.* Варшавський договір 1920 р. і його оцінка українською дипломатією // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збір. наук. праць. — Фастів, 1999. — С. 138.

⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Українська національна Рада й ідея соборності // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 280.

⁶ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — С. 398.

⁷ Rok 1920. Rozmowy z Józefem Piłsudskim-Z Dziennika Antoniego Listowskiego (1919–1920). Opracował A. Nowak // Arkana. — 1998. — № 23. — С. 43, 44.

⁸ Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри 1920 р. у сучасній українській історіографії // Наукові записки НАУКМА. — Том 41: Історичні науки. — К., 2005. — С. 62.

⁹ Петлюра Симон. Статті, листи, документи. — Т. 2. — Нью-Йорк, УВАН у США — Б-ка ім. Симона Петлюри в Парижі 1979. — С. 390.

¹⁰ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928 — 324 с.

¹¹ Шелухін С. Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага, 1926. — С. 12.

¹² Панейко В. Зєднанні держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти польщі і Росії. — Відень, 1922. — С. 31.

¹³ Крушинський Ф. Петлюра і Пілсудський (В 16-ту річницю договору з 22 квітня 1920 року) // Молода Україна. — 1936. 4.4–5. — С. 5–8.

¹⁴ Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 — 1926). — Прага, 1930 — С. 175.

¹⁵ Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 31–34 зв.

¹⁶ Грушевський М. Україна, Польща й Росія // ЦДІАК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 186. — Арк. 1–6.

¹⁷ Його ж. Україна, Польща й Росія // Нова доба. — Ч. 17. — 26 червня 1920. — С. 2.

¹⁸ Його ж. Між Москвою і Варшавою // Борітеся-поборете! — Відень, 1920. — № 2. — С. 1.

¹⁹ Його ж. Україна, Польща й Росія // Нова доба. — Ч. 17. — 26 червня 1920.

²⁰ Там само. — С. 2.

²¹ *Грушевський М.* Між Москвою і Варшавою // Борітеся-поборете! — Відень, 1920. — № 2. — С. 4.

²² *Грушевський М.* Україна, Польща й Росія // Нова доба. — Ч. 17. — 26 червня 1920. — С. 3.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ *Корольов Г. О.* Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація. — Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009. — С. 164.

²⁶ *Грушевський М.* Україна, Польща й Росія. — С. 3.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ *Мазепа І.* Вказ. праця. — С. 402.

³¹ Там само.

Олексій Лунандін

**ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
МИРНИХ ПЕРЕГОВОРІВ 1918 р.**

Висвітлюється діяльність української культурної комісії під час мирних переговорів делегацій гетьманату і РСФРР у 1918 р. Розкрито вироблення критеріїв віднесення об'єктів до національної культурної спадщини, протиріччя серед членів комісії та експертів.

Раскрывается деятельность украинской культурной комиссии в период мирных переговоров делегаций гетьманата и РСФСР в 1918 г. Реконструирована выработка критериев зачисления объектов к национальному культурному наследию, противоречия среди членов комиссии и экспертов.

The present article is dedicated to the activity of Ukrainian cultural committee during peace negotiations with Soviet Russia in 1918. Suggested by the author brief review of its activity relative to the restitution of cultural heritage shed light on the approaches used by Ukrainian party for solving this question that was a factor of state-creation process. The scientific value of its materials reflected the outlook and aspirations of that time Ukrainian intelligentsia.

Тривалий бездержавний період існування українського народу став причиною розпорошеності національних культурних цінностей, які зазвичай осідали в пануючих над Україною імперських центрах. Збіг міжнародних і геополітичних чинників 1917–1921 рр. зробив можливим, хай навіть й на короткий період, реалізацію українського державного проекту. За цей нетривалий час молода українська

держава зазнала впливу майже всього спектру політичних режимів: від демократії доби Центральної Ради до «диктатури» періоду гетьманату П. Скоропадського, закінчивши своє функціонування під авторитарним керівництвом С. Петлюри. Не дивлячись на таку політичну різношерстість і відкриту ворожнечу між представниками консервативного та демократичного крила, останні навіть не були здатні виробити монолітну позицію всередині свого табору, єдиним політичним напрямком, де можна відстежити певну спадковість були питання культури. Чому так склалося? По-перше, культура є менш політизованою; по-друге, український національно-визвольний рух виріс з культурно-просвітницької діяльності національної інтелігенції та меценатської практики українських поміщиків, а отже культура залишалась пріоритетом для всіх представників української еліти; по-третє, за відсутності власної армії та владної вертикалі реалізація соціально-економічних реформ була практично неможливою, територія української держави стала постійним об'єктом експансії та окупації. Саме тому культурна політика була чи не єдиним полем реалізації державницьких аспірацій української еліти.

Як правило, проблема повернення культурної спадщини особливо гостро постає в періоди національного та державного відродження. Тому не дивно, що в історичному аспекті дослідження цих питань набуває особливої актуальності у зв'язку з розвитком подій, пов'язаних з новітнім періодом української державності. Примітним є те, що деякі проблеми створення правового демократичного суспільства в сучасній Україні вже мали історичний прецедент.

Вивчення тогочасної документальної спадщини дає змогу не лише заповнити лакуни вітчизняної історії, а й повчально прислужитися у визначення шляхів цивілізованого розв'язання аналогічних проблем сьогодення.

Так, на початку 90-х років в рамках діяльності Національної комісії з повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України працювали й історики, які мали подати історико-правовий контекст даної проблеми. Саме тоді були вперше опубліковані матеріали та документи української культурної комісії, яка займалася складанням списків українських культурних цінностей та розробкою відповідних статей договору, на українсько-російського мирних переговорах 1918 р.

Українські історики С. Кот та О. Нестуля ґрунтовно опрацювали ці документи, тим самим заклали початок дослідженню даної проблематики у сучасній вітчизняній науці. Автори показали яких збитків зазнала українська культура протягом майже чотирьохсотлітнього російського панування. Детально зупинилися на аналізі діяльності самої комісії показавши механізм вироблення рішень. Підкреслили спадковість культурної політики доби Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського та Директорії¹.

Не скільки не применшуючи вклад С. Кота та О. Нестулі у розробку питання діяльності культурної комісії все ж таки мусимо зазначити, що опубліковані ними документи містять ряд неточностей. Так, в окремих протоколах опущені цілі абзаци. Оскільки робота проводилася в рамках діяльності Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, можливо окремі недоліки були обумовлені необхідністю швидкої підготовки історичного обґрунтування українських вимог. Не останню роль зіграв і той факт, що дослідження здійснювалося на зорі української незалежності, коли українська історична наука перебувала в процесі свого становлення, намагаючись звільнитися від нашарувань радянської доби. Розгляд проблеми в контексті стосунків «метрополії та колонії»² цілком відповідав вимогам вітчизняного історичного

дискурсу 90-х рр., який на той час перебував під потужним впливом діаспорної історіографії, що тяжіла до «віктимізації» історії українського народу. З погляду сьогодення даний підхід виглядає дещо кон'юнктурно.

Питання колоніального статусу України у складі Російської імперії, а згодом СРСР не нове, воно й досі має своїх прихильників, зокрема ґрунтовне дослідження цієї проблеми належить відомому українському культурологу і літературознавцю М. Рябчуку³. Однак західні дослідники, такі як Дж. Армстронг та А. Каппелер, не знаходять достатньо підстав аби говорити про Україну як колонію Росії⁴. Період, коли болючі питання української історії розглядались з крайніх національних позицій залишається у минулому, українська історія знову переосмислюється, але в же в антропологічному вимірі східноєвропейської історії.

Звернення до проблеми діяльності української культурної комісії на українсько-російських мирних переговорах 1918 р. розкриває суть проблеми національної культурної спадщини як її бачили та розуміли представники тогочасної української еліти.

Становлення української державності, її утвердження на міжнародній арені були нерозривно пов'язані з необхідністю вступу в міжнародні зносини. Першим кроком у встановленні таких контактів стала участь представників Центральної Ради в мирних переговорах у Бресті-Литовському нарівні з державами Четверного Союзу та радянською Росією. Переговори завершилися для молоді Української держави значним успіхом. Мирний договір УНР з країнами Четверного союзу, укладений 9 лютого 1918 р., відкривав нові перспективи зміцнення її міжнародних позицій.

Мирні угоди, досягнуті в Бресті, справили вирішальний вплив на подальший розвиток як внутрішньої, так і зовнішньополітичної ситуації, визначили, зокрема, характер сто-

сунків України з РСФРР. Згідно з VI статтею Брестського мирного договору, укладеного державами Четверного союзу з РСФРР 3 березня 1918 р., остання зобов'язувалась підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду та громадських установ.

Слід зазначити, що українсько-російські відносини того часу формувалися в умовах різкого протиставлення двох політичних напрямків: українського — національно-державницького і російського — великодержавно-шовіністичного у більшовицькому варіанті. Вирішальний вплив на взаємовідносини між обома країнами мала політика більшовицької партії, її намагання поширити ідеї світової соціалістичної революції (подекуди й шляхом прямого їх експорту) на інші країни світу, й перш за все на Україну.

Змушений в результаті підписання Брестського мирного договору принаймні формально визнати факт існування суверенної і незалежної української держави, більшовицький уряд Росії проте не облишив намірів утримувати Україну в орбіті свого впливу.

Розгорнута програма організації дій в нових умовах була висунута лідером більшовицької партії і радянського уряду В. Леніним. Серед першочергових заходів діяльності більшовиків в Україні стали: негайна евакуація промислових і продовольчих товарів на Схід, зокрема й культурних цінностей.

Проте, українська сторона 30 березня 1918 р. надіслала Раднаркому РСФРР телеграму з пропозицією припинити стан війни та укласти мирний договір. Але, поки погоджувався вибір місця проведення мирної конференції, в Україні

стався гетьманський переворот. Новий уряд гетьмана П. Скоропадського перебрав на себе всі міжнародні зобов'язання Центральної Ради, зокрема й щодо виконання брестських угод.

11 травня 1918 р. під час зустрічі гетьмана і тимчасово виконуючого обов'язки глави МЗС М. Василенка з російськими представниками місцем переговорів було визначено Київ. Український уряд затвердив делегацію у такому складі: голова делегації — С. Шелухін, заступник голови — І. Кістяківський (пізніше цю посаду обійняв П. Стебницький), члени делегації — О. Сливинський, О. Ейхельман, Х. Барановський, А. Свіцин та П. Линниченко. Уже в ході переговорів при українській делегації було засновано сім комісій, серед них й культурна на чолі заступником міністра народної освіти П. Холодним.

Перш ніж перейти до аналізу діяльності комісії варто сказати кілька слів про її голову. Видатний художник-імпресіоніст, педагог і громадський діяч П. Холодний обіймав посади заступника міністра освіти доби Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського, заступника міністра та міністра освіти за часів Директорії. Треба зазначити, що саме міністерство освіти опікувалося питаннями культури за часів українських визвольних змагань. В ситуації швидкоплинної зміни урядів П. Холодний залишався незмінним заступником, зрештою очоливши саме міністерство, отже факт його значного впливу на формування культурної політики доби української революції є незаперечним⁵. Випадок П. Холодного був не поодиноким. Нижче мова йтиме про цілу низку діячів освіти, культури й науки, які зберегли посади і вплив, не дивлячись на зміну урядів, забезпечивши безперервність і послідовність розбудови української культури.

Переходячи до аналізу діяльності комісії варто виокремити два формати її діяльності:

1) З 21 по 31 травня 1918 р. вона діяла як міжвідомча комісія у справі повернення культурних цінностей з Росії. На цьому етапі передбачалося вироблення загальних принципів повернення та складання списків українських культурних пам'яток. В рамках підготовчого періоду відбулося 6 засідань комісії.

2) 5 червня 1918 р. вона була реорганізована у Культурну комісію при Українській мирній делегації на переговорах з РСФРР. Цей етап передбачав практичне втілення попередніх напрацювань.

На першому засіданні міжвідомчої комісії, яке відбулося 21 травня, обговорювалися організаційні питання та принципи роботи комісії. На засіданні були присутні: голова комісії П. Холодний; представник МЗС Ф. Слюсаренко; голова архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти — В. Модзалевський; представник міністерства судових справ — Шманкевич; міністерство великоруських справ було представлено трьома особами: головою архівно-бібліотечного відділу — А. Бемом, головою відділу автономії — А. Єлачичем, головою відділу мистецтва — С. Мако; директор департаменту загальних справ Міністерство народної освіти — П. Зайцев.

Серед головних тем обговорення було питання хто матиме вирішальні голоси при формуванні списку. Планувалося що до складу майбутньої культурної комісії, яка буде представляти інтереси України на мирних переговорах, увійдуть представники різних міністерств та фахівці. Кожне міністерство мало прислати свого представника разом зі експертом.

Представник МЗС Ф. Слюсаренко запропонував, щоб саме експерти мали вирішальний голос при формуванні списку цінностей. Голова комісії П. Холодний вважав навпаки, що представники міністерств повинні грати головну роль, а експерти мати лише дорадчий голос⁶.

Про спадковість у галузі культурної політики також свідчить той факт, що більшість принципів, покладених в основу праці міжвідомчої комісії з повернення культурної спадщини вироблені ще за часів Центральної Ради. Так на засіданні архівної комісії від 12 квітня 1918 р, що відбувалася у зв'язку з «можливим розпочатієм мирових переговорів з Великоросієюю для обміркування питання про повернення Україні тих архівних матеріалів, що відносять до історії України...», було прийнято рішення взяти за основний керуючий принцип «повернення тих матеріалів, що коли-небудь були вивезені яким-небудь чином з України й які мають значення для української історії». Члени архівної комісії вирішили не вимагати матеріали які відносяться до історії української історії, але водночас «є нерозривною складовою частиною загальнодержавних архівів... бо це покалічило би загальні архівні збірки». Автори проекту розраховували на можливість у майбутньому відрядити наукову експедицію до російських архівів для «студіювання чи навіть зкопіювання»⁷.

Посилаючись на напрацювання архівної комісії П. Холодний запропонував три принципи на яких будуть ґрунтуватися вимоги української сторони: по-перше, безапеляційному поверненню підлягають пограбовані більшовиками культурні цінності; по-друге, повернення частини пам'яток планувалося узгодити з представниками РСФРР, у разі необхідності компенсувати російській стороні їх вартість; по-третє, зберегти цілісність наукових та художніх збірок, адже виїмка окремих матеріалів знизила їхню історичну, наукову та культурну вартість⁸.

Гаряча дискусія розпочалася з приводу формату майбутніх переговорів. Голова відділу автономії міністерства великоруських справ А. Єлачич вважав недоцільним дипломатичний шлях для розв'язання культурних справ, висловивши думку, що: «Одиноко можливий шлях се

порозуміння з науковими й культурними організаціями, бо теперішня російська влада цілком не заінтересована в культурній справі і значить справа буде вирішена несправедливо тай боязно, що будуть поставлені занадто великі домагання.» Однак більшість присутніх висловилося за дипломатичний шлях розв'язання проблеми, вважаючи що такої слушної нагоди може більше не трапитися.

Не можна не відмітити далекоглядність А. Єлчича, який відмічаючи хитке становище української сторони, зазначав: «наша комісія розіб'ється і не буде спільного рішення». До того ж він вважав необачним в ситуації загального хаосу розпочинати процес переміщення культурних пам'яток⁹.

Варто відмітити, що з першого ж засідання намітився виразний розподіл членів комісії на дві групи: радикальну національну та помірковано проросійську. Наступне засідання комісії відбулося у більш розширеному складі, до роботи приєдналися: представник міністерства ісповідань В. Барвінок; міністерства єврейських справ — С. Брон; міністерства польських справ — Л. Грохольський; міністерства пошт і телеграфів — І. Паливода; голова відділу пластичних мистецтв Міністерства народної освіти Г. Павлуцький, який за сумісництвом був ще й заступником голови комісії. Це посилило й без того потужний вплив проукраїнського табору, члени якого займали керівні посади в міжвідомчій комісії. Загалом, саме на другому засіданні сформувався основний склад міжвідомчої комісії. Пізніше до участі у роботі також долучалися: мистецтвознавець Д. Антонович, археологи Г. Стеллецький та Д. Щербаківський; представники військового відомства Стойкін і Є. Шайтанов та представник міністерства судових справ С. Гужковський. Залучення такого широкого кола фахівців вказує на серйозність намірів української сторони домагатися повернення національного культурного надбання.

На засіданні від 23 травня було вирішено додати до списку культурних цінностей не тільки те, що було пограбовано більшовиками, але й також: «речі забрані царями Московськими, імператорами всеросійськими та Тимчасовим урядом Росії». Професор Г. Павлуцький взагалі виступив з пропозицією взяти певну частину культурних цінностей з загального доробку російської культури, оскільки «здобутки й скарби Росії» творилися спираючись на важку працю українського народу.

У відповідь на це А. Єлчич виступив з пропозицією зібрати конгрес колишніх поневолених Росією народів і розрідили російську культурну спадщину між ними, а не тільки між Росією та Україною, що, на його думку, буде більш справедливо¹⁰.

Цікаво, що така постановка питання свідчить про те, що і представники радикального крила, і прибічники поміркованої позиції не розглядали українсько-російські відносини в рамках формули «колонія — метрополія». Перші претендували на частину всієї імперської культурної спадщини, тоді як другі, виходячи зі спільної історії та культури України і Росії, прагнули зберегти наукову і культурну вартість експонатів.

На порядку денному також стояло обговорення питання хто має увійти до комісії, яка буде складати список об'єктів для повернення. В ході дебатів члени комісії відхилилася від суті справи, стали лунати питання про легітимність більшовицької влади. П. Холодному коштувало чимало зусиль аби повернути дискусію у русло поточних справ. В результаті на голосування було поставлено три питання: 1) вимагати аби в основному договорі була окрема стаття про повернення культурних цінностей 2) доповнити основний договір додатковою угодою, що регламентувала би питання культурних цінностей, й була б невід'ємною

частиною мирних угод; 3) додаткова угода мала укластися після ратифікації мирного договору.

Перший пункт був прийнятий одногосно, після того, як на вимогу представника національного польського міністерства Грохольського, було уточнено, що у вирішенні цього має бути покладений територіальний принцип, тобто йшлося про повернення всіх культурних цінностей вивезених з території України незалежно від їх національного походження. Друга пропозиція також була підтримана, тоді як голосування третього пункту провалилось. Більшість членів комісії виступали за одночасну ратифікацію додаткової угоди по культурних цінностях з мирним договором¹¹.

Оскільки за основу був взятий територіальний принцип, то список вимог української сторони напряду залежав від визначення кордонів Української Держави. Проте більшість членів комісії, побоюючись втратити слушну нагоду, вважали що питання культурних цінностей треба вирішувати якнайшвидше. З цього приводу, представником міністерства великоруських справ А. Бемом, було висловлене «особое мнение», яке на його вимогу долучили до протоколу засідання. В документі йшлося про наступне: «в интересах правильного устроения будущих культурных и научных взаимоотношений обоих государств необходимо вопрос о возвращении на Украину культурных ценностей разрешить особым дополнительным договором выработанным комиссией русских и украинских ученых и писателей, образованной на паритетных началах, и ратифицированным после ратификации мирного договора, в срок определенный в основном договоре»¹².

На засіданні 25 травня, до відома комісії було доведено погляд голови української делегації на переговорах з РСФРР С. Шелухіна, який вважав за необхідне одночасну ратифікацію основного договору і додаткової угоди, аргументуючи

свою позицію мінливою ситуацією, коли навіть ратифіковані договори не виконуються. С. Шелухін був не впевнений, що в разі підписання основної угоди, російська сторона захоче повернутися до питання культурних цінностей. Також комісію повідомили, що вони повинні підготувати два списки: перший список речей які мають бути повернуті, другий — речі, що мають відійти українській стороні після розподілу загальної культурної спадщини Російської імперії¹³.

Враховуючи, що побажання С. Шелухіна фактично співпали з рішеннями прийнятими на попередньому засіданні, можна констатувати що завдання П. Холодного полягало у проведенні попередньо виробленої позиції українського уряду. Культурна комісія мала не генерувати нові ідеї, а стати інструментом практичної реалізації лінії керівництва, про що відкритим текстом заявив А. Бем¹⁴. Таким способом, на нашу думку, С. Шелухін висловив свою підтримку П. Холодному.

При обговоренні конкретного списку речей між А. Бемом і Г. Павлуцьким зав'язалася суперечка через занадто завзятий захист першим принципу збереження цілісності наукових збірок та художніх колекцій. Г. Павлуцький звинуватив А. Бема мало не в шкідництві, наголошуючи що цим принципом «захищають і захищатимуть збірки Великої Росії. Річ природна, що коли хочемо собі щось мати, то в чужому мусить бути якась руїна і над цим нічого вагатись, а одна сторона комісії уперто висовує цей хибний принцип наперед».

Цікаво, що на свій захист А. Бем посилається на протокол засідання архівної комісії від 12 квітня 1918 р., якій власне й належить ідея збереження цілісності. Зрештою було вирішено відкласти спірні питання і зосередитись на речах і документах, повернення яких не викликає заперечень¹⁵.

В ході дискусії комісія вийшла на ряд документів, таких як Литовська метрика, що є спільною культурною спадщиною декількох народів. Виникло закономірне питання про

право Радянської влади своїм декретом віддавати його Польщі. Комісія доручила Ф. Слісаренку скласти відповідний пункт загального змісту по означеній категорії документів для внесення його в текст основного договору¹⁶.

Підсумком третього засідання міжвідомчої комісії стала заява Д. Антоновича, що «праця йде хибним і не корисним для України шляхом: сучасний власник речей, хоч і не має на них юридичного права, хоч і сам визнає це — неохоче випустить їх з своїх рук, навіть з ратифікованого списку навряд чи матимемо все, а ми ще до того обрізуємо список... Речі на яки ми безперечного права не маємо теж мусять дописатися в опис бо коли не цілком, то частково вони все ж наші і на угодівім торзі може вдатися щось і з них дістати»¹⁷. Песимістичний настрій Д. Антоновича цілком зрозумілий, чим далі йшов українсько-російський переговорний процес, тим очевидніше ставало, що більшовики взагалі не прагнуть йти на поступки.

На засіданні від 27 травня було вирішено винести за рамки обговорення всіх суперечливих питань. Також, аби уникнути зіткнення полярних точок зору, П. Холодний запропонував «не встановляти принципу — чи то користь Держави, чи то непорушність наукової збірки, чи ще щось інше, а розглядувати питання про кожен окрему річ — окремо, керуючись в розв'язанні його принципом найбільш вартим уваги в даному випадку»¹⁸.

Проте, це не дуже допомогло. А. Єлачича обурило те, що до списку потрапили речі з Керчі і Феодосії, адже питання приналежності Криму ще не було вирішено. Не оминув він і того факту, що багато чого, особливо останнім часом, вивозилось з України до Німеччини, і питання як бути з такими речами не менш актуальне, ніж питання повернення цінностей з Росії. Загалом А. Єлачич послідовно відстоював позицію, що володіння речами добутиими

спільною працею, мають розглядатися в контексті розмежування, а не повернення¹⁹.

Такий демарш, як і прямий закид щодо розорення України німецько-австрійськими військами виказував відверту незгоду з політикою П. Скоропадського. Це дає підстави вважати, що А. Єлчич належав до тієї частини суспільства, яка розглядала українську державність як непорозуміння, а гетьманат П. Скоропадського тимчасовим явищем, яке зникне з відродженням «єдиної і неподільної» Росії.

Звісно такі висловлювання не могли пройти повз національне крило комісії, яке в особі, перш за все Г. Павлуцького, відстоювало право України на грецьку культурну спадщину Криму, наголошуючи, що «українці є спадкоємцями всього, що лишилося від тої культури...». Натомість А. Єлчич, посилаючись на той факт, що за часів античності не існувало українського народу окремо від великоросійського, стверджував, що і Росія, і Україна мають однакові права в цьому питанні. Інший представник національного крила Д. Антонович, виходячи з того, що «історія краю не перепиняється від первісних часів і кожен нарід вступаючий в життя на території цього краю, здобуває в спадщину всі риси краю, утворені його минулим», відстоював виключне право України на археологічні знахідки Криму²⁰.

Ця суперечка стала останньою у конфлікті між національним та проросійським крилом. Міністерство великоруських справ в особі голови Російської Національної Ради Д. Одинця звернулося з листом до Міністра Народної Освіти М. Василенка, в якому висловила своє обурення прийнятими по ряду питань рішеннями, які жодним чином не враховували думку представників їхнього відомства. Окремим пунктом йшло питання «в характері заперечень, зроблених представниками Великоруського Міністерства в Комісії, які нерідко приймали такий тон і зміст, що на думку

Міністерства не відповідає гідності й повноваженням його офіційних представників»²¹. На цих підставах міністерство відкликало своїх представників зі складу комісії.

Відсутність «опозиції» на останніх двох засіданнях, дозволила проукраїнським діячам комісії без зайвого галасу провести решту необхідних рішень, які розширили список українських вимог щодо повернення Росією культурних цінностей. Так, було прийнято рішення про виділення двох категорій речей: 1) вивезені, що підлягають обов'язковому поверненню; 2). загальноросійські, з яких Україна має отримати певну частину після розмежування²². Крім того, окремий список складався щодо речей, які українська сторона буде вимагати на підставі культурно-історичних, а не національно-територіальних прав, до якого мають «увійти кримські речі, Малоросійського приказу та інше». Саме на підставі культурно-історичних прав українська сторона вимагала ряд картин художників вихідців з України або таких що писали на українські сюжети. Загалом це питання було досить складне й вимагало окремого рішення майже по кожному художнику, яскравим прикладом чого може служити постать Г. Семирадського, поляка за національністю, що народився в Україні, а свою художню діяльність присвятив античним сюжетам²³. Проте, в умовах нестачі часу для детального опрацювання всіх спірних питань, комісія вирішила керуватися запропонованим Д. Антоновичем принципом «вимагати більшого, аби отримати бажане».

Засідання комісії відображали загальну атмосферу напруженості, в якому існувала молода українська держава: непевність ситуації, коли одна влада змінювала іншу, породжувала своїх «яструбів» і «голубів» від культури. Радикалізм перших виходив з необхідності культурного відродження української нації, з прагнення негайної сатисфакції за роки панування, тоді як поміркованість других була продикто-

вана прагненням зберегти культурну і наукову вартість пам'яток історії та культури, а також відвертою невірою в успішну реалізацію українського національного проекту. Не останню роль зіграли й терміни проведення конференції, що вимагали швидкого прийняття рішень та вироблення позицій виходячи з ситуації політичної доцільності, а не наукової об'єктивності. Представники радикального табору нарікали, що помірковані вимоги взагалі не залишають шансу на повернення Україні її культурних пам'яток, вони не віри, що більшовики взагалі щось повернуть.

Переходячи до другого етапу діяльності культурної комісії при Українській Мирній делегації, відразу зазначимо, що за відсутності практичного результату, всі її напрацювання є нічим іншим як відображенням світоглядних, наукових та національних прагнень української еліти доби гетьманату П. Скоропадського. Декларуючи принцип антропологічного виміру історії, ми маємо на меті показати культурно-політичний аспект Українських визвольних змагань очима основної її рушійної сили — наукової та творчої інтелігенції.

Ідейним натхненником, автором радикального підходу до щодо розподілу спільної імперської спадщини був професор Г. Павлуцький. Саме під його безпосереднім керівництвом було здійснена колосальна робота по науковому обґрунтуванню вимог та складанню списку українських культурних цінностей, що підлягають поверненню. Доля Г. Павлуцького є типовою для більшості представників української інтелігенції. Активно долучившись до розбудову української державності ще за доби Центральної Ради, він продовжив працювати в наступних українських урядах, а згодом й у системі освіти та науки Радянської України²⁴. Лише смерть урятувала його жахливої долі жертв сталінських репресій.

Погляди Г. Павлуцького є відображенням патріотизму і любові до українського народу, який він розглядає як рівно-

правний у культурному, політичному й економічному плані, відкидаючи ідею меншовартості української нації. Водночас він постає невиправним романтиком, риса властива більшості представникам національної інтелігенції.

Обґрунтовуючи право України на античну спадщину, зокрема скульптуру, Г. Павлуцький виходячи з загального характеру українського народу, того смаку, що проявився в українському мистецтві в минулому, і який, на його думку, буде притаманний українцям у майбутньому, від імені очолюваної ним структури висловив побажання «щоб з античних скульптур Ермітажу було привезено на Україну ті, де більш відбилосся народного духу і котрі виражають більш радості і світлі боки античного світогляду».

До списку цих скульптурних цінностей увійшли:

Таблиця 1

№ по каталогу 1901 р.	Найменування	№ по каталогу 1901 р.	Найменування
1	Отдыхающий сатир	243	Римлянка
3	Геракл	267	Меркурій
6	Эрот на Дельфине	268 А.	Геракл
12	Нагой ребенок	271	Антиохійская Тиха
17	Торс Афродиты	274	Паппосилен
20	Афродита	288	Безкрылая Ника
33	Герм Діониса	291	Силен
40	Артемида (бюст)	302	Изида
46	Діонис	319	Пляшущий Сатир
51	Дак	323	Терпсихора
56	Молодой Пан	324	Бюст Аммона Зевса
60	Антиной	327	Сафо
86	Римская Дама	340	Аполлон
148	Отдыхающий сатир	342	Єрот
151 А.	Персифона	348	Леда с Лебедем

№ по каталогу 1901 р.	Найменування	№ по каталогу 1901 р.	Найменування
152 А.	Хариты	353	Танаты
154	Венера	87 С.	Надгробный Памятник
156	Діонис Эрмитажный	87 Д.	Рельеф с Кайросом
157 В.	Юный Зевс	88 А.	Рельеф с Кибеллой
161	Аполлон	93	Надгробный Барельеф
164	Гера	101	Надгробный памятник Аристокболлы
170	Ариадна (бюст)	113	Погребальная Урна Примегені
182	Афина	132	Вазы
212	Мозаика	139	
224	Мессалина	146	
226	Римський Ребенок	190	
		192	Саркофар ²⁵

Ось така цікава була екстраполяція українського національного характеру на античне мистецтво, що може стати об'єктом дослідження психологічного портрету українського народу в інтерпретації української інтелігенції доби визвольних змагань.

У своєму листі до комісії по заключенню мирної угоди між Україною і Росією він писав: «Прийнявши як принцип вимогати частину художніх скарбів, що переховуються в збірках і музеях Росії, Мирової Комісія повинна звернути увагу і на ті художні речі, якими багаті палаци Петербургу, Петергофу, Павловська, Гатчини та інші резиденції бувшої Імператорської Фамілії. Як показала Архітектурна Виставка, що відбулася не за довго до війни, — художнє історичні вартості цих палаців дуже великі. Вважаючи на те, що бо гатилися ці палаци на загальні кошти усе Російської держави, як північної, так і південної, при розмежуванні було

б бажано і справедливо поділити і майна цих палаців. Але ж позаяк кожний з них у цілому являє собою особисту художню річ і роз'єднати гармонію їх убору і декорації шкодило б їх художньому значенню, то Відділ Пластичних Мистецтв гадає, що не слід вимогати тут яку-небудь певну частину, а досить добре було б одержати тільки де яких примірників мебели та обстановки, особисто з мебели ампірного стілю таких палаців, як напр. Павловськ, Зимній Дворец, при чьому вказання і вибор належатиме до окремих комісій, що мають працювати на місцях»²⁶.

У листі від 3 липня 1918 р. до комісії по укладанню миру з Росією професор Павлуцький, виходячи з позиції культурної комісії про те, що Україна має право на 1/5 частину усіх художніх скарбів, що належать Російській державі подав список речей що мають бути повернені українській державі з Московської збройної палати, серед них: золотий, срібний та фаянсовий посуд, холодна зброя та зброя, ордени і нагороди та інше²⁷.

Важко сказати наскільки сам Г. Павлуцький вважав реальним виконання таких вимог української сторони. Однак його гарячі виступи на захист української культурної спадщини на засіданнях міжвідомчої комісії, як і тон листів до культурної комісії при українській мирній делегації дає підстави думати, що Г. Павлуцький щиро вірив у позитивне вирішення питання повернення культурних цінностей.

Його перу також належить обґрунтування права України на культурну спадщину Криму та Північного Причорномор'я, де посилаючись на свідчення археологічних пам'яток, Г. Павлуцький пише: «...іонійці [греки — *О. Л.*] не були зайдами котри з'явилися тільки для того, щоб експлуатувати багатства краю, але були вони першими ширителями культури, першими, хто зложив на Україні основи цивілізації. Ці основи не залишилися без впливу на долю і

наступної Української культури. Тому находки Чорноморських колоній мають найбільше значення для українського народу, котрий має на них повне історичне право»²⁸.

Значна робота проводилась й для повернення на Україну рукописів і документів. Цікаво порівняти протоколи засідання архівної комісії від 12 квітня та 2 липня 1918 р., якщо перше засідання відбувалося за часів Центральної Ради, то друге вже в період гетьманату Скоропадського. Фактично склад цієї структури не змінився, отже можна констатувати, що він залишився у спадок від Центральної Ради. Це не дивно, оскільки нестача кваліфікованих українських кадрів часто призводило до того, що одні ті й самі люди залишалися на посадах не дивлячись на зміну влади. Особливо це справедливо щодо таких сфер як культура та освіта, де позиції владних команд були по суті подібними.

Загальні принципи визначені у першому документі, були підтвержені другим документом, проте список вимог був скорочений. Члени архівної комісії відійшли від двох базових принципів «повернення і розмежування», вироблених в ході засідань міжвідомчої комісії, зазначивши: «Відділ висловлює свою переконаність в тому, що цей дипломатичний шлях, через свій примусовий характер, може тільки пошкодити культурним зносинам поміж Україною та Росією після заключення миру й не дасть наслідків, яких сподіваються сторони його». На цій підставі було вирішено відмовитися від вимог на документи Білгородського стола, Великокоросійських приказів, Румянцевського музею, Архіву Священного Синоду, Архіву міністерства іноземних справ, Сенату департаменту Герольдії та ін. Фактично ідея розмежування спільного історичного спадку дипломатичним шляхом відкидалася²⁹. Важко запідозрити представників комісії у «засіданні» національних інтересів, будучи відданими своїй справі науковцями вони виходили з того, що буде краще для науки.

Базуючись на попередньо визначених міжвідомчою комісією принципах було подано список предметів живопису. У пояснювальній записці до списку Д. Антонович визначав наступні категорії художників, чиї твори мають бути повернені на Україну: 1) без винятку усі твори тих митців, які родом і походженням українці і вся творчість котрих перейнята характером української вдачі і уяви, а саме: Левицького, Боровиковського, Лосенка, Шевченка, Ге»; 2) з творів тих художників-українців, що родилися на Україні, але котрих посередні чи безпосередні обставини примусили виїхати і творити по за межами України, належать до повернення усі ті речі, в яких виявлено їх український характер, ті ж твори, в яких відбилося великоросійського духу до повернення не належать; 3) ті речі, які утворено художниками не українського походження, але на Україні і перейнято українським походженням³⁰.

Як бачимо, із другого і третього пунктів теза про «український характер і походження» культурних цінностей знову була подана українською стороною як підстава до повернення. Така постановка питання цілком зрозуміла оскільки списки культурних цінностей склалися до того як були визначені кордони української держави. Як видно, члени комісії у своїх вимогах виходили з принципу українських етнографічних земель та культурно-історичних прав українського народу. Проте таке формулювання як відповідність «українській вдачі та уяві» є досить спірним з наукової точки зору. До того ж самі члени комісії не дають визначення «української вдачі», проте певне уявлення про це можна зробити з аналізу списку митців, роботи яких вимагали повернути представники України. Оскільки список досить великий, а окремі художники відомі тільки в вузьких колах мистецтвознавців, пропонуємо зупинитися на картинах декількох загальновідомих художників.

Так, наприклад, вимагалися твори І. Айвазовського на підставі того що він «родом з Феодосії (батько виселенець з Галичини), вихованець Криму..., українське побережжя Чорного моря було постійною темою його картин»³¹. Окремо додавалася помітка, що вимога здійснюється згідно пункту другого вищезгаданої пояснювальної записки Д. Антоновича. Виходячи з цього пункту, І. Айвазовський розглядався як український художник, а його твори відповідно як такі, що мають український характер. Спірним є як перше, так і друге. За національністю І. Айвазовський був вірменином (народився у сім'ї дрібного крамаря Айвазяна)³², а ряд його картин-баталій таких як: «Чесменський бій», «Наваринський бій» (обидві — 1848), «Сінопський бій» (1853), «Облога Севастополя» (1854) напряму пов'язані з російською історією. Звісно у пункті другому оговорювалося, що картини пройняті «великоросійським духом» поверненню не підлягають. Але чи можна розглядати написані під впливом романтизму картини «Морський берег» (1840) та «Дев'ятий вал» (1850), що носять український характер тільки на тій підставі, що своє натхнення художник черпав з краєвидів «українського узбережжя Чорного моря», як на цьому наголошувалося у примітці навпроти прізвища живописця?

Посилаючись на другий пункт, до українських художників також було зараховано А. Куїнджи. Серед додаткових обґрунтувань, зокрема йшлося про таке: «Родився в Маріуполі. Свій талант присвятив головним чином студіюванню пейзажу України.»³³. Так дійсно пензлю А. Куїнджи належать ряд картин з українськими пейзажами, але за походженням він був греком³⁴.

Ще одним митцем, картини якого вимагалися на підставі українського походження, був І. Рєпін. У короткій анотації зазначалося: «Родився на Харківщині в Чугуєві, де

одержав початкову художню освіту. Українець»³⁵. Якщо в перших двох випадках автори списку власне не зважували на національність, виходячи з принципу, що ті хто народився і працював в Україні, апріорі є українцями в політичному розумінні цього слова, то у випадку І. Репіна таке досить безапеляційне твердження, видається аж занадто контроверсійним. Дійсно пензлю І. Репіна належить ряд картин, сюжетні лінії яких пов'язані з Україною: «Запорожці пишуть лист турецькому султану» (1878–91), «Українська селянка» (1880), «Вечорниці» (1881), «Гайдамака» (1902), «Чорноморська вольниця» (1908) та інші. Однак історичні сюжети і соціальна проблематика були квінтесенцією його творчості. І. Репін є також автором таких загально відомих картини як «Бурлаки на Волзі» (1870–73) «Хресна хода в Курській губернії» (1880–83), «Царівна Софія через рік після ув'язнення в Новодевічєвому монастирі» (1879), і зрештою «Іван Грозний і його син Іван» (1885), що є своєрідною візитівкою художника³⁶. Цікаво, що на момент українсько-російських мирних переговорів І. Репін був живий, і навіть гадки не мав про те, що він сам і його творчість розглядається з точки зору українського національного надбання.

У всіх трьох випадках ми можемо говорити про впливи українського середовища на формування особистості та творчого методу художника. У випадку І. Айвазовського та І. Репіна цей вплив був, як на нашу думку, аж занадто опосередкованим. Цей невеликий аналіз показує наскільки нечіткими та аморфними були принципи закладені в основу українською стороною, що дозволяли на підставі тільки одного пункту висувати вимоги на творчий доробок таких різних в ментальному і творчому плані художників. Тут, за влучним визначенням німецького історика А. Каппелера, ми спостерігаємо ситуацію «проекції національних проблем назад у принципово донаціональну епоху»³⁷. Українська сторона

намагалася обґрунтувати свої вимоги щодо повернення культурних цінностей «національними» аргументами, але оскільки мова йшла про донаціональну епоху, та й же про такий специфічний вид мистецтва як живопис, де межа та поняття «національного» є досить тонкою гранню, то не дивно що авторам списку так і не вдалося виробити чітких критеріїв.

Для ілюстрації того наскільки іноді невмотивованими були окремі вимоги української сторони варто навести кілька прикладів щодо повернення культурних цінностей на підставі третього пункту з пояснювальної записки Д. Антоновича. Так, до категорії художників неукраїнського походження, чия творчість пов'язана з Україною було зараховано також М. Врубеля та М. Реріха. Знову ж таки в одну категорію потрапили дві абсолютно різні постаті, до оцінки творчості яких абсолютно не можна застосовувати однакові критерії. Якщо М. Врубеля з Україною дійсно пов'язує тривалий творчий період, зокрема, він брав участь у відновленні стінопису Кирилівської церкви і Софійського собору, розробив ескізи до розписів Володимирського собору, створив ряд своїх відомих полотен³⁸, то творчість М. Реріха носить виразний філософсько-релігійний характер, що досить складно пов'язати з Україною. Так у анотації серед підстав до вимог творів М. Реріха значилося наступне: «Виховувався у Києві, де скінчив IV гімназію. В своїх творах багатько розробляв теми з найстаріших діб української історії (доісторичних і слов'янських часів)³⁹». Але ймовірніше за все, що М. Реріх, пензлю якого дійсно належить ряд сюжетів присвячених періоду Київської Русі⁴⁰, розглядав давньоруську спадщину як загальнослов'янську. Знов таки, як і І. Репін на момент складання списку М. Реріх був живий, хоча й перебував за межами Росії. Отже виникає закономірне питання, а що сказав би сам митець з приводу такої інтерпретації його творчості?

У підсумку слід зазначити, що питання реституції культурних цінностей, що лягло в основу діяльності культурної комісії на українсько-російських мирних переговорах 1918 р., було природньо викликано тогочасними революційними процесами, що призвели до розпаду колишньої єдиної Російської імперії на окремі складові і державним самовизначенням України.

Врегулювання питань політичних, економічних, територіальних, поділу боргів і майна, зокрема в культурній сфері були невід'ємним чинником тогочасного державотворчого процесу молодой української держави. Зауважимо, що український уряд робив спроби підняти це питання ще за часів Центральної Ради, намагаючись увійти в зносини з цього приводу з початку з Тимчасовим урядом Росії, а згодом з більшовицьким Раднаркомом.

Проте щодо практичної реалізації державотворчих аспірацій української сторони в цьому напрямку, то їм судилося здійснитися за часів Української Держави П. Скоропадського під час проведення українсько-російських мирних переговорів.

До створеної культурної комісії увійшли відомі українські науковці, мистецтвознавці, архівісти. Ними було проведено велику роботу по формуванню принципів та критеріїв, на підставі яких українська сторона вимагала повернення частини загальноімперського культурного надбання, складено списки предметів культурно-історичного значення. Представлений в цьому дослідженні короткий огляд напрямків діяльності культурної комісії щодо повернення предметів історії, археології, мистецтва і живопису, рукописів та документів, дає підстави говорити про вирішальний вплив суб'єктивного фактору на роботу комісії. Попередньо вироблені принципи, на базі яких передбачалося вимагати речі, що належать до спадку українського народу, не працювали.

Багато рішень приймалося на власний розсуд. В залежності від того, які інтереси брали гору національні чи наукові, визначався обсяг та перелік предметів, що вимагалися до повернення. Такий стан речей був зумовлений відсутністю необхідного досвіду вирішення подібних питань на дипломатичному рівні, адже члени української культурної комісії були науковцями-теоретиками, фанатично відданими своїй справі, тоді як тогочасна ситуація вимагала чітких прагматичних рішень. Та й у своїй більшості вони до кінця не розуміли як подальших перспектив ведення мирних переговорів, які до речі всіляко гальмувались російською стороною, так і загалом можливості дипломатичного врегулювання нагальних питань українсько-російських відносин з більшовицьким урядом Росії. Не дивлячись на відсутність практичного результату діяльності культурної комісії, наукова цінність її матеріалів полягає перш за все у відображенні світогляду та прагнень тогочасної української інтелігенції.

Фактично, виходячи з тогочасної політичної ситуації, що існувала між обома державами, принципів більшовицької дипломатії, якими керувалась російська сторона, жодне питання, зокрема й реституції культурних цінностей, в ході українсько-російської мирної конференції не мало шансів на позитивне вирішення для України. Втім, незважаючи на величезну роботу, проведenu українською культурною комісією, по підготовці до обговорення з російською стороною, вироблених нею вимог, справа так і не дійшла.

¹ *Нестуля О. О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) — К. — Полтава, 1994. — 340 с.; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918 / Упоряд.: *С. Кот, О. Нестуля.* // Серія «Повернення культурного надбання України: документи свідчать» — Вип. 1 — К., 1996. — 320 с.

² *Нестуля О. О.* Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією 1918 р.: хроніка діяльності. — Полтава, 1993. — 63 с.; *Нестуля О. О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 р.р.). — Полтава, 1993. — 115 с.; *Кот С.* Українські культурні цінності в Росії: Проблеми повернення в контексті історії та права // Проблема повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 8. — К., 1996. — С. 21–41;

³ *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — 303 с.

⁴ *Armstrong J.* Ukraine: Colony or Partner? // *German — Ukrainian Relations in Historical Perspective* / Ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka. — Edmonton, 1994. — P. 187-199; *Кантелер А.* Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на ІІ Міжнародному конгресі українців. — Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 208–214.

⁵ *Верстюк В., Осташико Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 178–179.

⁶ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918... — С. 89.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 61. — Арк. 2.

⁸ Там само. — Спр. 56. — Арк. 3.

⁹ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918... — С. 90–91.

¹⁰ Там само. — С. 92–93.

¹¹ Там само. — С. 94–96.

¹² Там само. — С. 107–108.

¹³ Там само. — С. 100.

¹⁴ Там само. — С. 100–101.

¹⁵ Там само. — С. 101–102.

¹⁶ Там само. — С. 105–106.

¹⁷ Там само. — С. 106.

¹⁸ Там само. — С. 108–109.

¹⁹ Там само. — С. 111.

²⁰ Там само. — С. 111.

- ²¹ Там само. — С. 121–122.
- ²² Там само. — С. 118.
- ²³ Там само. — С. 124.
- ²⁴ *Денисенко О.* Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу // Краєзнавство. — 1999. — № 1–4. — С. 116–118.
- ²⁵ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918... — С. 149.
- ²⁶ Там само. — С. 165–166.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 61. — Арк. 32–36.
- ²⁸ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917 — 1918... — С. 137.
- ²⁹ Там само. — С. 180–181.
- ³⁰ Там само. — С. 202–203.
- ³¹ Там само. — С. 230.
- ³² *Бикова Т. Б.* Айвазовський І. К. // Енциклопедія історії України. — К., 2003. — Т. 1. — С. 49.
- ³³ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917 — 1918... — С. 234.
- ³⁴ *Грузін Д. В., Бацак Н. І.* Куїнджі А. І. // Енциклопедія історії України. — К., 2008. — Т. 5. — С. 455–456.
- ³⁵ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917 — 1918... — С. 236.
- ³⁶ *Підкова І.* Рєпін І. Ю. // Довідник з історії України. — К., 1999. — Т. 3. — С. 33–34.
- ³⁷ *Канпелер А.* Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на ІІ Міжнародному конгресі українців. — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 209.
- ³⁸ *Ковпаненко Г. Н.* Врубель М. О. // Енциклопедія історії України. — К., 2003. — С. 642.
- ³⁹ Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918... — С. 236.
- ⁴⁰ Советский энциклопедический словарь. — М., 1984. — С. 1117.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Дмитро Буравченко

ГРОМАДСЬКА ІНІЦІАТИВА В КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (образотворче мистецтво, музейна справа, охорона історичних пам'яток)

Розглянуто зрушення, що відбувалися в образотворчому мистецтві та споріднених із ним галузях культурного життя — музейній справі та охороні історичних пам'яток — на першому етапі Української революції в контексті громадської активності української інтелігенції.

Рассматривается развитие изобразительного искусства и родственных ему отраслей культурной жизни — музейного дела и охраны памятников истории и культуры — на первом этапе Украинской революции в контексте общественной активности украинской интеллигенции.

The article describes processes which took place in the fine arts and the branches of cultural life, connected with them, such as museum business and guard of historical sights, at the first period of Ukrainian revolution in the context of public activity of Ukrainian intelligentsia.

Українська революція дала поштовх до якісних змін в усіх сферах життя України, покликавши до активної діяльності численних учасників національного руху, як політиків, так і діячів культури та мистецтва. Причому на початку революції мистецька діяльність була більш активною і результативною, ніж політична. Поки політичні діячі дуже

обережно і помірковано висували та впроваджували в життя свої вимоги, в країні розпочався масштабний культурницький поступ, ініційований самими діячами культури.

У статті розглянуто процеси, що відбувалися в образотворчому мистецтві та споріднених із ним галузях культурного життя — музейній справі та охороні історичних пам'яток — на першому етапі Української революції в контексті громадської активності національної інтелігенції.

Скасування в часи першої російської революції (1905–1907) законів, які обмежували функціонування української культури і мови, мало наслідком певну активізацію українського громадського життя, але в галузі мистецтва помітних зрушень не викликало. Розвиток української культури в Російській імперії гальмувався внаслідок тиску на неї культури російської, що було характерним явищем для недержавних націй.

Українське образотворче мистецтво мало давні традиції. Ікони, парсуни, світські портрети українських художників було широко відомі за межами України ще у XVII ст. за доби Гетьманщини. На початку XX ст. про українські художні традиції вже не згадувалося. На той час Київ являв собою розвинений мистецький центр, на думку журналу «Музы» (1914) він став «першим після Петербургу і Москви зосередженням художнього життя в Росії»¹. Однак українського образотворчого мистецтва на той час не існувало як окремого напрямку. Творчість українських художників не виокремлювалася із загальноросійського мистецького процесу і вважалася складовою російського мистецтва. До того ж самі митці здебільшого позиціонували себе як діячі російської культури. Це відкривало їм дорогу до виставкових залів за межами України. Завдяки цьому образотворче мистецтво, як найбільш інтернаціональне з усіх жанрів, перебувало напередодні революції в значно

кращому стані порівняно з іншими мистецькими галузями. Його майже не торкнулися гоніння на українську культуру, які розпочалися із вступом Росії у Першу світову війну.

Вибух Лютневої революції 1917 р. утворив ланцюгову реакцію в «національних окраїнах» Російської імперії, що в свою чергу вилилося в низку революцій національно-державницького характеру. Революційний рух українського народу очолила Українська Центральна Рада (УЦР). В сфері її інтересів чільне місце посідало питання розвитку громадського руху. Вже у першій своїй відозві «До українського народу» від 9 березня 1917 р. УЦР закликала «селян, робітників, солдатів та інтелігенцію» до поновлення громадської діяльності: «...Разом широко й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український національний фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця — організуйтеся!»².

Поштовхом до активізації громадської діяльності митців стало зростання в революційну добу інтересу в суспільстві до українського мистецтва. Вийшовши з напіввідпільного, інертного стану, воно одразу опинилося на видноті в широкого громадського загалу. Зацікавленість національним мистецтвом пояснювалася загальними революційними настроями, в світлі яких активізація мистецьких процесів сприймалася як складова частина революції, ознака національного відродження. Внаслідок цього в перший рік революції завдяки налагодженню видавничої справи масово друкувалися українські книги та часописи; театральним трупам, які до цього не мали власних приміщень, надавалися найкращі сцени для виступів; аматорські колективи народної музики та пісні збирали повні зали. Революційні зрушення відбувалися й у сфері образотворчого мистецтва.

Після лютневих подій на батьківщину почали повертатися митці українського походження, які на той час працювали в двох найбільших мистецьких центрах Росії — Москві й Петрограді. Подією, що означила початок якісних змін у художньому житті України, стало повернення до Києва в березні 1917 р. всесвітньовідомого художника Георгія (Юрія) Нарбута. Відряджений Тимчасовим урядом до Києва для огляду Андріївської церкви та Маріїнського палацу, Г. Нарбут, за словами мистецтвознавця Ф. Ернста, перейнявся революційним ентузіазмом, з «першими звуками пробудження» проявив себе як український патріот. Він почав контактувати з діячами національного руху, встановив дружні стосунки з багатьма патріотично налаштованими митцями, обговорював з ними шляхи відродження і розвитку української культури. Ознайомившись зі станом образотворчого мистецтва в Україні, Нарбут взяв на себе роль репрезентанта інтересів української творчої інтелігенції перед Тимчасовим урядом. Зокрема, він піднімав питання про державне фінансування української вищої художньої школи, але дістав відмову Тимчасового уряду, що погоджувався фінансувати лише загальноросійські мистецькі заклади.

Ще в часи Першої світової війни Нарбут активно опановував традиційний стиль українського живопису, про що свідчили ілюстровані та оформлені ним праці, такі як «Малоросійський гербовник» В. Лукомського і В. Модзалевського (1914), «Герби гетьманів Малоросії» (1915), «Стародавні садиби Харківської губернії» (1917) та ін. Помітним явищем у художньому житті став вихід «Української абетки», малюнки до якої Нарбут виконав під час перебування в Україні. Після того, як восени 1917 р. Г. Нарбута було обрано професором Української академії мистецтв, він вирішив остаточно переселитися до Києва.

Повернення знаного митця з європейською славою викликало неабиякий резонанс як в українському мистецтві, так і в суспільному житті загалом. Повернувшись на батьківщину, Нарбут брав активну участь в національно-державному будівництві: створював ескізи пам'ятників, державних гербів, банкнот, печаток, поштових знаків тощо.

Найбільшим вкладом митця у становлення українського образотворчого мистецтва можна вважати створення ним власної школи графіки, що спиралася на традиції українських граверів XVI–XVIII ст. і мала виразно національний характер. Ця школа сприяла досягненню українською графікою європейського рівня. Не обмежуючись суто мистецькою діяльністю, Нарбут працював у відділі пластичних мистецтв генерального секретарства освіти, входив до комісії зі спорудження пам'ятника Т.Шевченку, був членом т.зв. «Софійського комітету», що опікувався реставрацією Софійського собору, а також одним із співзасновників видавничого товариства «Сіверянська думка», для якого він виготовив ескіз видавничої марки³.

Г. Нарбут провадив активну роботу в середовищі молоді інтелігенції, гуртував навколо себе національно свідому інтелектуальну молодь. Її представники П. Зайцев та М. Зеров згодом утворили гурток, що об'єднався навколо часопису «Наше минуле» — редактованого П. Зайцевим квартальника історії, літератури і мистецтва, який почав виходити з 1918 р. Сам редактор, що опублікував низку розвідок і матеріалів по шевченкознавству, називав цей часопис «Салонем Нарбута». За словами Зайцева, це видання стало «центром повних гумору й дотепу розваг нашої інтелектуальної еліти»⁴. У пізніших дослідженнях ім'я Нарбута асоціювалося із динамічним піднесенням художнього життя в тогочасній Україні.

Загальне національне піднесення, в якому жила інтелігенція у 1917 р. призвело до консолідації українських художників, скульпторів та архітекторів, які прагнули у своїй творчості повернутися до національного коріння. В Києві на той час працювало багато митців світового рівня: крім Г. Нарбута, знаний в Європі ще з довоєнного часу графік І. Мозалевський (який також повернувся в Україну з Петрограда), художники М. Бурачек, О. Мурашко, П. Холодний та інші. М. Бойчук тривалий час вивчав традиційний український фресковий живопис і мозаїку. Спираючись на ці канони, а також на роботи італійських художників проторенесансу, він намагався відродити в Україні мистецтво фрески. Учні Бойчука успішно займалися відродженням призабутого українського декоративно-прикладного мистецтва: В. Седляр налагодив виробництво поливного посуду на Межигірській порцеляновій фабриці, М. Дольницька відроджувала мистецтво емалі, С. Колос — українське килимарство і гобелен⁵.

В цей час активізував свою діяльність один з основоположників українського театрального-декоративного мистецтва, вихованець студії О. Мурашка Анатоль Петрицький. У 1915 р. відбувся його дебют як театрального художника, коли він розмалював стіни й завіси театру-балагану для п'єс у стилі бурсацьких інтермедій. У 1917 р. А. Петрицький вже був визнаним декоратором численних київських театрів, зокрема новаторського «Молодого театру» Леся Курбаса, мистецькі погляди якого він повністю поділяв. В подальшому художник оформив більшість вистав театру, зокрема «Осінь», «Кандіда», «Затоплений дзвін», і особливо відомий своїм мистецьким оформленням «Різдвяний вертеп».

Поширеним явищем у художній сфері цього періоду стала організація етнографічних виставок, де було широко

представлене народне образотворче мистецтво. Найбільш відомою стала виставка «Народне мистецтво Галичини і Буковини», організована в липні 1917 р. в Києві за посередництва крайових комісарів західноукраїнських земель О. Лотоцького, П. Зайцева, К. Широцького та крайового комісара Тимчасового уряду в Галичині і Буковині Д. Дорошенка. На ній кияни вперше мали змогу ознайомитися із мистецтвом Галичини та Буковини, доти майже не знаним. Як зазначав мистецтвознавець К. Широцький, дана виставка ліквідувала «загальну неусвідомленість українського громадянства в тому, що собою являють Галичина і Буковина»⁶. Виставка мала ще й великий політичний резонанс, тому що відбувалася в часи, коли після провалу наступу на Південно-Західному фронті відступаюча російська армія буквально тероризувала населення південно-західної України. Дізнавшись про події на фронті, українська громадськість висловила протест проти репресій, що вчиняли російські війська над західними українцями⁷.

Влітку 1917 р. у мистецькому середовищі виникла ідея про заснування Української Академії мистецтв, що мала об'єднати прогресивні творчі сили для розвитку сучасного українського мистецтва. Комісію із заснування Академії мистецтв очолив відомий мистецтвознавець та художник Г.Павлуцький, вона працювала в будинку Центральної Ради. 8 вересня 1917 р. відбулися вибори викладацького складу академії, на яких першими професорами було обрано Г. Нарбута, А. Маневича, М. Бойчука, М. Жука, О. Мурашко, М. Бурачека, В. та Ф. Кричевських⁸. Урочисте відкриття Української Академії мистецтв відбулося 22 листопада 1917 р. у великій залі Педагогічного музею. Під час церемонії демонструвалася експозиція робіт українських митців, зокрема, вперше столичні мешканці могли оглянути картини М. Бойчука. Однак, як згадує Ф. Ернст,

художня манера Бойчука тоді ще не була належно оцінена, загальне визнання прийшло до нього пізніше. Найбільшим же успіхом на виставці користувалися акварелі та графічні роботи Г. Нарбута⁹.

Першим ректором новоствореного навчального закладу став Ф. Кричевський. Статут Академії мистецтв, розроблений Г. Павлуцьким за співучасті численних художників та мистецтвознавців, передбачав запровадити статус як дійсних студентів, так і вільних слухачів для загального ознайомлення з тією чи іншою галуззю мистецтва. Дійсний студент оволодівав такими спеціальностями, як живопис, гравюра, різьблення, архітектура тощо. При Академії функціонували майстерні: побутового портрету (керівник Ф. Кричевський), графіки (Г. Нарбут), фрески та декоративного мистецтва (М. Бойчук), архітектури та народного мистецтва (В. Кричевський), пейзажу (М. Бурачек) та загальний клас під керівництвом М. Жука. В майстерні портретного живопису працював також О. Мурашко, графіки — І. Мозалевський, пейзажу — А. Маневич¹⁰.

Символічно, що Академія мистецтв була першим українським навчальним закладом, який отримав статус державного. 18 грудня 1917 р. УЦР ухвалила закон про Академію мистецтв, згідно якого було встановлено річний бюджет академії, надано право на безмитний ввіз літератури та інших необхідних матеріалів з-за кордону. Також було заплановано відкрити при Академії бібліотеку та галерею¹¹.

В процесі роботи над відкриттям Академії мистецтв у її фундаторів виникла ідея про заснування на громадських засадах Національної картинної галереї. Восени 1917 р. ця робота набула значних масштабів. Звідусіль ішли численні відгуки, у яких дописувачі ставили питання не лише розвитку сучасного мистецтва, а й збереження художньої спадщини. Низка приватних колекціонерів антикваріату

передала до галереї чималу кількість полотен з власних колекцій, серед яких були як старовинні картини XVI–XIX ст., так і твори сучасних художників. Особисті зібрання в повному обсязі передали такі знані українські діячі як перший голова Генерального Секретаріату, письменник В. Винниченко; товариш голови УЦР, мистецтвознавець Д. Антонович; вже згаданий Г. Павлуцький. Чимало власних робіт подарували відомі художники М. Бойчук, В. Кричевський, Г. Нарбут, І. Репін, П. Холодний та ін. Київський мистецтвознавець та колекціонер В. Щавинський передав до галереї велику колекцію живопису (150 картин), що складалася з полотен голландських, фламандських, іспанських, італійських та інших західноєвропейських художників, а також азійських митців. Разом із колекцією Щавинський передав Академії мистецтв власну книгозбірню, яка містила велику кількість видань з мистецтвознавства. На основі колекції Щавинського пізніше було створено київський Музей західного та східного мистецтва, а його бібліотека лягла в основу книжкового фонду цього музею¹².

У дореволюційні часи музейна справа в Україні була загалом нерозвинутою. На українських теренах нараховувала 36 різних музеїв губернсько-повітового рівня та близько 70 музеїв, що діяли при навчальних закладах, громадських організаціях або підприємствах¹³. Така незначна кількість не задовольняла потреб українського суспільства — з поширенням культури і освіти зростала потреба у розширенні музейної мережі, дана проблема ставала державною справою. Наказом Генерального Секретаріату було створено спеціальну комісію по закупівлі картин у приватних колекціонерів, на аукціонах та в магазинах старожитностей. На придбання витворів мистецтва, що мали історико-культурну цінність, уряд субсидював 1 млрд. карб.

Ініціативу у зборі витворів мистецтва та відкритті картинних галерей і музеїв слідом за Києвом підхопила інтелігенція інших міст. Харківське товариство «Музей Слобожанщини» заснувало музей образотворчого мистецтва, в основу якого була покладена приватна колекція старожитностей різних художніх шкіл, до якої, окрім картин, входила зброя, одяг та інші предмети музейної цінності. Свої роботи передав до музею видатний художник Сергій Васильківській, якому власне й належала ідея створення музею. До музею надходили численні пожертвування від меценатів та громадських організацій, зокрема «Просвіт». На зібрані кошти здійснювалася закупівля картин, в їх числі робіт латиноамериканських та африканських художників (сам С. Васильківський певний час прожив в Африці і був знавцем африканського мистецтва). Заснований музей був унікальним для України, оскільки представляв художників різних мистецьких шкіл з усіх континентів.

Найбільшою і найбагатшою музейною збіркою в дореволюційній Україні вважався Художньо-промисловий та науковий музей у Києві (відкритий 1899 р.), який безумовно мав всеукраїнське значення. До його фондів збиралися експонати, що належали до історико-культурних цінностей українського народу, а також тих народів, що населяли Україну. Перед Першою світовою війною археологічний відділ музею нараховував 15 тис. одиниць зберігання, етнографічний — близько 13 тис., історичний — понад 600, промисловий — близько 400, у його складі був утворений унікальний відділ «Стародавній Київ»¹⁴. Зацікавлення старовиною на хвилі національного піднесення призвело до думки сформувати на його базі Український Національний музей. Навесні 1917 р. директор музею М. Біляшівський розробив відповідний проект, який згодом розглянула і принципово схвалила Центральна

Рада¹⁵. Проте здійснити масштабну перебудову експозицій та наукової роботи музею у скрутних тогочасних умовах не вдалося. Музей залишився у своєму попередньому форматі, хоча й вважався серед інших музейних установ українським національним музеєм.

Серед новостворених музеїв слід згадати також Кустарний музей народних виробів, що відкрився навесні 1918 р. у Києві. Основу його експозицій становили вироби народної творчості: ткацтво, іконопис, кераміка¹⁶. Відомо, що напередодні відкриття, 12–22 березня 1918 р. в цьому музеї працював над проектом Державного герба Української Народної Республіки художник В. Кричевський¹⁷. Київське «Товариство студіювання мистецтва», яке ставило собі за мету дослідити і зберегти витвори мистецтва, не допустити їхнього продажу й вивезення за кордон, організувало в Києві виставку української вишивки, де зокрема виставлялися витвори відомих українських вишивальниць Г. Прибальської та Г. Собко. Виставка користувалася значним успіхом.

Революційні події сприяли зростанню інтересу широкого загалу до культури і мистецтва, історії визвольної боротьби українського народу. Стараннями студентів Харківського університету та діячів культури Харкова в місті було створено Музей історії революції, до якого зібрано значну кількість предметів старовини та документів, що відображали розвиток українського революційного руху в часовому проміжку від XVIII ст., від наростання революційних настроїв внаслідок антиукраїнської політики царизму — до кінця XIX ст., утворення українських політичних партій та боротьби за самовизначення українського народу¹⁸.

Активною була участь у створенні музеїв українців-військовиків. При штабі Київського військового округу було засновано Національний архівний музей, де експонувалися рідкісні документи, що мали високу історичну

цінність, зокрема документи з українських військових архівів. Згодом за ініціативи директора музею О. Благодіра в музеї було створено відділ українського політичного руху XIX — поч. XX ст. У фонд цього відділу надсилали програми, листівки, відозви, плакати, журнали, карикатури, символіку, прапори, зброю та уніформу, що мали відношення до визвольної боротьби українського народу¹⁹.

В часи революції доля багатьох митців була пов'язана з військом. Художник П. Ковжун, випускник Петроградської академії мистецтв, учень Г. Нарбута, був активним учасником українського руху в армії, редактором військових газет та членом військової комісії, відправленої Центральною Радою до короля Румунії у січні 1918 р. С. Колос, художник і мистецтвознавець, що проходив навчання у Неаполі, Ніцці, Мюнхені, працював в майстерні Г. Нарбута, був одним із співзасновників Українського військового клубу ім. Павла Полуботка та членом Українського військового генерального комітету. Згодом його було призначено начальником військово-комісарського відділу при Українському генеральному штабі. Мистецтвознавець Д. Щербаківський, мобілізований до російської армії, під час перебування в Галичині захопився вивченням місцевої церковної архітектури, а також зібрав колекцію церковних старожитностей, які відсилав до Художньо-промислового музею, співробітником якого він був. Пізніше, повернувшись до Києва, Д. Щербаківський був призначений науковим секретарем Академії мистецтв та викладачем історії українського мистецтва. Завдяки його зусиллям чимало старожитностей були врятовані від знищення або викрадення і збагатили фонди українських музеїв²⁰.

Внаслідок активності численних громадських діячів систему музеїв в Україні протягом року було значно розширено. Про це свідчить також зростання зацікавленості

керівництва УНР, яке виділило на розвиток музейної мережі 2,094 млн. карб.²¹

Паралельно з відкриттям музеїв проходив опис нерухомих пам'яток культури, таких як архітектурні споруди, фортифікаційні укріплення, археологічні стоянки первісної людини. Охорона пам'яток починалася на громадських засадах. В травні 1917 р. у Києві остаточно оформився Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва України (ЦКОПСІМУ) — громадська організація, створена українськими істориками і мистецтвознавцями. Її очолив відомий український археолог і музеєзнавець, директор Київського художньо-промислового музею М. Біляшівський. До складу ЦКОПСІМУ на той час входили М. Грушевський, М. Леонтович, Д. Яворницький, Д. Дорошенко, П. Холодний, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, І. Стешенко, С. Єфремов та інші видатні діячі науки й мистецтва (усього 63 члени). В червні 1917 р. через київського губернського комісара було розіслано повітовим комісарам повідомлення про утворення ЦКОПСІМУ, його цілі та завдання, з метою сприяти утворенню культурно-охоронних служб на місцях. Зі створенням генерального секретарства освіти у його складі постав департамент мистецтва, при якому було відкрито відділ охорони пам'яток культури, очолений 3 вересня 1917 р. тим же М. Біляшівським. Відтак охорона пам'яток старовини з громадської ініціативи перетворилася на державну справу. ЦКОПСІМУ функціонував, перебуваючи в тісному співробітництві з департаментом мистецтва, при цьому залишаючись потужною і впливовою громадською організацією²².

Споріднені товариства захисту і збереження мистецьких пам'яток створювалися на місцях. У травні 1917 р. на установчих зборах художників, мистецтвознавців та діячів культури Харкова було ухвалено заснувати Спілку мис-

тецтва. До її керівництва увійшли О. Любимов (голова), С. Бобков, О. Борисяк, С. Борткевич, К. Горський, П. Ільїн, Б. Порай-Кошиць, О. Молокін, О. Прокопенко, О. Станкевич, Ф. Шміт. Спілка взяла активну участь у створенні вищезгаданого музею образотворчого мистецтва Слобожанщини, також проводила роботи з охорони архітектурних та археологічних пам'яток у містах Харківської губернії.

Улітку 1917 р. в Полтаві етнограф К. Мощенко створив комітет охорони пам'яток Полтавщини. До керівного складу комітету увійшли історик і філософ В. Липинський, археолог В. Щербаківський та інші. З ініціативи комітету та за сприяння громадських організацій було зібрано велику кількість пам'яток історії та мистецтва краю і засновано народний науковий музей у м. Хорол. Створення цього музею, за визначенням В. Щербаківського, стало подією надзвичайно великої ваги в культурному житті Полтавщини²³. В результаті масового збору предметів старовини і мистецтва були поповнені експозиції інших губернських музеїв. Зокрема до Прилуцького музею були надіслані картини, ікони, ювелірні вироби, а також грамоти і укази козацької доби. При музеї засновано фотолабораторію, працівники якої фотографували архітектурні споруди, скульптурні комплекси, кургани. На жаль, чимало з цих пам'яток надалі було зруйновано в ході громадянської війни та антирелігійної радянської політики. Також під охорону були взяті численні скіфські кургани губернії, а археологічні знахідки, що перебували в особистих колекціях, передані на збереження до музею Полтавського губернського земства.

Навесні 1917 р. на Чернігівщині з ініціативи археолога В. Модзалевського також було засновано комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, до якого увійшли П. Доро-

шенко, Г. Стаднюк, В. Еланський та інші (всього 25 осіб). Згодом В. Модзалевського за пропозицією М. Біляшівського було призначено комісаром охорони пам'яток старовини в Чернігівській губернії. У приміщенні дворянського пансіону комітет організував виставку пам'яток старовини, зібраних у губернії. Зокрема на цій виставці експонувалися речі з музею В. Тарновського та з приватної колекції В. Модзалевського²⁴.

Паралельно з організацією роботи по охороні пам'яток виникала ідея взяти під охорону міста або ті її частини, що мають унікальну забудову. Перша така організація з'явилася 1917 р. в Києві під назвою «Комісія по охороні краси міста». До її складу увійшли Д. Антонович, М. Біляшівський, М. Лубківський та інші. Основна діяльність комісії була спрямована на збереження архітектури, пам'ятників та природного ландшафту міста²⁵. Було проведено опис архітектурних пам'ятників, встановлено контроль за будівельними роботами. Упродовж літа 1917 р. подібні інституції виникають на основі різноманітних культурницьких організацій у Полтаві, Чернігові, Переяславі, Вінниці, Катеринославі, Кам'янці-Подільському та інших містах України.

Оскільки духовенство України, виховане в лоні Російської православної церкви, повільно поверталось до завдань національного і державного відродження України, у питаннях, що стосувалися безпосередньо церкви, в тому числі збереження культових споруд, ініціатива виходила переважно з кіл наукової та творчої інтелігенції. Влітку 1917 р. саме в цих колах виникла ідея створення «Товариства друзів церковної старовини». Воно було утворено 31 серпня за ініціативи ряду діячів культури, зокрема історика Н. Полонської. Товариство опікувалося питанням державної охорони культових споруд — церков, монасти-

рів, кірх, синагог. Також в межах товариства провадилися вивчення й дослідження церковної архітектури, живопису, клерикальної літератури²⁶.

Спільно з проблемою збереження культурних цінностей постало питання про подальшу долю національних реліквій та пам'яток культури, що протягом кількох століть бездержавного стану вивозилися з України і на той час перебували в музеях та приватних колекціях Росії. З цією метою ЦКОПСІМУ за підтримки Центральної Ради створив комісію, яка мала скласти описи тих цінностей, що перебували за межами України. Водночас Центральна Рада вела переговори з Тимчасовим урядом щодо передачі тих витворів мистецтва, що були вивезені в Росію, але по праву належали Україні.

В жовтні 1917 р. до Росії виїхали дві комісії, сформовані з членів ЦКОПСІМУ. Перша, на чолі з В. Щавинським (пізніше його замінив Ф. Вовк), працювала у Петрограді, друга, очолена О. Новицьким — у Москві. Комісії мали при собі описи козацьких старожитностей — клейнодів та зброї, ювелірних виробів, документів, а також перелік полотен українських художників, що експонувалися в російських музеях. Загальний список склав понад 60 сторінок машинописного тексту: лише в колекціях Оружейної палати Кремля комісія виявила понад 200 предметів, вивезених з України. У російських архівах була встановлена наявність державних документів, правових актів, рукописів українських авторів, у музеях та сховищах — особисті речі видатних історичних діячів України, які вважалися втраченими назавжди²⁷.

Тимчасовий уряд зволікав із остаточною відповіддю щодо домагань Центральної Ради. Із встановленням більшовицької влади позиція російського уряду змінилася. 24 листопада 1917 р. ЦВК Раднаркому Російської респуб-

ліки прийняв рішення повернути Україні вивезені раніше витвори мистецтва та пам'ятки старовини²⁸. Однак через політичний конфлікт Раднаркому Росії із Центральною Радою дане рішення не було реалізоване.

Нагальною справою ставало збереження предметів мистецтва, що містилися в поміщицьких маєтках. Внаслідок розкладу армії та трактуванні революції як вседозволеності почали вибухати погроми маєтків, здійснювані солдатами й повсталими селянами, під час яких страждали також антикварні вироби й бібліотеки заможних родин. Перші стихійні погроми та пограбування маєтків відбулися на початку жовтня 1917 р. Вони швидко поширилися на всю Україну й набули загрозливого характеру. На Чернігівщині від дій погромників постраждали маєтки відомих меценатів і колекціонерів Дорошенків і Марковичів, що містили великі колекції старожитностей, історичних документів та рукописів.

Місцеві товариства охорони пам'яток часто були неспроможні чинити опір. Аби запобігти цьому згубному явищу, в листопаді 1917 р. уряд УНР видав циркуляр «Про заходи охорони пам'яток культури у поміщицьких маєтках». У циркулярі ті витвори мистецтва, якими володіли поміщики, оголошувалися загальнонародною цінністю, на захист якої виступає держава. Місцеві органи влади зобов'язувалися вжити заходів з охорони маєтків, провести перепис культурних пам'яток і в разі необхідності передати їх до музеїв або міських сховищ²⁹. Завдяки цим заходам ряд маєтків та садіб Київщини, Полтавщини, Чернігівщини та Херсонщини було взято під охорону і убережено від пограбувань. Також під охорону було взято будинки заможних людей, меценатів, зокрема будинок П. Галагана в Козельці та ряд архітектурних споруд у Києві, серед них — будинок М. Терещенка з колекцією живопису, садибу князя

П. Трубецького (яка була оголошена національним заповідником, на розвиток якого уряд виділив 676 тис. карб.) та подвір'я Петровського і Слюсаревського, що містили різноманітні археологічні пам'ятки, зокрема рештки Десятинної церкви та інших споруд періоду Київської Русі³⁰. На території цих садиб також було заплановано відкрити національний заповідник, для чого уряд погодився виділити необхідні кошти. Таким чином було закладено підвалини формування національних заповідників України.

Постало також питання щодо реставрації окремих архітектурних пам'яток. В першу чергу восени 1917 р. було видано наказ, в якому уряд забороняв нищення старовинних споруд. Паралельно було створено реставраційну комісію і виділено 25 тис. карб. на охоронні роботи³¹. Було складено список тих споруд, що підлягали реставрації (всього близько 100 одиниць), до якого увійшли Золоті ворота, Андріївська церква, Михайлівський собор, Маріїнський палац та ряд інших споруд Києва, Харкова, Чернігова, Переяслава, Кам'янець-Подільського та інших міст. Серйозних пошкоджень будівлям Києва завдав артилерійський обстріл міста військами Муравйова в січні 1918 р. в ході українсько-радянської війни. Після повернення до Києва департамент мистецтв народного міністерства освіти утворив спеціальну комісію в складі Ф. Матушевського, В. Кричевського, Ф. Ернста, Д. Щербаківського та ін. для виявлення пошкоджень і проведення реставраційних робіт. До цієї роботи долучилися також Київське товариство студіювання мистецтва та Російське археологічне товариство. Протягом лютого-березня 1918 р. було складено список пошкоджених будівель, до якого увійшли окремі споруди Києво-Печерської лаври, Андріївська церква, Софійський

та Михайлівський золотoverхий собори, університет св. Володимира та багато інших пам'яток архітектури³². В березні 1918 р. уряд виділив належні кошти, і розпочалися реставраційні роботи.

Поруч зі збереженням та реставрацією старовинних пам'ятників виникла потреба відкриття нових, сучасних пам'ятників, що відповідають духові часу. Улітку 1917 р. склалася робоча група скульпторів, що розробила ряд проектів пам'ятників видатним громадським та політичним діячам, зокрема українським гетьманам та ватажкам селянсько-козацьких повстань XVII–XVIII ст. Ці проекти були довгостроковими, вимагали часу і реалізувати їх планувалося за кілька років. Водночас виникла проблема пошуку місць під нові пам'ятники. Створена при ЦКОПСІМУ комісія з охорони пам'ятників монументальної скульптури протягом другої половини 1917 р. склала повний список скульптурних пам'яток, що підлягали державній охороні або реставрації. Однак серед членів комісії не вгавали активні суперечки щодо демонтажу пам'ятників, які символізували епоху царизму. Окрім ідеологічної, ці суперечки мали також іншу причину — виникла ідея встановити нові пам'ятники на місці старих, розташованих в громадських місцях. Частина членів комісії не погоджувалася їх знести, вказуючи на художню цінність цих пам'яток. Радикальне крило вимагало демонтувати пам'ятники як такі, що нагадують про перебування українського народу у неволі. Завдяки їхній наполегливості у квітні 1918 р. окремі пам'ятники — пам'ятник Кочубею та Іскрі, погруддя Столипіна, пам'ятник Олександрю II — були знесені³³. Однак позитивним був сам факт розгляду питання про збереження дореволюційної спадщини та переведення її під державну опіку.

Співробітництво державних установ та громадських культурницьких організацій особливо інтенсивно проявилось у питанні збереження пам'ятних місць, пов'язаних із життям Т. Шевченка. Навесні 1917 р. в Канівському повіті відбулися збори повітових гласних, на яких було ухвалено впорядкування місця поховання Т. Шевченка та двох сіл, Моринців і Керелівки, пов'язаних з дитинством поета. Збори звернулися до Центральної Ради з проханням підтримки. Парламент прихильно поставився до їхньої ініціативи, виділивши необхідні кошти³⁴. Протягом літа 1917 р. київські та місцеві організації з охорони пам'ятників розробили проект пам'ятнико-архітектурного і паркового заповідників, які планувалося відкрити на Чернечій горі. Для втілення в життя цього проекту під патронатом Центральної Ради було створено комісію з впорядкування могили поета та прилеглої території, очолену С. Петлюрою. Планувалося побудувати на Дніпрі захисні споруди від підмивання Чернечої гори, виготовити гранітний постамент під хрест, відремонтувати хату доглядача могили та створити у ній музей, а також впорядкувати парковий ансамбль (свого часу чимало дерев було висаджено відвідувачами могили Шевченка на знак пошани до поета) та провести озеленення Чернечої гори³⁵. Більшість із цих ініціатив залишилися нереалізованими.

На ґрунті підготовки організації заповідника на Чернечій горі постало питання про збереження природних ресурсів, яким опікувалася створена в січні 1918 р. комісія, очолена П. А. Тутковським. Філії цієї комісії, засновані у великих містах, вели активну роз'яснювальну роботу серед населення на предмет збереження та доцільного використання природних ресурсів. Планувалося відкрити кілька заповідників на зразок Асканії-Нови, велася боротьба проти вирубки лісів, зокрема Голосіївського і Пуща-Водицького³⁶.

Українська національна революція стала часом культурного відродження українського народу. Зокрема, в добу Центральної Ради помітних зрушень вдалося досягти в галузі образотворчого мистецтва. Було відкрито Академію мистецтв та ряд інших художніх навчальних закладів, засновано Національну галерею, організовано значну кількість виставок та галерей по різних містах. Розвивалася музейна справа: зросла мережа музеїв, більшість із яких було взято під державну опіку, проводилася закупівля витворів мистецтва. Було започатковано організацію державного захисту охорони пам'яток та природних ресурсів, розпочато справу повернення українських національних реліквій та пам'яток культури з Росії.

На першому етапі революції громадська ініціатива була основним рушієм культурного процесу. Центральна Рада не мала коштів та відповідного апарату управління, тому не могла забезпечити організаційної і фінансової підтримки численним культурницьким починанням. Єдиним засобом просування української культури стала громадська діяльність. Відтак перший етап культурного відродження відбувся завдяки революційному ентузіазму, подвижницькій діяльності національно-орієнтованої інтелігенції.

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ). Ф. 360 . — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 4.

² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 38.

³ Осташико Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 32.

⁴ Там само.

⁵ Бурачек М. Спогади про Г. І. Нарбута // Бібліологічні вісті — 1927. — № 1. — С. 91–92.

⁶ Книгар. — 1917. — Ч. 1. — С. 33.

⁷ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 586–589.

⁸ Книгар. — 1917. — Ч. 1. — С. 34.

⁹ Там само.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2457. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 19.

¹¹ Там само. — Арк. 18–19.

¹² Там само. Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 18, 45.

¹³ Денисенко О. А. Охорона і збереження історико-культурної спадщини в Українській Державі 1918 р. // Вісн. Київ. ун-ту. — 1999. — № 44. — С. 11.

¹⁴ Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка// Життя і революція. — 1928. — № 3. — С. 174.

¹⁵ Біляшівський М. Наші національні скарби. — К., 1918. — С. 14–15.

¹⁶ ЦДАВО України — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 3.

¹⁷ [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://mundm.kiev.ua/HISTORY/CHRONO.HTM>.

¹⁸ Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). — К., 2002. — С. 164–165.

¹⁹ Нова Рада. — 1917. — 20 серпня.

²⁰ Осташико Т.С. Вказ. праця. — С. 33–34.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 33.

²² Там само. — Арк. 12.

²³ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток. — К. — Полтава, 1994. — С. 36, 39.

²⁴ Наше минуле. — 1918. — № 2. — С. 211.

- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 210. — Арк. 3.
- ²⁶ *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. — К., 1995. — С. 24.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1232. — Арк. 24–25.
- ²⁸ Нова Рада. — 1917. — 1 грудня.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 4–6.
- ³⁰ Народна воля — 1918. — 12 квітня.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 44.
- ³² Там само. — Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 13; Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 213. — Спр. 73.
- ³³ Там само. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 19.
- ³⁴ Нова Рада. — 1917. — 21 червня; ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 2–3.
- ³⁵ Відродження. — 1918. — 11 травня.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 17.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Басара-Тиліщак Г. Б. — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Бойко О. Д. — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Буравченко Д. А. — аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка, shakia-muni@bigmir.net

Верстюк В. Ф. — доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Еткіна І. І. — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Центрально-Східної Європи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Шевченка

Корольов Г. О. — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України, korolev_h@hotmail.com

Кудлай О. Б. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Лупандін О. І. — молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Осташко Т. С. — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Пиріг Р. Я. — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України, ruslan_pyrig@ukr.net

Скальський В. В. — помічник заступника голови Українського інституту національної пам'яті, skalskyw@ukr.net

Тельвак В. В. — доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, telvak1@yahoo.com

Тимченко Р. В. — молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України, roma_timchenko@ukr.net

Устимеко В. М. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Випуск 5

Верстка і оригінал-макет: *Л. Г. Мигаль*

Підписано до друку 18.10.2010 р. Формат 60×84/16
Ум. друк. арк. 19,8. Обл. вид. арк. 16,27.
Тираж 300 прим. Зам. 48. 2010.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4